

YAKIN TARİHİN GERÇEKLERİ

OSMANLI'NIN ÇÖKÜŞÜNDEN
KÜLLERİNDEN DOĞAN CUMHURİYET'E

İLBER ORTAYLI

TİMAŞ

YAKIN TARİHİN GERÇEKLERİ

İlber Ortaylı

TİMAŞ YAYINLARI | 2743
Tarih İnceleme-Araştırma Dizisi | 43

GENEL YAYIN YÖNETMENİ
Emine Eroğlu

EDİTÖR
Adem Koçal

KAPAK TASARIMI
Ravza Kızıltuğ

1. BASKI
Nisan 2012, İstanbul

ISBN
978-605-08-0160-6

TİMAŞ YAYINLARI
Cağaloğlu, Alemdar Mahallesi,
Alayköşkü Caddesi, No:5, Fatih/İstanbul
Telefon: (0212) 511 24 24 Faks: (0212) 512 40 00
P.K. 50 Sirkeci / İstanbul

timas.com.tr
timas@timas.com.tr
facebook.com/timasyayingrubu
twitter.com/timasyayingrubu

Kültür Bakanlığı Yayıncılık
Sertifika No: 12364

BASKI VE CİLT
Sistem Matbaacılık
Yılanlı Ayazma Sok. No: 8
Davutpaşa-Topkapı/İstanbul
Telefon: (0212) 482 11 01
Matbaa Sertifika No: 16086

YAYIN HAKLARI
© Eserin her hakkı anlaşmalı olarak
Timaş Basım Ticaret ve Sanayi Anonim Şirketi'ne aittir.
İzinsiz yayınlanamaz. Kaynak gösterilerek alıntı yapılabilir.

YAKIN TARİHİN GERÇEKLERİ

İlber Ortaylı

TİMAŞ

İLBER ORTAYLI

1947 yılında doğdu. Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi (1969) ile Ankara Üniversitesi Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü'nü bitirdi. Chicago Üniversitesi'nde master çalışmasını Prof. Halil İnalcık ile yaptı. "Tanzimat Sonrası Mahalli İdareler" adlı tezi ile doktor, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Alman Nüfuzu" adlı çalışmasıyla da doçent oldu. Viyana, Berlin, Paris, Princeton, Moskova, Roma, Münih, Strasbourg, Yanya, Sofya, Kiel, Cambridge, Oxford ve Tunus üniversitelerinde misafir öğretim üyeliği yaptı, seminerler ve konferanslar verdi. Yerli ve yabancı bilimsel dergilerde Osmanlı tarihinin 16. ve 19. yüzyılı ve Rusya tarihiyle ilgili makaleler yayınladı. 1989–2002 yılları arasında Siyasal Bilgiler Fakültesi'nde İdare Tarihi Bilim Dalı Başkanı olarak görev yapmış, 2002 yılında Galatasaray Üniversitesi'ne geçmiştir. Halen Topkapı Sarayı Müzeler Müdürlüğü Başkanı görevini de yürütmektedir. İlber Ortaylı, Uluslararası Osmanlı Etüdleri Komitesi Yönetim Kurulu üyesi ve Avrupa İranoloji Cemiyeti üyesidir.

Yayınevimizdeki Diğer Eserleri

Osmanlı İmparatorluğu'nda Alman Nüfuzu (1980)
Gelenekten Geleceğe (1982)
Osmanlı Toplumunda Aile (2000)
Osmanlı Mirası (2002)
Osmanlı'yı Yeniden Keşfetmek (2006)
Son İmparatorluk Osmanlı (2006)
Osmanlı Barışı (2007)
Üç Kıtada Osmanlılar (2007)
Tarihin Sınırlarına Yolculuk (2007)
İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı (2008)
Tarihimiz ve Biz (2008)
Türkiye'nin Yakın Tarihi (2010)
Defterimden Portreler (2011)
Tarihin Gölgesinde (2011)

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ / 7

I. BÖLÜM / OSMANLI'DAN CUMHURİYET'E YAKIN TARİHİMİZ

OSMANLI İMPARATORLUĞU'NDA MİLLİYETÇİLİK / 13

BALKAN MİLLİYETÇİLİĞİ / 15

BALKANLAR VE OSMANLI MİRASI / 27

FİZAN SÜRGÜNÜ'NDEN İTALYA İŞGALİNE / 37

BİR ASIR SONRA TRABLUSGARP SAVAŞI'NIN KISA BİR DEĞERLENDİRMESİ / 45

TÜRKİYE-FRANSA İLİŞKİLERİ / 47

1918 / İMPARATORLUKLARIN BİTİŞİ / 61

11 KASIM 1918 / BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI'NIN SONU / 64

VI. MEHMED VAHİDEDDİN / SON PADİŞAH VE OSMANLI'NIN SON GÜNLERİ / 68

İTTİHAT VE TERAKKİ CEMİYETİ / 72

OSMANLI'DA ÇÖKÜŞ TARTIŞMALARI / 76

CUMHURİYET OSMANLI İMPARATORLUĞU'NUN DEVAMI MI? / 91

MUSTAFA KEMAL ATATÜRK / 97

CUMHURİYET YOLUNDA ATILAN İLK ADIMLAR / 114

20 OCAK 1921 / MODERN TÜRKİYE'NİN İLK ANAYASASI / 126

1876'DAN 1980'E ANAYASALAR / 129
6 EKİM 1923 / İSTANBUL'UN İŞGALDEN KURTARILIŞI / 134
5 KASIM 1925 / HUKUK EĞİTİMİNDE KİLİT TARİH / 137
1840'LARDAN 1980'LERE SEÇİMLER / 140
CUMHURİYET'İN ULAŞIM HAMLELERİ / 152
1945 VE SONRASI / 155
KIBRIS VE BİTMEYEN SORUNLAR / 163
RAUF DENKTAŞ / KIBRIS'A DİRENMEYİ ÖĞRETEN ADAM / 165
YENİ OSMANLICILIK VE TÜRKİYE'NİN GELECEĞİ / 169
OSMANLI'DAN GÜNÜMÜZE ELİTLER / 172

II. BÖLÜM / OSMANLI'DAN GÜNÜMÜZE ORTADOĞU

ORTADOĞU HER ŞEYİN BAŞLANGICI / 177
OSMANLI İMPARATORLUĞU'NDA
ARAP MİLLİYETÇİLİĞİ / 186
FİLİSTİN / 195
ARAP DÜNYASINDA BASKICI LİDERLER VE OĞULLARI / 205

III. BÖLÜM / TARİHÎ MİRAS VE İSTANBUL'UN GELECEĞİ

İSTANBUL'UN TARİHİ VE KİMLİĞİ / 211
BİZİM ÇOCUKLAR NEDEN OKUMAZ? / 230
TEMEL İLKE: ESER YERİNDE AĞIRDIR / 235
SONRAKİ NESİLLER BİZİ NEFRETLE ANMASIN / 239
İSTANBUL SAHİPSİZ DEĞİL / 242
OTEL DEĞİL, ARŞİV BİNASI GEREK / 245
KÜTÜPHANELER HAFIZAMIZDIR / 248

ÖNSÖZ

İmparatorluktan cumhuriyete geçiş dönemi Türk siyasi hayatında en az tarih yazıcılık kadar büyük bir problem. Bir toplumun devrim yapması, bin yıl süren geleneği değiştirmesi kolay değil. Monarşilerden cumhuriyete geçen bütün ülkelerde bu geçiş sarsıcı olmuştur. Üstelik tarih yazıcılık ve toplumsal düşünce yaşamında da bitmeyen bir tartışma getirmiştir. Küçük Avusturya'nın tarihçilerinin elinden çıkma; imparatorluğu yücelten veya kirli çamaşırları döken eserler kitapçı vitrinlerini dolduruyor. Macarların aynı tip eserleri daha da duygusal. cumhuriyetin tarihi ise tabuları temizlemekle meşgul. Geçiş hayatın kendinde de, düşüncede de aynı sarsıntı ile devam ediyor. Sovyet Devrimi de sarsıcıydı. Fransa dahi iki asırdır devrimini yeni baştan mülahaza altına alıyor.

Türkiye, cumhuriyet dönemine zorlu mücadelelerle dolu İstiklal Harbi ile geçti. Toplumun çağdaşlaşması dediğimiz kurumsal yenileşme ve düşünsel devrim Osmanlı devrinde başlamıştı. Bugünlerde cumhuriyet tarihimizi sözde "ayıklama" dönemindeyiz. Geçmişle bir hesaplaşma başladı. Tarihi kimlik aramanın ötesinde abartılı yaklaşımların da olduğu

açık, bunlar kaçınılmaz sonuçlardır ve şart olan Türkiye'nin çağdaşı ülkelerin yeniden biçimlenişini öğrenmesi ve karşılaştırma yapmasıdır.

II. Meşrutiyet dönemi 30 yıldır yeni yorumlarla ele alınıyor, Cumhuriyet dönemini de aynı yaklaşımla değerlendirmeye çalışıyoruz. Maalesef henüz tabuları yıkacak bir tarihçiliği besleyecek kaynaklara ulaşmak ve kullanmak söz konusu değil. Yeni bir tarih yazımı için duygusallık itici oluyor. Gerekli ama yetersiz bir tembih. Bana göre yakın tarih üzerindeki değerlendirmelerin geniş bir yazar kadrosunca yapılması gerek. Hatta Carter V. Findley yakın zamanda Timaş'tan çıkan *Modern Türkiye Tarihi: İslam, Milliyetçilik ve Modernlik* kitabını yazarken edebiyata başvurmaya gayret etti. Bunu Amerikalı Türkologlar için bir yenilik olarak görüyorum, edebiyat okuyan bir Türkiye tarihçisi ile karşı karşıyayız.

Türkiye tarihçiliğindeki en büyük noksanımız kültür tarihi alanıdır, her sınıftan bireyin nasıl yaşadığını, onun çevresiyle ilişkisini ve o çevrede nasıl var olduğunu merak etmiş değiliz. 19. yüzyıl sonu itibariyle başlayan "Kulturgeschichte" yani neo-Kantçı kültür kavramı ile yorumlanan bir kültür tarihi yaklaşımı henüz bizim için söz konusu değil.

Bu kitapta ilk bölümde yakın tarihe dair önemli, sürekli gündemde olan konular var. Osmanlı'nın çöküşünün nedenlerini, milliyetçilik akımlarını, Trablusgarp Harbi'ni, Balkan Harbi'ni, Birinci Dünya Harbi'ni ve nihayetinde küllerinden doğan bir cumhuriyet kuran Mustafa Kemal Atatürk ve arkadaşlarını ele alıyoruz. İkinci bölümde Or-

tadoğu ve yakın tarihin en derin meselelerinden biri olan Filistin'i inceliyoruz.

Üçüncü bölümde ise tarihe bakmak için en önemli unsur, kültürel objeler ve maddi kalıntıların ele alınması sorunu tartışılıyor. 21. yüzyıla giren Türkiye'de kültürel kalıntılar eskisinden daha süratle tahrip ediliyor. Türkiye'nin yaşadığı tarihe, kimliğine ve çevresine sahip çıkamadığını, hatta büyük iddialarla kimliğini tayin eden eserlere el atarak tahrip ettiğini görüyorsunuz, bunu önlemek bizim kuşağın görevi, yoksa çok geç kalınacak.

İlber Ortaylı

Topkapı Sarayı Müzesi

I.

OSMANLI'DAN CUMHURİYET'E YAKIN TARİHİMİZ

OSMANLI İMPARATORLUĞU'NDA MİLLİYETÇİLİK
EN KALICI MİRAS

Osmanlı İmparatorluğu, milliyetçi akımlar sayesinde dağılan tek imparatorluk değildi; fakat ne Rusya, ne de Avusturya-Macaristan'da ulusalcı akımlar bu derecede aktif ve silahlı eyleme dönüşmüştü. 1804 Sırp Ayaklanması ve özerkliği, ardından bilhassa 1821-29 Yunan Ayaklanması ve bağımsızlığı, bu yönde etkilerde bulundu. Yunan bağımsızlığı, o tarihe kadar, denebilir ki kültürel bir milliyetçilik halindeki Ermeniliğin de eyleme geçmesi için örnek teşkil etmiştir. Diğer çok uluslu imparatorluklardan farklı olarak Osmanlı ulusları, Ermeni ve Bulgar örneğinde olduğu gibi "revolutionnaire diaspora"lar ve dahili ihtilal komiteleri teşkili gibi örnekler vermiştir.

Bunun haricinde Siyonizm gibi dışarıdan gelen Yahudilerin yurt kurma çabası, son güne kadar siyasî varlığı zayıf olan Kürt ve Arap milliyetçiliği (bu sonuncusu kültürel planda güçlüydü) gibi örnekler vardır. En ilginci de Arnavut milliyetçiliğidir. Şemseddin Sami; Fraşeri hanedanının bu parlak üyesi hem Arnavut, hem Türk milliyetçiliğine hizmet

etmiştir. Türk imlâsı, lügat ve ansiklopedisi ve pek başarısız Türk roman denemesi *Taaşşuk-ı Talat ve Fitnat*'ın yanında Latin karakterli Arnavut alfabesi, grameri, ilk Arnavut tiyatro eseri *Besa*, bu dual milliyetçiliği yansıtır. Ansiklopedisinin maddelerinde Arnavut ve Türk milliyetçilikleri abartmalı örneklerle görülür ki bir imparatorluğun yapısı ve İslam kimliği içinde anlaşılır bir tutumdur. Arnavut milliyetçiliğinin içtimaî bir ayaklanmaya dönüşümü ve bu ayaklanmanın gerçek bir ulusçuluktan uzak oluşu, Sultan V. Mehmed Reşad'ın II. Meşrutiyet'in üçüncü yılında yapılan Rumeli gezisinde görüldü. Bu gezi Arnavut milliyetçiliğini bertaraf etmeye yetmiştir. Bununla beraber 1912–13 Balkan bozgunundan sonra Arnavut ulusu var olmak için bağımsızlığını ilan etmek zorundaydı ve bağımsız Arnavutluk'un ulusalcı kültürel temellerinin 19. asırda atılmış olması yaşamasına yardımcı olmuştur.

Hiç kuşkusuz, Türk milliyetçiliği en geç safhada ortaya çıkmıştır. Bunun siyasî doğuşu imparatorluğun ana unsurunun siyasî sorumluluğu dolayısıyla gecikmiştir. Namık Kemal'in "vatan"ı, bugünkü vatan olmaktan çok, bir Osmanlı-İslam vatanıdır. Millet de öyledir. Siyasî Türkçülüğün ve milliyetçiliğin yıkımla birlikte ortaya çıkması kadar doğal bir olay olamaz. Gene imparatorluğun Yahudi unsuru da Siyonizm'le bütünleşmemiş, Osmanlılığı geç terk etmiştir. Osmanlı İmparatorluğu içinde Ermeniler ve Hellenler dışında Balkan Slavlarının milliyetçiliği örgütlü ve silahlıdır. Arapların ve diğer unsurlarınkini kültürel bir ayrımcılık olarak kabul etmek gerekir. Gerek imparatorluk ve gerekse bugünkü dünya için en sorumlu ve mirası yüklü olan oluşum ise Balkan milliyetçiliğidir.

BALKAN MİLLİYETÇİLİĞİ

Balkan milliyetçiliği; siyasî literatürde yeniçağ Avrupası'nın bir yan ürünü gibi tarif ve takdim edilir. Bu pek ezbere ve toptancı bir tariftir. Birçok tarihçi bu milliyetçiliğin kaynaklarını aramak için, çoğu zaman Rönesans'a bile uzanamazlar. Fransa büyük devrimi ve Napolyon istilâsı Balkanlarda ulusçuluğu ortaya çıkartan hadiseler olarak gösterilir: Oysa Balkanlar ulusçuluk ve etnik münaferet için biçilmiş bir kıtadır. Balkan halklarının kabilevî yapısı vardır ve etnik bağlar canlıdır. Batı'dan kopuktur ve aynı zamanda Batı'nın içindedir. *Imperium* olgusuna Kuzeybatı Avrupa'dan daha önce girmiş ve Roma-Bizans devirlerinde etnik oluşumun uzun süren sancılarını yaşamış ve bu nedenle de tarihin bilincine sahip olmuşlardır.

Balkanlarda tarih menkîbe ile iç içedir. Menkîbenin renkleri ve motifleri tarih yazımıyla birebir örtüşür ve tarih yazıcılık menkîbeyi izler; menkîbe tarih yazımını besler ve ikisinin de doğduğu ortam birbirine benzer. Daha da önemlisi modern tarihin insanları, kendilerini menkibevî devirlerin nesnesi olan toplumla aynîleştirir ve büyük ölçüde

de menkibevî devir modern devrin insanı için zihinlerde tashih edilir. Bu asırda modern devrin toplumu da bütüncül (entegrist) bir yorumla birtakım nitelikler edinmeye zorlanır. Dünya tarihinde saptırılmış tarih yazıcılığının Balkanlar kadar yıkıcı etkilerinin görüldüğü bir dünya parçası yoktur, denilebilir. Hegelci teleolojik (gai) tarih felsefesi ve misyonu Balkan aydınlanmasını yönlendirmiştir.

Sonra Balkanlıların bir yönleriyle Batı Avrupalı toplumlardan bile daha çok birbirine benzediği, müşterek altyapının folkloru ve günlük hayatı kapsadığı bilinir; (ensoi) ne var ki bunların dış dünyada yani Batı Avrupa'daki algılama ve sınıflandırmaları da birbirinden farklıdır. Niçin Yunanlı, Bulgar'dan ayrı ve imtiyazlı bir yere sahiptir? Menkîbe ruhu sade Balkanlılar arasında değil; Balkanlılar söz konusu olunca, başka kavimler ve gruplar arasında da öne çıkıyor. Rusya için Bulgarlar ve Sırplar önemlidir. Avusturya-Almanya'ya Sloven ve Hırvat; Türklere Arnavut ve Boşnak her zaman daha yakındır. Bunların içinde Rusya ve Türkiye'nin yaptığı tasnifin kendilerine göre bir nedeni var ve bir ölçüde gerçeğe dayanıyor. Balkanların önemli bir kısmının dindaşı ve ırkdaşı Rusya'dır; bir kısmının dindaşı da Türkler. Bu gerçek Balkanlıların bazılarının baskıya uğradıklarında ve beynelmilel sorunların altında kaldıklarında yönelecekleri adresin kimler olduğunu belirliyor ve Türkiye ile Rusya da bu nedenle hiçbir zaman Balkan çekişmelerinin dışında kalamıyor.

Balkan milliyetçilikleri, milliyetçiliğin kendisi kadar eskidir; içlerinde tarih bilincine geç ulaşma dolayısıyla, yanlış oluşan kimliği tashih eden kavimler vardır. Ama Balkan milliyetçilikleri (Türkler ve Arnavutlar hariç) Balkan millet-

lerinin kendi içlerinde oluştuğu kadar dışarıda da geliştirilip desteklenmişlerdir. Slav kavimlerin ulusçuluğunu, Çekler ve Ruslar besledi; bilimsel kimliğin araştırılması ve siyasî destek yönünden... Yunanlıları ise bütün Avrupa bilimsel, malî, siyasî hatta askerî yönden destekledi. Tarihte Batı Avrupalı gönüllülerin ölmeye gittiği savaş Yunan ayaklanması diye bildiğimiz uzun savaştı. Bu tip bir romantik kitle desteğini, Avrupa bir daha ancak İspanya İç Savaşı'nda gördü (bu arada bir istisna 1848 Macar Ayaklanması'nı destekleyen Polonyalı ve İtalyan gönüllülerdi). O günden bugüne *Philhellenism* bir Avrupalı icadıdır diye bilinir. Oysa çok geniş Avrupalı çevrelerde bundan söz edemiyoruz; bir anti-Hellen tutum bile vardır. İşin garibi Yunanistan Avrupa Birliği'ne kabul edilince ve Avrupa platformlarının üyesi olarak söz hakkı artıp, gördüğü malî destek de yükselince, Batı Avrupa'nın çeşitli çevrelerinde bu anti-Hellen söz ve davranışı daha da arttı.

Balkan Hıristiyanları arasında bir tür ortak kimlik olan, Hellenizm ve Hellen kimliği vardı. Bu saf bir Hellenlik değil, Ortodoks-Rum inancı etrafında biçimlenen bir Hellenlik'ti. 18. yüzyılda birtakım Avrupalıların Bulgar'la Hellen'i ayırmadığı söylenir. Bulgarların bir önemli kısmı, hem de okumuş yazmış ve tacir takımı da böyle bir kimlik ayrımı yapamıyordu. Mesela en tipik örnek, haklı olarak Bulgar eğitim hareketinin babası sayılan *Aprilov*'dur. Aprilov hayatının bir döneminde Slav ve Bulgar kimliğinden çok Hellen eğitimi almış bir Hıristiyan Ortodoks'tu ve Hellen kimliğine yakındı. Ukraynalı tarihçi *Venelin*'in etkisiyle Slav ve Bulgar kimliğini benimsedi ve servetini, vaktini Bulgar halkının eğitimine adadı. Rum-Ortodoks kimlik, Hellen temeline oturan ve onu

aşan bir kimlikti. Bütün Hıristiyan Ortodokslar, Hellenlik'i etnik ve tarihî olarak fazla benimsemeden Hellen dilini, Hıristiyanlığı öğreten İncil'in ve liturjinin, Hıristiyan akîde ve felsefesinin dili olarak benimserdi. Ana dilin yanında bizatihi din Hellen etnik kimlikte bağdaştırılır. Çoğu zaman kendini Grek olarak tanıtan kimse o dili iyi bilmezdi. Hellenlik gururunu da benimsemiş değildi; Ortodoks Hıristiyan'dı ve tabii Hellenlik'e tapınmazdı ama meselâ kendi Bulgarlığını da önemsemez, saygı duymaz ve fazla benimsemezdi. Hellenizm ve Yunanca, Ortodoks Hıristiyanlığın ifadesiydi. Okumuşlar kadar, az okumuşlar da Yunanlılık ve Yunancanın ortak dil ve kültür dili, ortak kök olduğuna inanırdı. *Pope Mihail*'in (bir Vlah, yani Eflâklı) halka Yunancayı öğretmek (bu iyi Hıristiyanlık için gerekli görülürdü) için kaleme aldığı basit lügatin başında bu ifade açıkça yer alır. İlk defadır ki 17. asırda Katolik Bulgar papazları, yani Katolisizm'i Bulgarlar arasında yaymak isteyenler; Bulgarlığın tarihî bilincini yaratmaya çalışıyorlar. Sofya'nın Katolik piskoposu *Peter Boğdan Buşkev* "Bulgar Çarlığının Tasviri-Opisanie na bolgarska Tsartsvo" adlı eserini kaleme alıyor. Başkaları da var; Petar Parçeviç gibi... Ama Bulgarların çoğunluğuna hitap etmeyen bir akidenin, yani Roma Katolisizminin hizmetindeki bu adamların mesajı kimsede pek derin etki yapmamış. İlk defa bir din adamının milliyetçi mesajı Yunanistan'ın kalbindeki bir manastırdan geliyordu; Aynaroz'da Hillander manastırı keşişlerinden *Paissiy*, "Bulgar dilini ve tarihini tanı! Çarlarını ve şanlı tarihini öğren" diyerek bir Slavyan-Bulgar tarihi yazıyor. Paissiy yanı başındaki Hellenlere aksülamel olarak mı

bu tarihi yazmış? Orası hiç önemli değil; Bulgarlar Hellen olmadıklarını biliyor.

1844'te İzmir'de *Konstantin Fotinov*, "Lyuboslovye" diye bir gazete çıkarıyor; İzmir'de gene birtakım Levanten ve Hellen unsurun yanında, Bulgar unsur kimliğini daha çok benimsiyor. Demek Hellen milliyetçiliği öbürleri için gerçekten bir model oluyor. Belirttiğimiz gibi Bulgar okullarının ve eğitimin kurucusu Aprilov; Bulgarlık bilincini Ukraynalı Venelin'in Slav tarihinden edinmiş; o vakte kadar kendini Hellen dünyasının içinde sanıyormuş. 1826 Mora Ayaklanması'na kalabalık bir birlik teşkil eden Bulgar gönüllüler Hellenlerin yanında çarpışmak için savaşa katılmıştır; Yunan *Filiki Eterya* örgütünün üyesi olan Bulgarların sayısı kalabalıktır ama Mora'daki kan ve can desteği iki kavmin münaferetinin tarihinde de önemli bir kilometre taşıdır. Nihayet 19. asırda Fener patrikhanesi; Balkanlı milliyetçilerin Bab-ı âli, Bulgar halkı ve din adamlarının Rum metropolitler aleyhindeki faaliyeti ve gene Rum ruhbanın Bulgarları Rus casusu diye ihbarları şikâyetleriyle meşguldü.

Tabii Bulgar halkı çareyi Ortodoks kilisesinden kaçmakta buldu. Roma'daki Papa onlara kendi dillerinde ibadet edecekleri bir özerk kilise vaat etmişti. Tıpkı Ermeni-Katolik, Süryan-Katolik, Kobt-Katolikler gibi... 1860'lı yılların başında her yerde Katolik-Bulgar kiliseleri inşası için izin istenmeye başlandı. Rusya ilk anda ne yapacağını bilemedi. Rum patrikhanesine mi sahip çıksın, yoksa artık İstanbul sokaklarına dökülen Katolik Bulgarların milliyetçi taleplerine mi? Bab-ı âli doğrusu biraz keyifle manzarayı seyretti, asayişin ucunun kaçacağını anlayınca da Bulgar kilisesini tanıdı ama

Fener'deki patrikhane İkinci Dünya Savaşı sonuna kadar bu özerk Ortodoks Bulgar kilisesini tanımadı.

Balkan toplumlarının tarihî gelişimi genelde Batı Avrupa'nınkine benzemez. Osmanlı öncesi tarihin bir geç feodal düzen olduğu, çözülmekte olduğu ve ufuktaki Rönesans'ın Osmanlı istilâsı ve feodal restorasyonla(!) kesildiği; yani ilerleyen tarih çarkının durduğu, 1945 sonrası Milliyetçi-Marksist tarih yazımı mesela Bulgaristan'da Dimiter Angelov tarafından ileri sürüldü. Gerçi bu gibi yorumlar ülkelerin kendi akademileri dışında da kimseden kabul görmedi. Ama akademi güçlü bir organ; bu Marksist milliyetçi tezler, Marksist yorumcuların bile tepkisini çekerken, okul ve üniversite sistemiyle bütün kavmin ezberlediği mütearifeler haline geldi. Mesela Yunanlılar akademisiz amatör gayretkeş tarihçiler aracılığıyla okul kitaplarına ayıklanması zor mütearifeler yerleştirdiler.

Balkan ülkeleri için feodal magnatlardan, burjuvazinin doğuşundan söz etmek abes; Osmanlı'nın hâkimiyeti eski toprak lordlarını yavaş yavaş emmişti. Çiftlik sahibi, esnaf ve Orta Avrupa ile ticaret sayesinde 18. yüzyılda ve 19. yüzyılda zenginleşen bir grup dışında bu ülkelerde öyle öncü ticarî burjuvazi de yok. 19. yüzyıl başında Yunanistan'ın zenginleşen armatörleri öncü olmaktan çok artçıydı; ihtilale ayaklanan gemici vs.nin ardından katılıyorlar.

Peki, kimdir Balkan milliyetçisi; Balkan milliyetçisini Osmanlı meydana getirmiş denebilir. Kalıplaşmış sınıfların ve sınıf kültürünün olmadığı yerde; köyden çıkma kabiliyetli genç, şehirli esnafın çocuğu, cevval ve hatip bir din adamı (Papaz Mihail, Sofroni Vraçanski, Paissi Hilanderski vs.),

18-19. yüzyıllarda doğan milli aydın sınıfların üyeleridir. Balkan aydınının Avrupa'daki diasporadan beslenme şansı da var. Venedik, Viyana, Berlin, Londra, Paris'teki kolonileriyle Yunanistan bu alanda bir bakıma daha talihlidir. Ama hem Sırpların hem Bulgarların Orta Avrupa'da tüccar kolonileri var. Bunlar Balkan ülkelerine Alman dili ve Alman kültürünü taşımışlar; dolayısıyla Balkanlar bir yanıyla Fransa ve Anglo-Sakson, bir yanıyla Germen kültürünün serpintilerine açık olmuş. Rusça İkinci Dünya Savaşı'na kadar, Slav bölgesinde Balkan Slavlarının büyük egzotik ülkede konuşulan kardeş dilidir. Rusya, yüz yüze geldiklerinde, iç içe girdiklerinde Balkanlı kardeşlerin gözündeki büyüsü kaybolan bir büyük kardeştir.

Friedrich Engels; Rusya'yı Balkanlardaki ahalinin beşte birinin dini ve diliyle yakınlığı olan, başarılı bir kuvvet diye tarif eder (Alman Joseph Hammer dışında Batı Avrupa için ise bu dünyada gezinen bilgisizler; bu dünyayı tanımayan dandy diplomatlarla temsil ediliyor, der). Engels Rusya'nın Balkanlara nüfuz etmesinden hiç de hoşlanmıyordu. Balkanlı ve Sovyet Marksist tarihçiler bu gerçeğe ve yazılara hiç değinmedikleri gibi, kendi ulusçu özentisi yorumlarında da nasılsa Marx ve Engels'e müracaat edebiliyorlardı. Rus tarihçi akademik Norocnitskiy bir tebliğinde "Türk-Rus Savaşı ve Rusya'daki ilerici çevreler" başlığı altında Rusya'nın Balkan politikasına sözde ilericilerin göstermediği destekten söz ediyordu. Marx ve Engels'in Rusya'nın Balkan politikasına karşı yazılarından hiç bahsetmedi.

Tabii Rusya ve Balkanlar zıt akımlar ve themalardan oluşan bir romanstır. Rusya'nın asilleri ve münevveri, "zavallı

Bulgarlar"a acıyordu; Karadağ ve Sırbistan'daki kardeşleri için ölüme koşuyorlardı deniyor; kimler koşuyordu acaba? Lev Tolstoy ünlü romanı "Anna Karenina"sının sonunda iğneyi batırıyor. Anna'nın intiharından sonra adamakıllı işe yaramaz hale gelen Vronski gönüllüler alayındadır. Tolstoy'un deyişiyle okuyucusuz gazetelerin yazarları ve üyesiz partilerin liderlerinin kışkırttığı kalabalık, Slavları kurtarmaya koşuyordu. Bir zabit evine mektup yazıyordu Bulgaristan'dan; "Bulgarları kurtardık; peki bizim zavallı mujikleri kim kurtaracak?"

Balkanlı Slav gençlerden Slav anavatanına okumaya gidenler, bir müddet sonra Rusya'nın çelişkilerini gördüler; yüksek düzeyde dar bir aydın tabaka, çok zengin müsrif toprak sahipleri, irtikâbla çalarak yükselen bir burjuvazi, gaddar bürokrasi ve kalabalık mujiklerden oluşan bir tebaa... Balkanlı'nın yurdundaki uyanık ve bilmiş köylüyle mukayese edilemezdi bu henüz emancipationunu tamamlamamış, sefil insanlardan oluşan tebaa... Kendi Balkan köylüleri onlardan daha iyi durumdaydı; sırtlarını Rusya'ya döndüler, yüzlerini Batı'ya; yükselen Prusya Balkanlara daha cazip göründü.

Balkan milliyetçileri için Türk farklıdır. *Karavelov* "Türk'ü ne Tanrı ne de Şeytan insan haline getirebilir" derken, "Çorbacı, metropolit (Hellen asıllı) ve Türk yönetici üçlüsü ağaçlara asılmadıkça Bulgaristan kurtulamaz" der. *Vasil Levsky* ise bir Balkan Konfederasyonu'nda Türk'e de yer verir. Çok önce Hellen *R. Pharaios* muhayyel konfederasyonundan Türkleri dışlamıştı. Balkanlarda federasyon ve birlik; o günden bugüne zaman zaman ortaya çıkan bir özlemdir. İki adet Balkan Paktı (ilki 1930'larda Atatürk'ün önderlik ettiği) ve II.

Dünya Savaşı'dan sonra da Türkiye ve Tito Yugoslavyası'nın başı çektiği paktlar bile, arada büyük devletler olmadığı için yaşamadılar.

Atatürk Yugoslav kralı Aleksandr ile İtalya'ya karşı Balkan paktını güçlendirirken, sacayağının biri Venizelos çoktan ittifak için Roma'nın yolunu tutmuştu. Balkanlı'nın ittifak anlayışı, büyük bir Avrupa devletiyle beraber olmaktır. Kan ve barutla bağımsızlık alan Cumhuriyetçiler; işsiz Alman prenslerini hükümdar olarak kabul edip önlerinde adeta bin yıllık milli hanedanın varisleri gibi eğilmişlerdir. Tek istisna Sırbistan'ın iki, milli hanedanıydı; onların da birbirleriyle devamlı kavgası ve karşılıklı darbeler ülkeye pahalıya mal oldu. Ülkelerin içinde Alman partisi, Anglo-Fransız partileri iktidar kavgası yaptılar. Rus taraftarları Slav devletlerde bile aslında zayıftı. Balkanlarda Rusya ciddi bir akit yapılmayan ve Batı devletleri lehine unutulan bir kardeşti. Bulgaristan prensliğinin akîl başbakanı *Stambulov*'un ilk işi Rusya'ya sırtını dönmek, Batı'ya yanaşmak ve Osmanlı Devleti ile sözde var olan vassal-süzeren ilişkilerini Rusya'ya karşı vurgulamak oldu. Böyle bir görünüm işine geliyordu. Öte taraftan da bağımsızlık desteğini Batı Avrupa'da arıyordu. Balkanlarda Rusya bu nedenle II. Dünya Savaşı sonrası, Bulgaristan hariç hiçbir zaman hâkimiyet kuramadı.

Balkan milliyetçisi 15. yüzyılın Slav irredandistleri olan *Ivan Gunduliç* ve 17. yüzyılın *Juraj Krijaniç*'inden beri şair ve din adamlarıdır. Hiçbir sınıfı tahlile girmeyelim; milliyetçiler şairler ve papazlardır. Bunlar yani Gunduliç gibi 16. yüzyılda İtalya'dan ilim ve fikri öğrenip Polonya'dan siyasî destek bekliyorlardı. 17. yüzyılda Polonya ümit verici görünümünü

kaybetti. Bu yüzden Krijaniç Rusya'dan umut bekliyor. Ama birtakım kilise papazı, zenginleşen köylüler başka bir dünyadaydı. Osmanlı ile iyi geçinen ve Fener'le kavga edenler var. Fener'in yüzünden etnik milliyetçiliği kuvvetlenen var. Çetecilik Balkan tarihinin temel kurumudur. Komita siyasî partinin zayıf olduğu dünyada siyasî örgütlenme biçimidir. Merhum Tarık Zafer Tunaya haklı olarak işaret etmiştir; "İttihat Terakki'nin kozası ve örgüt modelini Paris, Londra, Brüksel'de değil; Balkan komitalarında arayınız" diye... Komitacılık temeli bağımsızlıktan sonra, hürriyet ve demokrasi değil; kavga, kin ve diktatörlük gelirdi. Skupçina'da Hırvat milletvekili tabancı ile vuruldu. Sırbistan gizli polisi Hırvat ve Slovenlere güvenmediğinden gizli polis içinde başka bir gizli polis (Karael) kuruyor, buraya sırf Sırp kökenli memur alıyordu.

Hem halkın gelişmesini hem de diktatörlüğü besleyen; hem milliyetçiliği, hem de dış dünyaya yamanmayı kolaylaştıran iki kurum vardır: Eğitim ve basın. Prenslik ve krallık idaresi Bulgarların eğitimine Rusya Çarlığı ve Osmanlı'ya göre; çok daha fazla para ayırıyordu. Gazete bir haber organı olmaktan çok, tıpkı bizdeki gibi hatta daha fazla olarak, tarih, coğrafya, edebiyat ve ilimleri öğreten bir organdı. Gazete güvenilen bir organdı ve gazeteciyle öğretmen; Bulgar, Sırp, Yunanlı, Romen toplumlarında Delphoi kâhini gibi etkiliydiler. Diktatör rejimler de doğrusu bu iki organdan iyi istifade ettiler. Politikaya giren veya çekilen öğretmen ve Profesör Balkan toplumlarının tipik adamıdır ve bu iki zümrenin slogan ve yorumları kadar mudhike (grotesk olay) de az bulunur.

19–20. yüzyıllarda Balkanları inşa eden ve yıkan zümre; bilgisizlik ve tecrübesizliklerine karşın cüretkâr ve örgütçüydüler. Aydın gibi zor tarif edilen kavram bu ülkelerde kısa sloganla tarif edilir; "halkına inen sorumlu adam... vs." ve Batı'da az kullanılan bu kavram burada ağza sakızdır. Son asır Türk münevver veya aydını da bu zihniyete göre tarif edilmiştir. Batı'da kimse "aydın" lafını kartvizit olarak kullanmaz; buralarda bu bir kimliktir. Meselâ 1980 yılında Sofya Üniversitesi'nde dekan mezunlara; "birazdan diplomalarınızı alacak ve milli aydın sınıfımıza katılacaksınız" diyordu. Budapeşte Çeper endüstri tesislerinde Karl Marx'ın kapitalini okuyarak umutlanan ve aydınlanmış çehreli bir işçi heykeli vardır. Balkan ve Ortadoğu aydınlarının hepsi bu heykel gibiler. Bir iki roman çevirisi, yanlı ve basit üsluplu bir iki tarih kitabı, vülgarize bir felsefe risalesi (çeviri) tabii bolca şiir, aydın olmaya yeter. Batı Avrupalı'nın aksine nesirle eğitilen ve nesirle eğiten biri değildir; şiirin büyüsüne, etkileyen kolaylığına sığınır; şiirle öğrenir, şiirle düşünür. Ulusçuluk, demokrasi, sosyalizm hepsi şiirle birbirine karışır ve hayatta traji-komik uygulamalar bu rüştüne ermemiş heyecan ve sözde fikrî temel üzerinde inşa edilir. Şairlerin şairin ötesinde mütefekkir ve önder olarak tanıma çocukluğu, Balkan ve Ortadoğu ülkelerinde yaygın ve ortak bir tutumdur. Duygusal yoğunluk ve bilgisel sığlıkla bazı gruplar sevk-i tabi-i kader ile iktidara ulaşır, ülkeyi kurtarmaya, dünyayı kurtarmaya kalkar ve tamiri olmayan hatalarla yurtlarını sarsıntılı bir tarih yolculuğuna çıkarırlar. Köylünü kasidelerle översin, ama itimat etmezsin, tabii büyük hayaller için cepheye sürersin; sonra mersiye yazarsın.

Osmanlı'dan kurtulduktan sonra Balkan savaşları, Birinci ve İkinci Dünya savaşları Balkan ülkeleri için böyle acılı ve entegrist milliyetçilik olaylarıyla doludur. Acaba bu çocukluk arazı kayboldu mu? Buna dair pek kuvvetli deliller ve göstergeler yok ortada. Değişen dünyanın yarattığı yeni şartlar ve gelişen olaylar Balkan sözünü tekrar ürkütücü hale getiriyor. Balkan milliyetçiliklerinin en problemli yanı şudur; özellikle 18-19. yüzyıllarda bu ülkelerde yaşam Batı ve Orta Avrupa'yı Avusturya-Alman tarzına yöneltmiş. Milliyetçilik kendi özgün geleneksel yaşam biçimini ve kültürünü savunmak derdinde değil. Bu anlamda bir geleneksel muhafazakârlıktan çok değişimci ve modernist bir saldırgan grup söz konusudur. Milliyetçiliğin en hızlıları, ancak hangi Blok'un adamı ve mukallidi olmanın kavgasındadır. Buralarda milliyetçilik komşunun toprağını kırpmak ve bölgede nüfuz kurmak kavgası anlamına geliyor. İşte maalesef bu asrın iyimser değerlendirme ve düşünce sahipleri bu nedenle Balkan coğrafyasında sukût-ı hayale uğramaktadırlar.

BALKANLAR VE OSMANLI MİRASI
OSMANLI İMPARATORLUĞU'NDAKİ TEBAADAN ETNİK KİMLİKLERE DÖNÜŞÜM

Osmanlı İmparatorluğu'nda etnik kimliğin biçimlenmesi her şeyden önce modern Balkan dünyasının oluşumu tarihidir. Balkanlarda milliyetçilik; Hıristiyan halklar yani Hellenler ve Slavlar arasında oluşmuş ve Slav milletler Hegelien teleolojik (gai yorum) tarih anlayışıyla, 19. yüzyıl milliyetçi tarih anlayışının denilebilir ki en usta örneklerinden birini vermişlerdir. Buna karşılık Türk, Arnavut gibi Müslüman halkların ulusçuluğu ve Ortadoğu'da modern milliyetçilik olan Siyonizm'in Osmanlı toprağında yerleşmesi geç olmuştur. Hatta Arap milliyetçiliği de esas itibariyle 19. yüzyıla özgüdür ve örgütlenme ve etniklik bakımından Birinci Dünya Savaşı'nda imparatorluk yıkılana kadar pek önemli bir olay sayılamaz. 19. yüzyıl boyu modern milliyetçilik Osmanlılık ideolojisi tarafından önlenmiştir. Osmanlıcılık klasik imparatorluğun tarihî bir *residue*'si (tortu) değildir; tamimiyle 19. yüzyılın şartları içinde modern bürokrasinin yarattığı ve her dinî ve etnik gruptan Osmanlı'nın mensup

olduğu seçkin sınıfın bir ideolojisidir (Avusturya'da; Kaiserreichs-nationalismus).

Osmanlı İmparatorluğu'ndaki hakların milliyetçiliği ve bu emperyal ideoloji iki zıt akımdı, meselâ Yunan ayaklanması sırasında Hellenlerin milliyetçiliği ile Hellen unsurun elinde ve yönetiminde olan Fener patrikhanesi arasındaki zıtlık, hatta gerilim bunun örneğidir. Milliyetçilik Hellen-Türk çatışmasını Osmanlı elit çevrelerine kadar sürükleyemedi, ama Hellen elitiyle Yunan adaları ve anakarası arasındaki gerilim başlar.

Alexandre Sfini 17. asırdan 19. asra kadar Fener Patrikhanesi tarihinin bir özelliğinden; bu efendilerin Türklere ehven-i şer diye baktıklarından bahseder. Yunan dilini, klasik Yunancayı ve Batı dillerinden bir ikisini bilen bu efendiler; Türk dilini de bilirler, öğrenirlerdi ve bir yerde Osmanlılık kimlik ve duygusunu taşıyan seçkin grubu oluştururlardı. Fenerli beylerin bu Osmanlılık duygusunun müteaddid örneklerini verebiliriz. Meselâ Londra sefirimiz *Kostaki Musurus Paşa* Yunan milliyetçilerinin başlıca hedefiydi. Atina'daki orta elçiliği sırasında Yunanlıların suikastına uğradı ve sol kolu sakat kaldı. Ama kuşkusuz bunlar arasında İpsilanti›ler gibi Yunan milliyetçiliğine meyledenler de vardı. Fenerliler jeneolojik nitelikleri itibariyle ilginçtir ki; ciddi tetkiklere ve toplu bir eser yazımına konu olmamıştır. Oysa Osmanlı tarihçiliğinde bunlar kadar yerli ve yabancı kalemde sözü edilen grup az bulunur. Ahmed Vefik Paşa ki, aslen Hellenize olmuş eski bir Bulgar ailenin ihtida etmesiyle onların torunu olarak tarih sahnesine çıkmış bir dâhimizdir; Yunan diline (eski ve yenisine) vukufuyla tanınır ve daha da çok bilinen

yönü, şedid Hellen düşmanlığıdır. Aslında klasik Osmanlı İmparatorluğu'na göz attığımızda göze batan iki renkli unsur *Hellenler* ve *Türkler*dir. 18. yüzyıl Avusturya Şitirya (Steiermarkt) bölgesine ait bir halk resmi; Avrupa milletlerini allegorize eder ve özelliklerini mukayeseli olarak tasvir eder. Bu milliyetler tablosunda en seçkin ve makbul karakter İspanyol'dur (Avusturya'nın Katolisizmi ve Habsburg geleneği bunda etkili olmalı). En geri ve ahmak tip "Moskovit" denen Rus'tur... İsveçli, Polonez ve Macar sıralamayı menfi olarak izler. Alman, orta vasıflıdır (Avusturyalı diye bir kimlik yoktur). 18. asrın halkı bugünkünden farklı bir kimlikler dünyasındadır. Fakat asıl ilginci; sarıklı ve cüppeli tipin "Tirck oder Greick" Türk yahut Yunanlı olmasıdır. Şeytani dinli ama zeki, memleketi güzel, hükümdarı *tiran* olan bir tiptir bu... Avrupa halkının büyük çoğunluğu "aydınlanma ve philhellenism" denen devirde dahi Türk ve Hellen unsuru birbirinden ayırmaktan acizdir.

Osmanlı cemiyetinde Fransız aydınlanması ve milliyetçiliğinin etkisinden önce de Hellenler ve Slavlar arasında ulusçuluk fikirleri vardı. Bu Fransız ekolünün asıl etkilediği unsur Türklerdir. Özellikle Trablusgarp Savaşı, Balkan Faciası, Türk unsuru milliyetçiliğinin etkisinden önce de nazari değil, tecrübi olaylarla ve silinmez izlerle öğretmiştir. Bugünkü milliyetçilik ve bazı çevrelerde de bunun aksine Türk milliyetçiliğini okul tarih eğitiminin eseri olarak gösteren yazarların gerçekle bağı yoktur. Türkiye'de tarih eğitimi kitlelere herhangi bir şeyi aşılayamayacak kadar zavallı durumdadır ve hep öyleydi (ilk Cumhuriyet yılları hariç). Şüphesiz Türklük, dile ve Müslümanlığa dayanıyor. Türk

olduğu halde Müslüman olmayan Karamanlı, Gagavuz gibi unsurların Türk kavramından hatalı olarak dışlanmaları bunu gösterir, çok sonra bu hatalarını kamufle ettiler. Maalesef bu mirasın etkisiyle yeni Türkiye Cumhuriyeti Karamanlı Rum dediği Hıristiyan Türkleri mübadeleye tabi tutmuş ve Yunanistan'da mutsuz bir zümrenin varlığının vebalini üstlenmişizdir.

Buna karşılık Girit halkı, Balkanlar'daki Pomaklar da Müslümanlıkları dolayısıyla Osmanlı-Türk kimliğini benimsemiş ve bu kimliğin bedelini kanla ve ıstıraplarıyla ödemiştir. Osmanlılık, Türklük için bir ön aşamadır ve 19. yüzyılda dinî, dili farklı insanlar bir Osmanlı eliti oluşturuyordu. Nihayet Müslümanlığa dönen Polonya-Macar milliyetçi mültecilerini ele alalım. Bunlar "Türk" olmuş, bunu benimsemişlerdir ve bu ilginç grup ve çocukları da gelecekte Türkiye'nin içtimai ve kültürel hayatını etkilemeye devam etmişlerdir.

Buna rağmen bu süreç Anglo-Saxon bir terim olan "nation-building" kavramıyla ifade edilemez. Bu kavimler mazide kendi devletleri, yazılı edebiyatları, hatta bağımsız kiliseleri olan toplumlardı. Bulgar, Sırp kiliseleri Rum-Ortodoks ritüelde olmalarına rağmen kendi bağımsız ve milli karakterleri vardı. İtiraf etmek gerekir ki; Fener'deki Patrikhane'nin bu konudaki baskısına rağmen bu toplulukların kiliselerinde milli dildeki liturji ve ibadet devam etmiştir ve Osmanlı idaresi zamanında Fener Patrikhanesi bu halkların etnik niteliğini ve rengini ne silebildi ne de belki böyle bir amacı vardı.

Balkanlarda Rum-Ortodoks inanç kendini etnik bir kimlik şeklinde de ifade etmiştir. İyi eğitim görmüş bir Bulgar, bir Ortodoks Arnavut kendini Hellenlikle aynileştirir. İşte bu safhada Rusya'nın Balkanlar'daki etkisi durumu çok değiştirmiş ve denebilir ki Bizans Hıristiyanlığının getirdiği bir tür Hellen bilinci yerini Slavlığa bırakmışsa, bunda Rusya kilisesinin, maarifinin ve Çarın dış bakanlığının faaliyeti etkili olmuştur.

Yunanca, Balkanlar'ın ticari *lingua francası* idi. Fakat daha önemlisi Fener'deki Patrik'in ve kilisenin ve okulun diliydi. Hellenlikle Hıristiyanlık o derece özdeşleşmişti ki; daha önce zikrettiğimiz gibi, 19. yüzyılın başında *Moschopolis* (Voskopoj) de bu bir Eflaklı papaz olan *Pope Daniel* "Izagogi Didaskalia" adlı popüler gramer ve lügat kitabında herkesi Ortodoks dininin dilini öğrenmeye ve bu dili konuşmaya çağırıyordu (yani Yunancayı). Öte yandan Türk kimliği de Balkanlar'daki Müslümanlar arasında aynı rolü oynuyordu. Din dolayısıyla Türklere yakınlık duyanlar, onların dilini de benimsedi.

Gerek Türk tarih yazımında, gerek bazı Avrupalı yazarların arasında; Rusya'nın Balkan Slavları arasındaki etkisini abartanlar olmuştur. Gerçi Rus dili ve panslavizmi Balkan Slavlarını etkiledi, hatta dillerinde "Russisme"ler yer aldı. Ama Balkan Slavlarını çağdaş dünyaya açan dil, asıl Almanca olmuştur. Avusturya ile olan ticaret Sırplar arasında da, Bulgaristan'da da yeni bir sınıf yarattı; Avusturya'ya yerleşen Slavlar o ülkenin dinî inancını değilse de, edebiyatını ve kültürel anlayışını aldılar.

Balkan Slavları kadar Hellenler arasında Türk dilinin üstünlüğünü artırma ve Türkçeyi bir lingua franca konumuna getirme konusunda 19. yüzyılın Osmanlı idaresi çok çabalar gösterdi. Okullara Türkçe dersi, Türk tarih ve edebiyatı konuyor ve gayrimüslim okulların programı ve faaliyeti teftiş ediliyordu. Öte yandan Hellen okullarında devlet aleyhine konular öğretildiği ihbarları da yayılıyordu. Böyle ihbarlar bazı zaman o cemaatin üyeleri tarafından yapılırdı. 1860 yılında böyle bir olay görülüyor; *Halki*'deki (Heybeliada) seminerin Filipaki adlı öğretmeni Bab-ı âli'ye seminer hocalarının zararlı fikirler telkin ettiğini ihbar etti. Bu bir basit hıyanet olayı değildir; bu Byzantin-Osmanlı bir tutumla, taze Hellen milliyetçiliğinin çatışmasının sayısız örneklerinden biridir. Osmanlı resmi ideolojisi 19. asırda yeni kurduğu okullarda gayrimüslim milletlere % 33'lük (üçte bir) bir kontenjan tanıdı. Böylece Osmanlılık ideolojisi, her etnik-dinî gruptan elit sınıfı yaratacak bir yöntem bulmuştu ve bu yöntem işledi de (Evvela gayrimüslim milletler bu imtiyaz için aralarında çatıştı. Meselâ 1857 yılında Tıbbiye Mektebi'ndeki Ermeni talebenin sayısının 50'den 55'e çıkarılması için, Ermenilerin Rumların kontenjanları aleyhinde Bab-ı âli'ye müracaat ettikleri görüldü ve neticede muvaffak oldular. Bürokraside Rum-Fenerli beyler yerlerini kaybetmeye başladı. Onların yerini Ermeni, Türk, Bulgar, Yahudi gibi unsurlar aldı). Osmanlı Hariciye Nezareti'nde ve 19. yüzyıl sonunda taşra idaresindeki memurlar arasında bu kozmopolit gelişmeyi görmek mümkündür.

Federalizm: Ulusalcı programlarda "Federalist" tutum ilk safhadır. Rhigas Velestinis'ten (Pheraeos) beri Osman-

lı İmparatorluğu'nda ulusalcı ihtilalci unsurların önerdiği yeni rejim, yani anayasa projeleri federalisttir. Bulgar gizli ihtilal komitesi de 1860'larda önerdiği anayasa tasarısında; Sultan Abdülaziz'i "Osmanlı Hakanı ve Bulgar Çarı" olarak nitelemek istiyor. İki meclisli ve Bulgar Kilisesi'nin bağımsız olduğu bir imparatorluk modeli öneriyordu. *Pitzipios Bey* gibi Fenerli-Hellen bazı aydınlar, 19. yüzyılda dahi bir yeni Bizans, yani Hellen-Türk bir imparatorluk öneriyorlardı. Arap aydınları bu dönemde Butrus Bostani, Corci Zeydan, A. Kewakebi gibileri; hilafetin Türklerin uhdesinde bulunmasına karşı olduklarını belirtiyorlardı. Bununla beraber Araplar henüz bağımsızlık için hazırlıksızdı ve devlet ve Sultan aleyhine bir girişimleri yoktu. Bizans sözü Rönesans'a özgü bir deyim (16. asırda *Hieronymus Wolff* kullanmıştır). Bizanslılar kendilerine Romanioi (Romalı) derdi; Türkler de bu ülkeyi İklim-i Rum (Roma ülkesi), Saltanat-ı Rum (Empire Romania) gibi tabirlerle adlandırır, kendilerine Rumî (Romalı) derlerdi. Hellenizm ve Türkizm Balkanlarda Hıristiyanlık ve Müslümanlık etrafında biçimlenen iki kimlik iken (Carlo Ginzburg'un "Il formaggio e i vermi" adlı kitabında *Turco* deyimi Müslüman ile eştir), 19. asır boyunca milli kimlikler tarafından erimiştir... Fener'deki Patrikhane, okumenik bir kurum olarak bu milliyetçi parçalanma ile erimiştir ve ilk darbeyi de Yunan bağımsızlığı ile yemiştir. Türkler ona Rum-Ortodoks Patrikliği derler. Bu, "Oecumenic Patriarchat"dan farklı bir deyim değil; çünkü Oecumenon insanların yaşadığı dünya parçası, yani Roma'nın hâkimiyet alanı demektir. İmparatorluğun bu parçalarının erimesi ile Hellenisme, Slav milliyetçilikleri, ardından Türkçülük çıktı;

öyle ki 19. asırda Şemseddin Sami Fraşeri hem Arnavut hem Türk milliyetçiliğini birlikte götürüyordu ve Sadrazam Said Paşa'nın Panislamizm'i ise temel unsuru Türk olan bir Panislamizm idi.

Daha açık Türkçüler de vardı: Ahmed Vefik Paşa, büyükelçi, başvekil, yazar ve Moliere mütercimi: ihtida eden Bulgarzadeler ailesinden geliyor. Sözünü yukarıda ettiğimiz bu ünlü Türkolog, eski yeni Yunancaya hakim ve anti-Hellendi. İlk parlamentoda 1877'de seçim kanunu tartışılırken, Arap mebuslara "gelecek seçime kadar aklınız varsa dört yıl içinde Türkçeyi öğrenirsiniz" demişti. 1849'da imparatorluğa sığınan Macar, Polonyalı subaylar ihtida ettiler ve Türk milliyetçisi oldular. İçlerinden Konstantin Borzecki 1869 yılında (diğer adıyla Mahmud Celaleddin Paşa, Nazım Hikmet'in ana tarafından büyük dedesidir) Türk etnik milliyetçiliğinin düsturu olan "Les Turcs anciens et modernes" (Eski ve Yeni Türkler) adlı bir kitap yazdı.

Öbür yanda Küçük Asya kıyılarında yer alan Chidonia (Ayvalık)'da kurulan Hellen Akademisi sadece Hellenleri değil, başka Hıristiyanları da eğitiyordu, ama Hellenize ederek... Buna rağmen aksi gelişme de başladı. Hellenlikle bağdaşan Bulgarlardan Konstantin Photinov gibi biri ise İzmir'de ilk Bulgar gazetesini "Lyuboslovje"yi çıkardı. Odesa'da ticaretle uğraşan bir Bulgar aydını olan Aprilov, Ukraynalı Venelin'in tesiriyle Hellen değil, Bulgar olduğunun bilincine vardı ve milli Bulgar maarif hareketini başlattı. Balkanlarda Pax Ottomana sona eriyordu. Bulgar komitelerini model alan bir Türk komitesi İttihat ve Terakki Cemiyeti Türkiye'nin ilk önemli siyasi partisi olarak hayata atıldı. Bu anayasacı dev-

rimci komiteyi İstanbul Tıp Fakültesi'nden bazı talebeler kurmuştu ama kuruluşun şubeleri Balkanlara yayıldığında; asker, sivil, memur, tüccar üyeleriyle tanınmaz hale gelmişti. Artık tam manasıyla bir Balkan komitesiydi. Osmanlı ordusu etnik Türk kültürüne ve diline her zaman dikkat etmiştir. Mesela Arabistan ordusunun askerleri arasında Arap sayısının artması üzerine derhal Anadolu'dan gençler buraya gönderiliyordu. İttihad ve Terakki bu nedenle az zamanda Türklüğün yeşerdiği bir parti oldu ve kozmopolit Selanik şehrinde Türk dili tarihiyle uğraşan memurlar ve aydınlar II. Abdülhamid sansüründen sığınacakları bir melce-i iltica buldular.

Balkanlar uzun bir tarih içinde Roma-Hellen-Slav unsurları barındırır. Hıristiyanlık Bizans mirasıdır. Osmanlılık Balkan tarihinin son beş asrını kapsar. Bugün Balkanlara "Güneydoğu Avrupa" deniyor. Bu anlamsız bir adlandırmadır. Türk Balkan deyimi yerine Romalı Haemus tabiri de kullanılabilir ama niçin bir yerine üç kelime kullanıyoruz. Üstelik bu bölge neye göre güneydoğudur? G.B. Tiepolo'nun Würzburg Sarayı'ndaki Avrupa allegoriası veya Piscator'un haritalarındaki batı Avrupa merkezcilik, şimdi tekrar böyle bir adlandırmayla diriliyor. Balkanlardan ne Roma-Bizans ne de Osmanlı mirası silinebilir. Balkanların tarihini kendi inancımıza göre tekrar yazamayız, inşaa edemeyiz. Arangio Ruiz'in Roma hukuk mirası için söylediği bir deyimi Osmanlı mirası için kullanmak mümkündür:

Volendo e non volendo, sapendo e non sapendo; siamo tutti Osmanisti (Romanisti)...

Yani istesek de istemesek de, bilsek de bilmesek de hepimiz Osmanlı'yız...

Balkan yarımadasının kültürü, toplumsal kurumları ve problemlerini anlamak için Osmanlı tetkikleri kaçınılmazdır; o dönem bilindiği ölçüde Balkanlar anlaşılabilir.

FİZAN SÜRGÜNÜ'NDEN İTALYA İŞGALİNE
OSMANLI'NIN AFRİKA'DAKİ SON GÜNLERİ

2011 Trablusgarp Savaşı'nın 100. yılıydı. İtalya bugünkü Libya topraklan sayılan Trablusgarp vilayetine ve müstakil yani doğrudan merkeze bağlı Bingazi sancağına saldırdı. 29 Eylül 1911'de verilen bir notayla bu savaşın başlayacağı bildirilir. Doğru dürüst cevap alınmadan ve müzakereye girişilmeden, 4 Ekim 1911'de İtalya, deniz kuvvetleri, harp kıtaları dâhil her sınıftan askerini Trablusgarp toprağına dökmüştür. Dökmüştür diyoruz, çünkü burada tarihçi açısından büyük bir problem var. Genellikle tarih yazarken Türk-Osmanlı tarafının yokluk ve problemleri ele alınır, bu doğru; ancak İtalya'nın gelişmiş bir kolonyalist ülke olamadığını, hücumu ve harbi nasıl planlayamadığını pek dikkate almayız. Bu açığın giderileceğini ve Risorgimento arşivlerinde, İtalyan Deniz Kuvvetleri kaynaklarında Trablus Harbi'nin iki taraflı olarak etüt edileceğini ümit ediyoruz.

Avrupa'nın anası İtalya

İtalya 1911'e gelene kadar Avrupa'nın en geri kalmış büyük devlet gücüdür. İtalya, medeniyeti, kültürü ve birtakım

müesseseleri itibariyle Avrupa'nın anası demektir, İtalya'sız bir Avrupa düşünmek mümkün değildir. Buna rağmen İtalya bugün bile devam eden problemleri bariz bir şekilde yaşıyordu. Kuzey İtalya endüstriyel, ticari, gelişmiş kültürüyle mağrur, aristokrasisi hâkim bir bölgeydi; güney ise zirai, geri kalmış bir feodal yapı ve Sicilya'dan bildiğimiz gibi sadece mafya tipi ilişkiler ağıyla değil; kilisesi, toprak ağalığı gibi yerel örgütlenmeleriyle kendi içinde yaşayan, bütünleşememiş bir vatan parçasıydı. İtalyan birliği bir bakıma Almanya'nın birliğinden daha evvel oluştu ve burada şaşılacak şey İtalya'nın en gelişmiş bölgesi Piemonte Lombardiya'nın sanayici kuvvetleri ve başındaki mağrur monarşi (ki Kırım Savaşı'nda bizim müttefikimizdir) ile güney İtalya'yı temsil eden Garibaldi ve onun kırmızı ceketlilerinin bir araya gelmesidir. Güneyin bu cumhuriyetçi kuvveti monarşiyle işbirliği halinde Papalığı bile ortadan kaldırıyor, yani Vatikan bunların getirdiği yeni düzene dayanamıyor ve papanın kendisi Vatikan arazisini terk ederek Roma içindeki St. Pietro di Laterani Kilisesi'ne çekiliyordu. 1929'daki Lateran Antlaşması ile Mussolini, Papalığı tekrardan küçük enternasyonal devlet olarak ihya edip tanıyana kadar, bu papalık mahkûmiyeti böylece devam edecekti.

Yeni İtalya'nın problemleri sayısızdır. Artan nüfusu ihraç edecek yer lazımdır ama uygun koloniler yoktur. İtalya'nın işsiz halkı Akdeniz adaları ve bilhassa Osmanlı Türkiyesi'ne hücum etmektedir, göç etmektedir. İstanbul'un Pera muhiti apartmanlarının ve İzmir villalarının çoğunu İtalyan ustalar yapmıştır. İtalya modern Türkiye'nin hayatında önemli bir yer teşkil eder. 1849'da Macarlar ve Polonyalılarla birlikte

Avusturya ve Rusya'ya karşı savaştıkları için kaçan İtalyan mülteciler bize sığınmışlardır. Sultan Abdülmecit tarafından himaye görmüşlerdir; böyle bir bağ da vardır, tabii üstüne Kırım Savaşı'ndaki İtalya söz konusudur. Bütün bunlara rağmen şimdi bu İtalya, kolonyal iktidarını kurmak için Türkiye'yle uğraşmaktadır. Çok ilginç bir olay; İtalya'nın Tunus'u ve Cezayir'i Fransa'ya kaptırmasıdır. Cezayir'deki ilgi şimdi sadece "Cezayir'deki İtalyan Kadını" operası ile devam ediyordu. Mısır zaten İngiliz işgalinde, İtalya'ya kala kala Tripoli (Trablusgarp) kalıyordu. Bu yerin anısını Eski Roma hâkimiyetine bağlı olarak tutuyorlar; bildiğiniz gibi Tripoli, Cyreneika yani Roma'nın Afrika kolonileridir ve burada Roma'nın en önemli şehri, Leptis Magna'dır. Kumlar altına gömülüdür, bugün bile en canlı en güzel Roma şehri budur. Çok turist gitmediği için bizim Efes'e dönüşmemiştir. Bu bölgede tabii önemli bir sınıf da vardır. Nitekim Roma imparatorlarından Septimus Severus da miladi 146 yılında doğdu, 193-211 tarihleri arasında imparatordu. Babası yerli zadegândan Kartaca asıllı; annesi Roma'dan gelip yerleşen bir patrici ailesinden olan Septimus Severus, Kartaca aksanıyla Latince konuşabiliyordu. İstanbul tarihinin yakından tanıdığı bir imparatordu çünkü Büyük Konstantin'den evvel şehrimizde inşa ettiği eserler vardır.

Libya'nın Roma İmparatorluğu üzerindeki önemi her şeyden evvel stratejik konumuna dayanıyordu. Birincisi Afrika içlerine açılan bir kapıdır, bugün bile Çad ve Nijerya'ya açılıyor. Yani Afrika'ya bir nevi insan ticaretini de içeren bir konumda. İkincisi burada Tuaregler gibi savaşçı kuvvetler vardı. Ne var ki bu zorlama gelenek İtalya'nın kuzey Afrika macerası için geçerli neden değildi.

Bilhassa vaha şehirleri Kufra, Gadames gibi Afrika ile sahil arasındaki ticaretin, kervanların uğrak yerleri var. Bu yüzden bu Libya dediğimiz toprak -ki tarih boyu Arap dünyasında Trablusgarp diye geçiyor- 7. asırda ve Hz. Ömer devrindeki Mısır'ın fethinden sonra Arap fütuhat programına girmiştir. Ukbe bin Nafi gibi bir Kuzey Afrika fatihinin eliyle İslamlaşmış ve fütuhat Libya, Tunus ve Cezayir ile devam etmiştir. Demek ki Arap fatihler artık 8. asrın başlarında İspanya'ya, Endülüs'e geçecekler. Bizim için bu önemli toprağın ne olduğunu kaydetmeye gerek yok. Arazi, Arap fethine kadar Roma'dır. Ve bütün tarih boyunca da Mısır'a hükmeden devletler Kuzey Afrika'ya da hükmetmiştir. Bu devletlerin Libya'da bir hâkimiyeti vardır, Trablusgarp diye müstakil devlet ise ortada yoktu.

Nitekim Osmanlı fütuhatı da Mısır'dan sonra Cezayir'in (yani Garp Cezayir'i) ilhakını getirdi. Bu bölgede mesela Cezayir'in otonom bir yapısı vardır, mahalli "kuloğulları" buradan giden Türk asıllı yeniçeriler ve oradaki yerlilerin birleşimiyle oluşmuştu. Libya'da bu "kuloğlu" nüfuzu o kadar çok değildi, fakat gene de hâkimdi. Daha fazla Osmanlı hâkimiyeti vardır ve bir bakıma da gevşek bir yönetimdir. Çünkü bu çok geniş bir arazi ve nüfusu da çok fazla olmadığından stratejik kaynakları kontrol etmek kolay değildi. Bu nedenle Trablusgarp vilayeti ve yanındaki müstakil Bingazi sancağı gevşeklik içindedir. Hiç şüphesiz ki pek dikkate alınmayan ikinci safha Senusilerdir. Kuzey Afrika'nın tasavvufi tarikatlarıdır. Cezayir'de Ticanilik var ve Senusilik de burada. Senusiler Osmanlı Türkiyesi'nin diğer merkezlerinde çok etkili olmadılar fakat Filibeli Şehbenderzâde Ahmet Hil-

mi, Senusileri çok tutar ve onların görüşüne göre "Kuran'ı okumak ve yorumlamak her Müslüman'ın vazifesidir ve ona göre içtihat yapmak da görevidir." Bu modernist bir yaklaşım. Senusilerin bir katkısı da budur ve aslından çölden beklenmeyecek bir yaklaşımdır bu. Her halükarda bunların modernist İslam'da da bir yerleri vardır.

4 Ekim'de Trablus'a çıkan İtalyan kuvvetleri sahili gerçi kolay işgal ettiler; bir ay içinde hem batıdaki Trablusgarp hem güney doğudaki Bingazi sahil bölümünü çabuk ele geçirdiler. Silah donanımları vardı ama bu donanımlar hiçbir zaman Fransa, Almanya ya da İngiltere ile mukayese edilemez. Bu nedenle talimsiz ve tecrübesiz komutanlar idaresindeki asker içeri kısımlara giremedi. Bunlar sadece bir iki kilometre içeri girebildiler, burada tıkandı kaldılar.

İttihatçı subaylar Libya'da

Kim direndi bunlara karşı? Görünüşe bakılırsa kabahat, müthiş bir gaflet ve umursamazlık içindeki İbrahim Hakkı Paşa'ya (Roma'daki evvelki sefir ve sonraki sadrazam) atılıyor. Kendisi fevkalade bir idare ve devletler hukuku hocasıdır; yazdıklarından bugün bile istifade edilir, fakat tecrübeli bir devlet adamı değildir, bunu da itiraf edecek kadar dürüsttür. İtalya'nın amalini (emellerini) ciddiye almamıştır. Askerî olarak ciddiye alınacak değillerdi belki ama Osmanlı mülkü üzerinde emelleri ciddiydi. Hedefleri ve niyetleri açıktı. Doğu Afrika'da Somali'nin güneyini kısmen ele geçirdiler, Habeşistan harbi ise bir skandal olarak bitti. Kala kala burası kaldı. Fakat burada bir harp ihtimali görülmediği için biz buradaki bir tümeni bile çektik, Yemen'e sevk ettik. Yemen

bizim beyaz filimiz, başımızın derdiydi. Kala kala jandarma kuvvetleri kaldı. Başlarındaki Neşet Bey'di (hem kumandan vekili hem vali vekili olarak kaldı). Direnmeye niyetli bu komutana Enver Bey, Ali Fethi Bey (Okyar) ve Mustafa Kemal Bey katıldılar ve bu desteğin arkası da geldi. Cami Bey, Nuri Bey... Ve gizli olarak gönüllü statüsünde giden, resmen gönderilmeyen subaylarla Senusiler birleştiler.

Sonuçta İtalya ilerleyemedi, savaş çok uzun sürdü, Trablusgarp ahalisi büyük bir kahramanlık gösterdi. Bu genç subaylar müthiş bir tecrübe elde ettiler orada, ileride Edirne'nin istirdadını gerçekleştiren Enver Bey, Çanakkale ve İstiklal Savaşı'nın Birinci Cihan Savaşı'nın komutanı Mustafa Kemal Bey burada komutanlık öğrendi. Daha ilginci; İtalya, adalara saldırdıktan sonra 4 Mayıs 1912'de Rodos'u işgal ediyorlar, zırhlıları var, bizde ise donanma bitikti. Ve harbi hukuken bitirdik. Burada bu bildiğimiz komutanlar derhal Balkan Harbi'ne gitti, bir kısmı kaldı.

Yerliler, "kuloğlu takımı" ve başçavuş rütbesiyle tecrübeli askerler kaldı ve savaş bitmedi. Hatta Yılmaz Öztuna'ya göre bir süre sonra bizim Osmanlı hanedanından Şehzade Osman Fuat Efendi (ki ilginç bir şehzadedir; harp içinde hava kuvvetlerinin kuruluşunda önemli rolü oldu. "Harp Mecmuası"nda kapağa resmi konulacaktı, (Enver Paşa önlemiştir) burada general rütbesi ve karargâhıyla kalmaya devam etti. Direniş 20 yıl daha sürdü. Mussolini kanlı şekilde direnişçileri yok edene kadar...

Trablusgarp Savaşı ile Afrika'daki son imparatorluk vilayeti elden çıktı. Ancak tıpkı Mısır gibi sembolik bir hilafet hâkimiyeti kaldı. Ama Türk komutan grubunun etrafı şa-

şırtacak derecede etkin örgütçü, eğitimci ve her şart altında savaşçı olduğu anlaşıldı.

En ilginci Libya'da 20 yıl boyunca savaş sürekli devam etti. Fakat şimdi bugün bu ülke bunların tarihini biraz unutur gibi oldu. Türk-Libya dayanışmasını çok abartmaya gerek yok ama bu şekilde silmeye de gerek yok. Bu Arapların tarih yazımındaki naif hatta çocukça bir yönüdür. Libya kuşkusuz o gün iktisaden bu devletin merkezine kuvvetle bağlı değildi; Türkiye-Libya müspet ilişkileri 1911-12'nin bir devamıdır. Eğer bugünkü Libya muhalefeti bu dayanışmayı sürdürürse geleceğin Libya'sıyla iktisadi ve siyasi bağların süreceğine şüphe yoktur.

Fizan sürgün yeriydi

II. Abdülhamid döneminde Fizan sürgün yeriydi. Buraya giden sürgünler yani Jön Türk takımı bir yerden sonra üstlerinde büyük bir baskı olmadan geçiniyor orada. Merhum Yılmaz Öztuna değinmiştir; mesela Trablusgarp Mevki Komutanı Recep Paşa bunları koruyor ya da korur görünüyor, takip ediyor, bir süre sonra da bunların kaçmalarına göz yumuyor ya da affına aracılık ediyor. Onun için sevilirdi ve İttihatçılar Recep Paşa'yı II. Meşrutiyet'ten sonra Harbiye Nazırı yaptılar. Mesela Trablusgarp divan azasının eşi Zeynep Hanım, kocası buraya sürgüne gönderildi diye Kraliçe Victoria ve Kayzer Wilhelm'e mektup yazıyor "affediniz" diye. Nimet Arzık ile şehit büyükelçi Zeynep Hanım Taha Carım'ın büyükannesiydi. Trablusgarp yani Fizan dediğimiz bölgeye bakın; Fizan bir yakıştırma çünkü Fizan güneydeki

sancaktır. Fizan sürgünü, bizim hürriyet edebiyatında çok yer tutar. Adeta Rusya'nın Sibirya'sı gibi.

Uşi Antlaşması: 90 bin altını biz alıyoruz

İlk gün, yani 4 Ekim 1911'de İtalya "burayı alacağım, başka emelim yok" demişti. Fakat 20 yıl sonra bu iş böyle bitmiştir. Libyalılar direnmiştir, bu çok açıktır ve bugüne kadar devam etmiştir. Oniki Adalar'ın istirdadından, alınmasından sonra Osmanlı bir mütareke yapmak zorunda kalmıştır. 360 yıllık hâkimiyet Uşi (Ouchy) Antlaşması ile İsviçre'de bitmiştir. Delegasyonda Gazi Ahmet Muhtar Paşa vardır, Lübnanlı ayan azasından Fauki Paşa vardır. İlginç bir antlaşma ortaya çıkmaktadır. Libya'yı tahliye ediyoruz fakat vezir rütbeli naip gönderiyoruz, padişah naibi; oradaki vakıfları ve dinî kuruluşları denetleyecek ve şer'î hakim olarak İtalya'ya karşı hukuken savunacak. Daha ilginci, din adamlarının tayini; tıpkı Avusturya-Macaristan'ın Bosna Hersek'i ilhakından sonra İstanbul'daki büyükelçi Marki Pallavicini ile yaptığı gibi buradan tayin edilecek, Şeyhülislamlık'tan yani. Ayrıca 90 bin altın alıyoruz Libya'ya karşılık, yani harp tazminatı ödemiyoruz ve daha da ilginci kapitülasyonlar ilga ediliyor. Antlaşmada adalar bizde kalacaktı, İtalya geçici süre için orada kalacaktı ama geri verilmedi, harp başladı. İtalya Birinci Harp'te başta bizimle olacaktı ama olmadı.

BİR ASIR SONRA TRABLUSGARP SAVAŞI'NIN KISA BİR DEĞERLENDİRMESİ

1911'in eylül ayı sonunda İtalya, Trablusgarp'a çıkmaya karar vermişti. Yani Osmanlı'nın Afrika'daki son vilayeti Trablusgarp ve müstakil Bingazi sancağından oluşan, bugünkü Libya'ya... İtalya 29 Eylül 1911'de bir notayla savaş şartlarının oluştuğunu belirtti. Doğru dürüst cevabı beklemeden, müzakereye girişmeden, bütün büyük devletlere Trablus'tan başka yere çıkmaya niyeti olmadığını belirterek 4 Ekim 1911'de savaş ilan etti. Bütün İtalya ordusunun her sınıfı vilayete saldırmıştır. Bir ay içerisinde batıdaki Trablusgarp'tan doğudaki Bingazi'ye kadar bütün kıyıları işgal etmişlerdi. Fakat içerilere bir-iki kilometreden fazla nüfuz etmeleri mümkün olmadı. Açıktır ki İtalya, güçlü bir kolonyanist devlet değildi. Hazırlığı yoktu, daha evvel Somali'de bir parça ele geçirmiş, Habeşistan'da ise fena yenilmişti.

Tarihçilerimiz İtalya'nın "gaflet içindeki Türkiye"ye saldırdığını belirtir. Afrika'daki son Osmanlı tümeni savaş olmaz

diye düşünülerek Yemen'e gönderilmişti. Kumandan ve vali vekili Neşet Bey ancak kendisi gibi genç subayları gönüllü olarak yanında buldu. Enver Bey, Fethi (Okyar), Mustafa Kemal (Atatürk), Nuri Bey gibi bu subaylar resmen değil, gönüllü statüsüyle gönderilmişlerdir. Hilafete candan bağlı yerel halkın kendi etraflarında toplanmaları ve onların kısa zamanda eğitilmeleri ile İtalyanlar durduruldu. Tuaregler ile Bedevilerin yanında kuloğlu denen, Anadolu'dan yerleşme bazı küçük rütbeli subayların savaş gücü ile direniş sürdürüldü.

Geride sadece hilafet kaldı

İtalya az sayıdaki başarılı genç komutan ve direnen yerli halka karşı etkili olamayınca güney Ege adalarına çıktı. Bu arada Balkan Savaşı da çıkınca İtalya ile Uşi Anlaşması yapıldı. 360 yıllık hakimiyet İsviçre'deki bu anlaşmayla bitmiştir. Trablusgarp'ı tahliye ettik. Fakat padişah naibi olarak vezir rütbeli bir memur gönderdik. Vakıflar ve halkın dini haklarını denetlenecek, din adamı tayini İstanbul'dan Şeyhülislamlıktan yapılacaktı. İtalya 90 bin altın karşılık ödeyecek, İtalya'ya verilen kapitülasyonlar ilga edilecekti.

Libya'ya gönüllü komutanlar gitmeye devam etti. Yılmaz Öztuna'nın verdiği bilgiye göre Osmanlı hanedanının parlak genç subaylarından Şehzade Osman Fuat Efendi general rütbesi ile komutayı devraldı ve direniş devam etti. Trablusgarp ile Afrika'daki son Osmanlı vilayeti elden çıktı. Sembolik bir Osmanlı hilafeti kaldı ama İtalyanlar ile olan savaş, genç Türk komutanların etkin örgütlenme yeteneği ve savaşçılığını gösterdi. Libya halkının da diğer Afrika halklarına göre çok etkin savaşçılar oldukları anlaşıldı.

TÜRKİYE-FRANSA İLİŞKİLERİ
TARİHİ DOSTLUK SLOGANLARI

Kırım Savaşı'nda İngiltere ile müttefiktik; bu ittifak Britanya İmparatorluğu'na asker kaybı, silah ve mühimmat itibariyle pahalıya mal oldu. 1877'de Rusya ile harbe girmemizin nedenlerinden biri Kırım Savaşı sonucunda taraflar arasında imzalanan 1856 Paris Kongresi'ndeki kazanımlarımızdı.

Doğrusu Midhat Paşa ve Osmanlı yöneticileri 1876'da başlayan krizde İngilizlerin Rusya'ya karşı bizi destekleyeceğine candan inanıyordu; olmadı tabii. Fransa'da da herhalde III. Napolyon'u savaşa sürükleyecek Büyük Reşid Paşa gibi bir diplomatla karşılaşmadığından o da bu savaşta ve işin sonunda da ortada yoktu.

Lakin Britanya İmparatorluğu Liberallerin başkanı Türk aleyhtarı Gladstone'un devrilmesi ve Liberallerin yerini alan muhafazakârların lideri Disraeli sayesinde Berlin Kongresi'nde yeniden Türk tarafını desteklemeye başladı. Hiç şüphesiz ki kendi çıkarları doğrultusunda İngiltere Berlin Kongresi'nde birçok kazanımlara sahip oldu (Kıbrıs'ın sözde

geçici işgali gibi). Bir yandan da Türklerin Balkanlardan tamamen atılmasını önleyebildi.

Doğrusu İngiltere'nin dış politikadaki tercihleri Sultan Abdülhamid devrinin ana hatlarını oluşturur. Mısır'ın işgali ve Ortadoğu'daki etkin İngiliz nüfuzunun kurulması, bir müddet sonra İngiltere'nin Kuveyt'e sızmaya çalışması Hamidiye Dönemi boyunca haklı bir İngiliz endişesi yaratmıştır. İngiltere yavaş yavaş Türkiye'den uzaklaşmaya başlamıştı. Bu arada Rusya savaşlar boyunca Türkiye karşısında ne kadar lojistik sorunları ve komuta kademesinde umulmadık noksanları olduğunu ve yeni bir savaş Türkiye karşısında ne kadar çok zorlanacağını görmüştü. III. Aleksandr (Çar unvanı sulhseverdir) haklı olarak sulh politikası gütmeye başladı. Rusya kısa bir süre Almanya'ya yanaştı ise de çok çabuk bir biçimde Fransa tarafı tutuldu. Bu gösterişçi bir yaklaşımdı. Tıpkı Abdülhamid Han'ın Almanya taraftarlığının gösterişçi olması gibi. Fransa ve İngiltere Türk-Alman yakınlaşmasını endişeyle izliyordu ama asıl dönüm noktası Balkan Savaşı'dır. Balkanlarda düştüğümüz durum; İngiltere ve Fransa'da Türk savaş gücü hakkında yanlış değerlendirmelere neden oldu. Daha 1896'da Yunan Savaşı'ndaki durumu unuttular ve sanıldı ki Türk İmparatorluğu modern harp tekniklerinden tamamen uzak ve iflas halinde. Bu yanılgıya Türkleri iyi tanıyan Almanya ve Avusturya kurmayları düşmedi. I. Dünya Savaşı'nın arifesinde İttihatçı politika tarihte pek olmayan ananevi bir Osmanlı-Alman dostluğundan söz eder oldu. Oysa Osmanlı'nın tarihten gelen en önemli politik dostları Fransa ve İngiltere'dir. Son 40 yılda Fransa ve Britanya'nın aleyhinde gelişen diplomatik manevralar böyle bir sloga-

nı beslemiştir. Öbür taraftan Almanya-Avusturya gibi bir camia tarih boyunca Osmanlı İmparatorluğu'nun Batı'da karşı karşıya geldiği bir güçtü. Aksine bu dönemde Fransa Avrupa'nın içinde politik manevraları ve stratejik savunması dolayısıyla Osmanlı İmparatorluğu'nu desteklemiştir. İngiltere ile de III. Elizabeth devrinden beri ta 20. yüzyıla kadar ciddi bir sürtüşme olmadığı herkesin malumudur. Bundan dolayı tarihte dostluk pek geçerli bir analiz yöntemi değilse de Türkiye-Fransa arasındaki uzun dostluğu ele almamızı gerektiren bazı önemli noktalar var. Bunların başında kapitülasyonlar gelir.

Fransa ile Türkiye tarihi ilişkilerinden söz ettiğimiz vakit aklımıza hemen kapitülasyonlar geliyor. Bu, pek isabetsiz bir çağrışım değildir. Ne var ki kapitülasyonlar dediğimiz vakit bunun iktisadi ve hukuki yönü üzerinde doğru noktalara da işaret edilememektedir. Saniyen Fransa'nın Avrupa devletleri arasında nasıl bir dengeyi temsil ettiği ve Osmanlı İmparatorluğu ile kuracağı yakın ilişkilere neden muhtaç olduğu, aynı pozisyonun simetrik olarak Türklerin imparatorluğu için de geçerli olduğunu hesaba katmamaktayız. Hiç şüphesiz Fransa ile ilişkilerin Haçlı seferlerinden beri başladığı ve bir şekilde Doğu ile temellendirildiği açıktır (1207 ve 1210 yılları). Ama Doğu ile temas eden Batı, aslında çok uzun zamandır İtalyan şehir cumhuriyetleri olmuştur. Doğu'nun Müslüman imparatorlukları için "Batılı" demek Cenova ve Venedik'tir. Floransa bile bu ilişkilere onlardan biraz daha geç, daha dolaylı ve az yoğunlukla girmiştir. Dikkate almadığımız bir diğer güç de sadece iktisadi ve ticari güç olan Katalunya'dır. Bu tüccar halkın Doğu'nun her yerinde "Con-

sulato del Mare" denilen kendi seçtikleri temsilciler vasıtasıyla hukuki işlerini yürüttükleri ve tüccarları organize ederek mahalli hükümetlerle temasa geçtikleri açıktır. Özellikle İskenderiye ve Kahire gibi merkezlerde bu böyleydi. Ve Memluk İmparatorluğu 1517'de ortadan kaldırıldığı zaman Yavuz Sultan Selim'e biat edenlerin, onu karşılayıp itaat edenlerin başında "Consulato del Mare" denilen bir Katalan tüccar yer almaktaydı. Mısır'ın, Suriye'nin, Filistin'in ve Hicaz'ın fatihi, hiç tereddüt etmeden mevcut Memluk kapitülasyonlarını, yani onların verdikleri imtiyazları yeniledi. Çünkü dış ticaret, kapitülasyonlar rejimi ile yürür. Bunun hukuki temeli şuna dayanır: İslam fıkhına göre İslam ülkesinden olmayan biri "harbî" statüdedir. Bu, İslam topraklarındaki gayrimüslimlere şamil bir statü değildir. Onlara "zımmî" diyoruz. Bir harbînin malını mülkünü yağmalamak, canını almak, hak değil hatta belki bir görevdir. Ama o "eman" dilerse yani eman dileyerek "müste'min" statüsüne gelirse durum değişir. Ve bunu devlet değil, aslında cemaatin üyesi her Müslüman verebilir. Tabii ki bu teorik durumdur. Esasta harbî memleketlerden gelen tüccarlar mahalli görevlilerle ve nihayet emirle, o yerin hükümdarlığıyla temasa geçer ve eman alarak "müste'min" statüsüne gelirler, kendisine karada ve denizde ticaret imkânı vermek, yani "emn ü eman" vermek, güvenlik vermek şartıyla vergilerini haraçlarını öderler. Ve ilişkileri devam eder.

Venedik ve Cenova'nın hayatını nasıl karşıladığı bellidir. Katalanların da böyledir. Bir müddet sonra iktisadi bakımdan, ilişkiler bakımından onları geriden izleyen Fransa da bu rejime tabi olacaktır. Ve nihayet Fransa'nın rakipleri olan

Hollandalılar ve İngilizler de bu kervana katılacaklardır. Bu kervanın sonu gelmez. 18. yüzyıldan itibaren birtakım seyrüsefain anlaşmaları ile Roma İmparatorluğu dediğimiz, aslında Avusturya'dan başka bir şey olmayan kuvvet de bunları takip edecektir.

Kapitülasyonlar üzerinde edebiyatımıza kadar giren bir görüş, bu sistemin sayesinde Avrupa'nın tek taraflı olarak İslam ülkelerinin hammaddelerini sömürdüğü, sanayinin hammadde ihtiyacını bu yüzden kestiği ve pahalılaştırdığı ve kendi mallarını da rahatça içeri sokarak mahalli rakip endüstriyi yok ettiği gibi değerlendirmelerdir ve kısmen doğrudur. Ama genel olarak doğrunun nedenleri üzerinde durulmuyor; rejimin nasıl olduğuna bakmamız gerekir.

İslam hukukçularına göre genel olarak Osmanlı Devleti'nde kapitülasyonları ahidname şeklinde müftünün yani şeyhülislamın fetvasıyla verirler. Her ahidname, padişah değiştikçe yeniden tasdik edilir. Bununla tüccarlar işlerine devam ederler. Ticaret her sistemin ihtiyacı olan bir uğraştır. Memleket içindeki bazı mamulatın ve hammaddenin ihracı gerekir. Bunların içinde sizin sanayinizin ihtiyacı olanlara ihraç yasağı konur. Bu bugünkü kadar liberal değildir ve konmuştur. Osmanlı'nın ihraç yasağı koyduğu maddelerin uzun bir liste teşkil ettiğine hiç şüphe yoktur. Mesela yelken bezi, gemi halatı, güherçile, gümüş, keçe hatta pirinç gibi... Ordunun ihtiyacı göz önüne alınarak tahıl, hububat, birtakım meyveler de yasaktır. Ancak 18. yüzyılda sanayi safhasına geçen ve kendi ürettikleri zirai ürünler kendilerine yetmeyen (aynı durum İtalyan devletlerinde Venedik, Cenova ve Floransa'da daha erken dönemde söz konusuydu) ülkeler

bu ürünleri Türkiye'den istedi. Osmanlı İmparatorluğu'nun tüccarları, yerli makamlarının, kadılarının, beylerbeylerinin ve merkezin şiddetle yasaklamasına rağmen denizin ortasında kaçak mal devrediyorlar, tahıl, meyve ve zirai hammadde ihtiyacını karşılıyorlardı. 18. yüzyılda bu ihracatın hacmi dikkate değecek kadar arttı. Düşününüz ki Tuna mansabının, Avusturya ticaretinin ve endüstrisinin artan hammadde ve yan mamul ihtiyacı (kaytan, aba, keçe gibi) Doğu'dan karşılanıyordu. Bulgaristan'da kaytancılıktan zengin olanlar çıktı. 18. yüzyıl gelişmelerinin yorumu, Bulgar tarihçilerin biraz abartıyla 18. yüzyılda (bu dönem tarihlerine Rönesans devri diyorlar) bir kapitalist sınıf ortaya çıktığını iddia etmelerine kadar gider. Ünlü tarihçi Nikolai Thdorov, "Balkanskiiat grad"* adlı kitabında mahalli tüccarlardan olan "Gümüşgerdan" ailesinin ne kadar zenginleşen bir kapitalist olduğuna işaret etmektedir. Balkanlardaki Voskopoj şehrinde, artık şehrin idaresine ve bazı müesseselere sahiplenmeye kadar yükselen bir şehir burjuvazisi denen tüccarlardan söz edilir. Balkanlı tarihçiler bunu da adeta Batı'daki "Freie Reichsstadt" yani serbest şehirlerin yeni gelişen merkantil yönetici (patrici) sınıfı gibi yorumlarlar. Abartmalar bir yana, bazı değişikliklerin olduğu kaçınılmazdır. Ve kapitülasyonlar Yavuz Sultan Selim ve Kanuni Sultan Süleyman devrinde, memleketteki bazı ihtiyaç fazlası hammaddeyi ve bazı yan mamul maddenin dışarı ihracını kolaylaştıran, gelir getiren bir mekanizma olduğu halde, sonraki devirlerde aleyhte çalışmış olabilir.

---

* *The Balkan City, 1400-1900* adıyla İngilizceye çevrilmiştir.

Burada dikkatinizi çekmek isteriz. Bu gibi mübadelede başka bazı unsurlar da var. Siz Venedik'in kalyonuna ihtiyaç duyuyorsunuz. O zaman bahriye için gerekli keresteyi onlarla paylaşmakta bir beis yok, buna mecbursunuz. Siz Batı'dan bazı mamulat alıyorsunuz ve ona karşı kendi lüks emtianızı sevk ediyorsunuz. Bugün hala Batı'daki müzelerde birtakım kemha, kadife ve Ankara sofundan nefis mamulleri görüyorsak, karşılığında Venedik kumaşlarını Topkapı Sarayı'nın magazinlerinde görürsünüz. Dolayısıyla kapitülasyon rejimlerinin, imtiyazatın arkasında başka unsurlara da dikkat etmeniz gerekir. Gelen tüccara teminat veriyorsunuz. Bunların arasında bir itilaf vukua geldiğinde duruma sizin müdahaleniz gerekmez. Bir kapitülasyon mahkemesi gerekir ve bunu konsoloslar yapar. Sonraları tebaadan birtakım esnaf ve tüccarın yabancı tebaaya girerek bu haktan istifade etmeleri bir sapma sayılır. Ama benzer haklardan her iki taraf da istifade edebilirdi. Ve nitekim Osmanlılar da 1856'dan sonra Hindistan ve Cava gibi koloni ülkelerde dahi istifade etmişti. Konsoloslar, sefirlerin temsilcisi ve muavini olduklarından hususi bir koruma altına gelecektir. Bu başlangıçta bir ahidname ile mümkündü. Karlofça ve Pasarofça Antlaşmalarından sonra 1648 Vestfalya Antlaşması'nın hükümleri arasında ve dolayısıyla beynelmilel bir statü haline geldi. Biz 1699 Karlofça ve 1718 Pasarofça muahedeleriyle bu sistemin içine girdik.

Fransa sadece Doğu'ya yerleşen Fransızların değil başka Avrupalıların (Levanten) da devleti oldu, pasaport verdi. Fransa'nın Selanik, İzmir, Halep, İskenderun, Lazkiye ve Kahire gibi yerlerdeki kolonileri bir Latin milleti meyda-

na getirmiyor. Bu, yanlış bilgidir. Millet sisteminin içine girmiyorlar. Bunlar, ruhanileri yabancı tebaalı olduğu için daha çok bir avukat, bir hukuki temsilci vasıtasıyla devletle temasa geçerler. Ve kendilerine taife demek daha doğrudur. Bilhassa 1569, 1570, 1572 yıllarında Venedik'le olan savaş dolayısıyla Fransa 16. asırdan itibaren Osmanlı iktisadına ve kapitülasyon sistemine daha rahatlıkla girmiştir. O kadar ki bir ara İngiliz, Hollandalı, Portekizli, İspanyol, Sicilyalı, Anconalı ve Raguzalı gemiciler ve tüccarlar Fransız bandırası altında, yani onlara vergi vererek bu protektoradan istifade ile Osmanlı İmparatorluğu'nda karada ve denizde ticaret yapmışlardır. Bunun gibi Avusturya, İtalya ve Karadeniz Rus limanlarında da 18. ve 19. yüzyılda Türkler vardı. 19. Asırda Cavalı ve Hintli Müslümanlara biz de Osmanlı pasaportu verdik.

Fransa ile asıl kapitülasyonların 1730'da Avusturya ve Rusya'ya karşı kaybettiklerimizi geri aldığımız kazançlı anlaşma dolayısıyla verildiği tekrarlanır, doğrudur; Fransa 18. yüzyıldaki ezeli ve ebedi rakip gibi görünen Rusya ve Avusturya ittifakına karşı Osmanlı Devleti'nin yanında diplomatik bakımdan ona müzahir olan bir kuvvetti. Ama mesele bu kadar da basit değildir. Fransız sanayinin, daha doğrusu manifaktörün ve mühendisliğin en üstün dönemini yaşıyordu ve Akdeniz'in her yerinde Fransızlar vardı. İzmir nüfusunda Rum, İtalyan ve Fransızlara, Halep, Trablusşam'da, aynı kompozisyona İskenderun, Kahire ve İskenderiye'de rastlamak mümkündü. Fransa, İstanbul'un Pera'sındaki geleneksel Cenovalı, Floransalı ve Venedikli İtalyan sakinlerin yanında birdenbire büyümeye başlamıştır.

Böyle bir ticari ağın yoğun bir diplomatik ilişki getirmemesi mümkün değildi. 18. yüzyılın Türkiye İmparatorluğu her köşesinde Fransız medeniyetinin etkilerine ve tüketime açıktı.

Fazlası var. Fransa 17. asır sonundan itibaren imparatorlukta bir yandan Cizvitlerin açtıkları kurumlar, müesseseler ve okullar, diğer taraftan "Jeunes de langues" dediğimiz sonradan Avusturya'nın uyarlayıp tekrarladığı "Sprachknaben" yani Türkçe, Farsça, Arapça ile eğitilen değerli diplomatlar yetiştiriyordu. Bunlar Şark'ı biliyordu ve geniş bir tercüman ve konsolos ağını meydana getiriyorlardı. Halil İnalcık ve merhum Ali İhsan Gencer gibi araştırmacıların verdiği rakamlara göre bu Avrupa ülkelerinin bazıları 1500'e kadar tercüman kadrosu gösteriyordu. Tercümanlık yapan sözde kalabalığın içindeki gerçek ihtisas adamının sayısı ise ancak bir düzineyi bulur. Gerisi diplomatların ve sefaretlerin çeşitli menfaat sağladığı ve karşılığında yerli Levantenlere menfaat verdiği bir mekanizmaya dönüştü. İspanya göçünden beri ilk 1,5 asırda bu gibi görevleri gören Musevi nüfus dışlanmıştı. 17. asır genellikle iktisadi yönden Osmanlı-Türk unsuru ile Museviliğin birlikte çöküntü yaşadığı dönem olarak adlandırılabilir. Tekrar kapitülasyon konusuna dönecek olursak; özellikle 18. asrın getirdiği devletler arası hukukun güvencesiyle kapitülasyon bir hayat tarzı, bir iktisadi güvence yaratır. Hiç şüphesiz ki benzer haklar Osmanlı tüccarı için de geçerliydi. Ama galiba imparatorluğun üretim yapısı dolayısıyla Osmanlı tüccarı, Venedik'te Fondaco dei Turchi'deki güzel günlerini bile artık devam ettirmekte zorlanmıştır. Bununla beraber Osmanlı tüccarının komşu ülkelerde iş görmediğini, kendi konsolos benzeri temsilcilerinin olmadığını düşünmeyelim.

Fransa ile olan bu ilişkilerde diplomatların içinde Türkçe bilenler bile vardı. Büyükelçiler Girardin ve Guilleragues bunlara örnektir.

Fransa ile olan ilişkiler birçok Avrupa devletinin aksine Fransız Devrimi'nden sonra da canlı olarak devam etti. İhtilalci Fransa'nın üç renkli kokartını takarak gezinen ve yeni modayı takip eden diplomatlar bazı halde şikâyet konusu oluyordu. Avusturyalılar, Fransızları "propaganda yapıyorlar ve ananeyi yıkıyorlar" diye Babıali'ye şikâyet ettiklerinde cevap; Bernard Lewis'in "French Revolution and Turkey" makalesinde de belirttiği gibi; "sizin hepinizin kıyafeti acayiptir, isterseniz başınıza üzüm küfesi giyip gezin, bizi alakadar etmez" olmuştur. Osmanlı İmparatorluğu bütün 18. asır boyunca kendine kan kusturan Avusturyalıların ve Rusların ihtilal dolayısıyla kendi kabuklarına çekilmelerinden son derece de memnundu. Nitekim Avusturya ile Zitvatorok, Rusya ile Yaş Antlaşmaları yapıldı, iki tehlike sahneden çekildi.

Doğrusu III. Selim'in Türkiye'si, şimdi Bonaparte'ın Fransa'sı ile yakın ilişki içindeydi. Fransa Sefiri General Sebastiani tutulan ve dinlenen biriydi. Ne var ki konsül yönetiminin Mısır'a saldırması, Mısır'ın Bonaparte tarafından işgali, üstünden Akka'da Cezzar Ahmet Paşa'nın zaferi, Abukir'deki İngiliz bahriyesinin galibiyetiyle tarih değişti. Olmayacak bir şey olmuş, Osmanlı Rusya ile ittifak içine girmişti. Rus Amiral Uchakov ve Amiral Kadir Bey'in müşterek donanması Adriyatik'teki Ion Adaları'nı birlikte işgal etti. Ve himaye altındaki Cezayir-i Seba (Yedi Adalar) Cumhuriyeti'ni kurdu. Yunanistan'ın ilk bağımsızlığı ve talihin cilvesi olarak bir daha çok uzun zaman kavuşamadığı cumhuriyet idaresi bu

iki monarşinin sayesinde mümkün olmuştur. 1815 Viyana Kongresi sonrası Meternich gibi makul ve çok uluslu imparatorluklara uygun politikaları takip eden ve bunu telkin eden bir devlet adamıyla olan ilişkiler Fransa ile olan yakınlığı bir yerde dondurmuş sayılır. Mehmet Ali'nin ayaklanması daha evvel Navarin'deki Yunan ayaklanmasını desteklemek gibi fiiller Fransa ile Osmanlı İmparatorluğu'nun arasını açmıştır. İngiltere Rusya'ya karşı (Hünkar İskelesi Antlaşması'yla Rusya'nın Osmanlı İmparatorluğu üzerinde Mısır'a karşı koruyucu politikasını hatırlayalım) Osmanlı İmparatorluğu'nu himaye etme politikasını başlattı. Bu bir uzun dönemdir. Bu sayede Mısır sorununu da imparatorluk atlattı. Fransa, Akdeniz'de Mehmet Ali Mısır'ını destekleme imkânını kaybetmiştir. Mamafih Britanya İmparatorluğu ile aksamayan ilişkiler kurmaya çalışan Tanzimatçı imparatorluk yönetimi Fransa'yı da ihmal etmemiştir.

Burada bizim tarih yazıcılığımızdaki "sefaret paşalığı" gibi aşağılayıcı bir yaftayı terk etmemiz gerekir. Tanzimatçılar iyi diplomatlardır. Nitekim Mustafa Reşid Paşa, III. Napolyon'u Kırım Savaşı'na katılmaya ikna etti. Fransa bu savaşta ödediği ağır bedel dolayısıyla Mustafa Reşid Paşa'ya son derece kızgındır. Hiddeti yüzünden III. Napolyon, Mustafa Reşid Paşa'nın Paris Konferansı'na delege olarak gelmesine bile karşıydı ve bu gelişi önledi. Meydan Mehmet Emin Ali Paşa'ya ve Keçecizade Fuat Paşa'ya kalmıştır. İmparatorluğun yeni bir döneme girdiği açıktır. Artık kapitülasyon rejiminin -ki tek taraflı bir çıkar sağladığı en başta Osmanlı yönetimi tarafından olmak üzere herkes tarafından görülmektedir- sona ermesi ve gerçek anlamda bir iktisadi gelişme sağlamak için

mevcut liberalizmin tatbiki gerektiğine Osmanlılar da kani olmuştur. Arazi kanunnamesi bir nevi denemeydi. Zirai yapıyı liberalleştirmeyi hedefliyordu. Ali Paşa ve Keçecizade çifti tamamen liberal ticareti, modern bir miras sistemini getirmek için medeni kanunu kabul etmeyi şart gördüler ve Fransız medeni kanunu gibi tamamen laik yapılı bir kanun metninin, kozmopolit yapıda bir imparatorlukta geçerli olabileceğini düşündüler. Bu vakıa, Cevdet Paşa'nın *Mecelle* adlı hukuk eserinin ortaya çıkışıyla önlenen bir teşebbüs olmuştur. Cevdet Paşa'nın muhafazakârları galip gelmiş gibiydi. Ama Osmanlı İmparatorluğu'nda hukuki bir Romanizasyon süreci, yeni bir uyarlama dönemi de başlamıştı.

19. yüzyılda kapitülasyonların genel yapısı şudur: Artık devletlerin iktisadi ilgileri bilhassa Batı'nın girişimleri ticaret ve seyrüsefaini aşmıştır. Yatırım çağına girildi. Demiryolu, karayolu, posta ve telgraf, bankacılık gibi yatırım sektörlerine el atılıyordu. İtiraf etmek gerekir ki Türkiye bu konuda Rusya ve İran'a göre daha temkinli veyahut daha geride bile kalmıştır. Ama hiç şüphesiz gerek borçlanmalara karşı gerekse iktisadi hayatın canlanması için yatırım devrindeydik. Fransa bu dönemde tütün rejisinin yanında iç ulaşımda ve bilhassa demiryolculukta imparatorluğun son günlerine kadar en ciddi yatırımları yapan devlettir. Anadolu'nun dışında hassaten 1918'den sonra elden çıkacak Suriye ve Filistin gibi bölgelerde bunun izlerini görmek mümkündür. Fransa ve kapitülasyon dediğimiz zaman, hem devleti idare edenlerin hem de yeni doğan aydın muhalefetin başlıca hedefi ve tenkidi göze çarpar. Birinci Cihan Harbi'ne girdiğimizde kapitülasyonları

kaldırmıştık. Mütarekeden sonra bunların yeniden ihdası yoluna gidildi ise de Lozan'da bunlar sökülmüştür.

Fransa ile tarih boyunca ciddi olarak karşı karşıya geldiğimiz bir savaş yoktur. Birinci Harp'te İngiltere'ye nazaran Fransa tali bir unsurdu. Yaşananlar unutulacak gibiydi. Mütarekede Fransa, Britanya ile olan anlaşmazlığından dolayı çok aktif ve tahripkâr davranmamıştır. Bizzat İstanbul'da surların içindeki klasik İstanbul onların idaresindeydi. Burada milliyetçiler her türlü faaliyetlerinde İngilizlere göre daha lakayt bir idareyle karşılaşmışlardır. Yeni Türkiye'nin Batı ile ilk anlaşması 1921 Ankara Müsalahası'dır. Bunun sonunda Paris'te iki diplomatik temsilciliğimiz oldu. İstanbul'u Ahmet Muhtar Bey sefir olarak temsil ediyordu, Ankara'yı da Müfit (Tek) Bey. Lozan'dan sonra Fransa, Türk Batılılaşmasının eski modeli ve öncüsü olarak Türkiye Cumhuriyeti'nde konumunu uzun süre devam ettirmiştir. Bir yerde Fransız kültürünün 18. yüzyılda ve kısmen 19. yüzyıl başında sahip olduğu beynelmilel kültürel modellik, Türkiye'de daha uzun süre devam etmiştir. Ta ki İkinci Cihan Savaşı'ndan sonra hızlı bir Anglosakson etkisi ve bir Amerikanizasyonla bu sürecin sona erdiği söylenebilir.

Fransa ile 1970'lerde başlayan ve o ülkenin yüzde 1'ini teşkil eden Ermeni azınlığı dolayısıyla çıkan sürtüşmeler bugünkü sorunların tek nedeni gibi görünüyor. Acaba bu tek neden mi? Fransa politik elitini, idarecilerini değiştiriyor. Değişim, sınıfsal yapının değişmesi her ülkede yaşanan bir olay. Eski Fransa'nın sahneden çekilmesiyle bir nevi diplomatik ve siyasi bilgelik "sagesse" ortadan kalkmaktadır. Bu yeni elitin ve yeni sahneye çıkanların Türkiye'nin konumunu,

tarihî yapıyı kavradığı söylenemez. Belki aynı şey bizler için de söz konusudur. Daha evvel belki haklı olarak çok pasif olarak nitelenen diplomatik ve idari reaksiyonumuz bu sefer aşırı derecede gürültüyle devam etmektedir.

Gelişmenin nereye gideceği belli olmaz. Kültürel ilişkiler ilk anda zarar görüyor ama hiç de fena konumda olmayan, son yıllarda hafif de olsa gelişme gösteren iktisadi ilişkilerin tehdit altında olduğu açıktır.

1918
İMPARATORLUKLARIN BİTİŞİ

1918'de gelen sonbaharla federasyonlar devri sona erdi. Avusturya-Macaristan İmparatorluğu yıkıldı.

O tarihte artık daha çok bir Müslüman kavimler birliği olan ama Hıristiyanları da içinde barındıran Osmanlı monarşisi kan ve ateş içinde acıyla dağıldı ve nihayet Rusya'nın mahkûm milletleri de tek tek ayrılmaya başladı. Bolşevizm'in başarısı insanlığı kurtarmaktan çok, eski imparatorluğun birliğini yeniden kurmak olmuştur. Ama bu bir heyecan, iyi planlanamayan bir yeniden inşa ve geciktirilmiş bir tarih olarak er geç dağılımı getirdi.

Osmanlı İmparatorluğu fütuhatla bir araya gelen bir alay kavmin, tarihi kaderlerine boyun eğmesidir. Bu boyun eğmede tek unsur Türklerin silahlı gücü değildir. Kendi aralarında ve bünyelerindeki karışıklık o gücün gelmesini kolaylaştırmıştır.

Herkes birbirinden nefret ediyordu

Avusturya-Macaristan savaşçı hükümdarların değil, evlenen hükümdarların kontratla meydana getirdikleri bir tarihi

birlikti: "Bella gerant alieni, tu felix Austria nube / Bırak başkaları savaşsınlar, sen ey mesut Avusturya evlen" Avusturya büyük dükalarının en son kazançlı evliliği Macaristan tacına bağlı ülkelerdi. Ne var ki, 1526 Temmuzunda Mohaç'ta zafer kazanan Muhteşem Süleyman bu ülkeleri kendi hâkimiyetine alınca Avusturyalılar, Macaristan'a yerleşmek için 160 sene bekledi. 1686'dan sonraki Avusturya ve Macaristan tarihi de ayaklanmalarla geçen bir başka 170 yıl oldu. Macarlar 19. yüzyıl Avusturya'sını fena sarstı.

Bu yorgun bünye sonunda ünlü hukukçu politikacı Ferenc Deak'in bir eşitleme modeline göre yeniden kuruldu. Viyana'daki Habsburglu imparator Franz Joseph aynı zamanda Budapeşte'de Macaristan Kralı olarak taç giydi. Dışişleri, bir ölçüde ordu ve maliye dışında her şey ayrıydı. Meclisler, hükümetler, hatta içişleri bakanlıkları... Maliye bugünkü Avrupa Birliği'ne benzeyen bir ortak emisyon ve vergi politikasıyla müşterekti. Orduda da İmparatorluk-Krallık kuvvetleri ve bahriye ile filolarda aynı ayrım gözlenebiliyordu. Hatta 1878 Berlin Kongresi'nden sonra işgal edilen ve 1908'den sonra da resmen ilhak edilen Bosna-Hersek dahi ne Avusturya İmparatorluğu'na ne de Macar Krallığına aitti, müştereken yönetiliyordu.

Daha doğrusu yönetilmiyordu, memurlar birbirleriyle rekabet içinde zıt politikalar güdüyordu.

Macarlar ve Avusturyalılar sanatta ve ilimde birbirleriyle yarışacak değerlere sahip iki kavimdi. Gene de iki taraf birbirini köylü olarak görüp küçümserdi. Macarları çok seven İmparatoriçe Sisi'yi birtakım Avusturyalılar 'folklör düşkünü', bir takımı da Macar asıllı hariciye nazırı Kont Gabor

Andrassy'e âşık olduğu için 'Macarcı' diye nitelerdi. Birbirlerini köylü diye küçümseyen bu imparatorluğun iki unsuru arasında asıl burjuvalar Çeklerdi. Onlar da bu imparatorlukta kalsınlar mı yoksa ayrılsınlar mı, karar veremiyorlardı. Macar subayın, sanatçının, kapitalistin Avusturyalı subaydan, sanatçıdan, kapitalistten nefret ettiği bu imparatorlukta gelişme oranları bile farklıydı. Macar ziraat ve sanayii daha hızlı büyürken Avusturya durgunluğa düşmüştü. Çekler ise ağır sanayi ülkesi olmanın gururu içindeydi.

Tarihin en renkli federasyonu ne Sovyetler Birliği'nde ne de minyatür Tito Yugaslavya'sında kendini tekrarlayabildi. Renklilik hızlanan milliyetçiliği hiçbir dönemde dizginleyemedi. Bu ayın başından beri yürürlüğe giren yeni Macar anayasasında bunun izlerini görmek mümkün. Her yerde on binlerce kişi bu anayasaya karşı yürüyor. Ama sessiz yüz binlerin desteklediği de açık. Bu yazıyı tarihten bir yaprak olarak kaleme alıyoruz. Ama sağda solda her gruptan "federasyon" lafı edenlerin de bazı şeyleri iyi bilip mütalaa etmesi gerekir.

11 KASIM 1918
BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI'NIN SONU

11 Kasım 1918 tarihinde saatler 11.00'ı gösterirken Fransa harap olduğu savaşın galibi olarak Compiegne Ormanı'nda Almanya ile bir mütareke imzalamış ve I. Dünya Savaşı'nı fiilen bitirmişti. Bilahare barış antlaşmaları arasında Versailles'da mağlup Almanya'dan 1870 Savaşı'nın intikamı alınmaya çalışılacak ve bu, II. Dünya Savaşı'nı hazırlayan nedenlerden biri olacaktır. Compiegne Ormanı'ndaki vagonunda Alman askerî erkânını ateşkes şartlarını dikte etmek için bekleyen Fransız Mareşal Foche, meslektaşı Petain gibi bu sonsuz savaşta mareşalliğe yükselenlerdendi. Savaşın galipleri de mağluplar kadar bitkindi. Milliyetçilik ve millî kin doruklardaydı. Bütün günahların sorumlusu Almanya, Avusturya ve Osmanlı İmparatorluğu olarak görülüyordu.

Antlaşmanın imzalandığı günden 12 gün evvel, 30 Ekim'de, Türkiye İmparatorluğu Halep ve Musul sınırına çekilmişken barış talep etti. Avrupa'daki müttefiklerinden Avusturya-Macaristan'ın gücü çoktan tükenmişti. Türk cephelerinin Avusturya-Alman bloku ile bağlantısı

da Bulgaristan'ın savaştan çekilmesiyle zaten kesilmişti. Bir hazin durum; uzun cihan harbi boyunca, kendi imkanlarıyla en geniş ve uzak cephelerde çarpışan kuvvet olan Türklerin orduları için söz konusuydu. Cihan savaşına giriş çözülmez hataların başlangıcıydı; bu çözümsüzlük sonunda çöküntüyü getirdi; bu çöküntüden kurtulmak için ise Türk toplumu kaosu ve yeni bir dünya savaşını değil, milli mücadeleyi tercih edecektir. Mütarekeden bir sene sonra aslında Türkiye toprakları, İtilaf Devletleri'nden Fransa'nın Maraş bölgesindeki işgalini sarsmaya başlamıştı. Ordunun direnen komutanları, siyasi ve idari direnişin örgütlenme ağını oluşturmaktaydılar.

Alman toplumu altüst oldu

11 Kasım'da Almanya'nın yenilgisi artık kesinleşmişti. Buna rağmen daha mütareke gününden başlayarak Almanya'da muhafazakâr çevreler "ordunun gerçekte yenilmediği, yenilginin Berlin'deki politikacıların beceriksizliğinden ileri geldiği" düşüncesini yaydılar. Bu gürültüye bir müddet sonra faciayı "komünistlerin ve Yahudilerin hazırladığını" haykıranlar da katıldı. Alman orduları, Rusların donanım ve eğitim bakımından yetersiz ordularına karşı daha başlangıçta kazandıkları Tannenberg zaferinin sarhoşuydular. Marne ve Verdun'daki Fransa'yı ve Britanya İmparatorluğu'nun üstünlüğünü kabul etmek istemiyorlardı. Yakın gelecekte II. Dünya Savaşı'nı patlatacak yeni Alman politikacılar, önemli olanın "her şeyden önce içerideki temizlik" olduğunu vurgulayarak tehlikeli bir maceraya bütün halkı sürüklediler.

Savaşın son günlerinde Alman toplumu altüst olmuştu. Zaten hiçbir zaman İngiltere ve hatta Avusturya'daki kadar

benimsenmeyen monarşi ve Hohenzollern Hanedanı'na karşı herkesin nefreti artmıştı. Muhalefeti Almanlar uç noktaya kadar götürdü; Alman işçi sınıfı, I. Dünya Savaşı'na Leninci Rus Bolşevikleri tarafından Kautsky'nin "büyük ihanet" diye nitelenen tutumuyla yurt savunmasına hâkim rejimin siyaset ve ordularıyla birlikte katılmıştı. Şimdi ise Berlin, Hamburg ve Ruhr havzası şehirlerinde "Raete", yani Sovyetler teşkil edilmiş; tıpkı Rusya'daki Kızıl Donanma gibi Alman donanması da Kiel'de isyan bayrağını çekmişti. Sokaklar Karl Liebknecht ve Rosa Luxemburg'un nutukları, beyannameleri ve ayaklanmalarla sarsılıyordu. Fransa Cephesi'nde yenilen ordu bu sefer aslan kesildi, iç komünist (Spartakist) ayaklanmalar bastırıldı. Alman tarihi uzlaşması da kendisini ortaya koydu. Avusturya sosyalistlerinden daha ılımlı sayılan Alman sosyal demokratları Weimar'da cumhuriyeti ilan etti. İktisadi kriz, görülmemiş bir enflasyon, güçlenen komünizm ve olağanüstü gelişen Naziler arasındaki sokak kavgalarıyla 1933'e kadar yaşayan bir cumhuriyetti bu.

Avusturya-Macaristan ayrıldı ve onlara bağlı ülkelerden de Polonya, Çekoslovakya ve mahiyet değiştiren Yugoslavya ortaya çıktı. Bu ülkelerin hiçbiri tam anlamıyla rayına oturamadı. İç ve dış huzursuzluklar devam etti. İyi niyetli Çekya'yı ise içindeki Alman azınlığın Nazi Almanyası ile yaptığı işbirlik yıkıma sürükleyecektir.

Biz hâlâ savaşın etkileri ile boğuşuyoruz

Altı yıl sonra, Ekim-Kasım aylarında I. Dünya Savaşı'nı bitiren mütarekenin 100'üncü yılı anılacak. Dünyada ilgili kurumlar araştırma, neşriyat ve toplantılar için hazırlığa

başladılar bile... I. Dünya Savaşı'nı en yoğun biçimde yaşayan, devlet ve millet hayatında en önemli değişikliği geçiren biziz. Hatırlamak ve itiraf etmek istemesek dahi; hâlâ bu uzun savaşın getirdiği kayıp ve değişikliklerin etkileri ile boğuşuyoruz. Biz bu uzun savaşa aslında 1912'de Balkanlarda başladık ve 1922'de Mudanya'da tamamladık. Tarihimiz ve talihimiz nedeniyle II. Dünya Savaşı'na katılmadık.

I. Dünya Savaşı biz Türklerin en çok bilmesi gereken bir dönemdir. Oysa ortada 100. yıl hazırlıklarının belirtisi bile yok. Hatta Genelkurmay'daki Askeri Tarih Enstitüsü (ATASE) bu 10 yıl için etkin bir faaliyet programı dahi ilan etmedi. Tarihin yakasına yapışıp hesap soran uluslar pek sıhhatli sayılmazlar. Zira böyle toplumlar aslında tarihi incelemek ve anlamak konusunda fevkalade ilgisiz ve bilgisizdirler. Yaptıkları sadece az bilgiyle çok gürültü çıkarmaktır.

VI. MEHMED VAHİDEDDİN
SON PADİŞAH VE OSMANLI'NIN SON GÜNLERİ

Son padişah VI. Mehmet Vahideddin bir kaçışı tercih ediyor. "Atıldım, satıldım, hak benimdi" gibisinden hiçbir beyanname yayınlamadığı gibi, istifa ettiği yönünde herhangi bir şey de duyurmuyor. Mesela son Çar, "Rusya'nın hayrına çekiliyorum, Tanrı Rusya'yı korusun!" diyerek bir beyannamede bulunmuşken, Vahideddin halka karşı böyle bir yayın yapmayı tercih etmiyor. Kendisi 11 Kasım'da İngilizlere yazdığı bir mektupta hayati tehlike altında olması dolayısıyla İngiltere'ye sığındığını bildiriyor. Bunu sözlü olarak yapmış, karşı taraf yazılı olarak istemiş; bu makul bir istekti. Yine de padişah bu başvuruyu yazılı olarak yapıp yapmamayı epey düşünmüş. Fakat yapabileceği başka bir şey, yazabileceği başka kimse de yoktu, ancak İngilizlere sığınabilirdi. O yüzden "İngiliz uşağıydı" gibi yorumlardan kaçınmak gerekir. Çünkü seçenekler arasındaki Fransa, Ankara Musalahası'nı yapmıştı ve artık donanmayı burada tutmuyor, sur içi İstanbul'da öylesine bir işgal kuvveti bulunduruyordu. İtalya ise zaten Üsküdar'daydı ve Ankara hükümeti ile arası çok iyiydi. Bu

yüzden o da seçenekler arasından eleniyor. Padişahın tabii ki Yunanlara sığınması gibi bir durum da söz konusu değil. Geriye kala kala sadece İngiltere kalıyor. Dahası Boğazlar mıntıkasının denetimi de İngilizlerin elinde... Yani padişahın Karadeniz'e çıkıp oradan Romanya'ya geçecek bir durumu yok. Görüldüğü üzere her yol İngiltere'ye çıkıyordu. Neticede diğer taraftan İngilizler de bu işe razıydılar. Sözün özü Sultan Vahideddin ayın 17'sinde 11 kişiyle İstanbul'dan ayrılıyor. Doktoru Reşat Paşa, yaveri, yakın damatlardan biri, sekreteri, Harem ağalarından biri, oğlu Ertuğrul Efendi yanında olan isimlerden bazıları... Peki cebinde ne var padişahın? Hemen hemen hiçbir şey yok. Kendi altınları, yüzükleri, kasasındaki değerli eşyalar; eş ve kızlarından hiç kimseye de bir şey almıyor. İşin özü maalesef bir çanta dolusu eşyayla vatanını terk ediyor. Yanındaki bu küçük mal varlığı hiç de fazla bir meblağ olmamasına rağmen kendisi maalesef onu da doğru dürüst harcamayı bilmiyor. Parayı maiyetindeki insanlardan bir tanesi alıyor ve Monte Carlo'da kumar oynayarak kaybediyor.

Özetle padişah sefaletin tam sınırında... Bundan sonra zaten bilindiği üzere 5 sene kadar daha yaşayacaktır. Babadan kalma bir hastalığı vardır: verem. Anormal derecede sigara içer. Verem olması hasebiyle zaten çürük olan ciğerine rağmen çok fazla sigara içmeye devam etmesinden de anlaşılacağı üzere çok uzun yaşamamıştır. Son torunu Necla Sultan'ın doğduğu kendisine tebşir edildiğinde vefat ediyor. Artık müjdeye de dayanacak hâli yok. Ardından alacaklılar hücum ediyor. 26 yaşında sürgün olarak babasının yanına gelen Sabiha Sultan küpelerini yollayarak cenazeyi haciz-

den kurtarıyor. Bu sefer de nereye gömüleceği konusu dert oluyor. Damadı Şehzade Ömer Faruk Efendi kurşun tabut içinde naaşı alarak Beyrut'a getiriyor. Beyrut'ta bir devlet reisi olarak ihtiramla karşılanıyor. Ardından Şam'da da aynı şekilde bir tören vuku buluyor. Bu esnada Suriye cumhurreisi (Ömer Nami Efendi'nin babası Sultan Abdülhamid'in damadı) Ahmet Nami Bey idi. O gereken ihtiramı gösteriyor. Vahideddin, Şam'da Mimar Sinan'ın eseri olan Süleymaniye Camii'nde hazireye gömülüyor. Kendisinin mezarı hâlâ burada bulunmaktadır. İşte bir hazin hikâye de bu şekilde noktalanıyor.

Yaşamı sırasında kendi hukukunu ve adını korumak için bir gazete çıkarma girişiminde bulunmuş. Çünkü zaman zaman şahsına yönelik hücumlar oluyordu. Bir kere en önemlisi dolandırılmıştı. Hâlbuki kendisi ne bir cemiyet ne de bir komite kurmuş, devlet hakkında mütecaviz ya da tahkîrane bir şekilde konuşmamıştı. Hatta o kadar ki Hümeyra Hanım Sultan'ı –padişah dedesinin yanında kalma saadeti bir tek ona mahsustur. Çünkü 'hanım sultan' demek artık sarayda olmayan torun demektir- çocuklarla birlikte Mustafa Kemal Paşa hakkında tahkîrane bir slogan ve şarkıyı tekrarladığı için "Bir daha duymayayım! O benim paşam, askerim!" diyerek adamakıllı azarlamıştı. Kendisinin işte böyle bir devlet terbiyesi vardı. Devletin aleyhinde, generaller hakkında, Mustafa Kemal Paşa hakkında aleyhte konuşmama bütün hanedanda vardır. Evin içinde ne konuştukları konusu ise kimseyi ilgilendirmez. İşte böyle bir şahsiyetten giderken hazine soyması beklenebilir mi? Bir de o esnada orada Refet Paşa'nın da olduğu söyleniyor. Evet, Refet Paşa vardı

ama zümrüt kutusundan bir avuç da alsalar Refet Paşa ne bilecek, ne diyecek? Babasının saatini ödünç almıştı (Saray hazinesinin kaideleri kesindir), onu teslim edip gitmiştir.

Bir yandan bu konu hakkında samimi olarak konuşanlar da mevcuttur. Onlar da "Mustafa Kemal Paşa irticaya karşıdır" diyorlar. Evet, o dönemde mürteci diyebileceğimiz bazı takım ve hareket grupları vardır. Onları hanedan da sevmez. Çünkü hanedan tasavvufî terbiye sahibidir. Aşırı gösteriş, yıkıcı ve tahkirci yola sapan aşırı köktendinci diyebileceğimiz gruplarla pek uzlaşamadıkları açıktır. İkincisi bir Türk generalinin başarısı devleti kurtarmıştır. Bu, onlar için iftihar edilecek bir şeydir. Nitekim bunu her zaman belirtmişlerdir. Üçüncüsü ise "Bize yakışmaz" anlayışıdır. Yani mevcut Türk Devleti'ne dil uzatılmaz. Tenkit ayrı bir şeydir, toptan tahrip amaçlı saldırı çok başka bir şeydir. Türk Devleti mukaddes bir organdır. Herkesin bildiği üzere bizim için devlet sadece rastgele kurulmuş, asayişi ve sosyal kontratı sağlayan bir kuruluş değildir. Türk-Müslüman düşüncesinde sosyolojik olarak da Cevdet Paşa'nın ifade ettiği gibi "Devlet vahyin eseridir." Yani Müslümanlara, insanlara verilen ilahi aklın kabul ettiği bir organizasyondur. Onun için her zaman devleti mukaddes bilirler. O fakr u zarurette hazineye el sürmemeleri bunun göstergesidir. Bu çok önemli, üzerinde durulması gereken bir husustur. Siyasi amaç için devlet ve millet kurumlarını yıpratmak Osmanlı imparatorluk geleneğinde de, millet anlayışında da yoktur.

İTTİHAT VE TERAKKİ CEMİYETİ

Osmanlı İmparatorluğu'nun son yıllarında etkin olan Türk asker ve siyaset adamı Enver Paşa, İttihat Terakki Cemiyeti'nin önderlerinden biridir. Sizce Enver Paşa'nın siyasi kimliği nasıldır?

Enver Paşa'nın çok yetenekli bir genç olduğu şüphesiz... Fakat unutulmaması ve altı çizilmesi gerekir ki o dönemde hakikaten "genç"tir. Yine de hakkını yememek lazım, öyle ki otuz küsur yaşında mareşal olmamasına rağmen mareşal mesabesindeydi demek yanlış olmayacaktır. Dönemin ordusu ise Osmanlı, Türk tarihinin en kalabalık ordusuydu. Herkes askere alınmıştı. Büyük bir devrim yapılmış, bir müddet evvel medreselerin dahi askerlikten muafiyeti kaldırılmıştı. Harbe girerken ise gayrimüslimlerin de muafiyeti kaldırıldı. Yani herkes asker oldu, tam bir vatandaş ordusu... Bu ordunun bir kısmını sevk edemediler bile. Fakat mühim olan mesele bu kadar büyük bir ordunun komutanının genelkurmay başkanı olan Enver Paşa'nın bilgili, hırslı ve cesur; ancak bir

o kadar da genç birisi olması ve dahası böyle bir salahiyetle ordunun başına getirilmesinin anormalliğidir.

Birinci Dünya Savaşı'na girilirken ordu gençleştirildi. Sultan Abdülhamid taraftarlarınca çok tenkit edilse de bu durum yersiz değildi. Nitekim ordu gençleşen bir kurumdur. Bu gençleştirme gerçekleşince erken terfi edenlerden rütbesi tenzil edilenler olmuştu. Onlar bir daha general veya paşa oldular. Mesela İşkodra müdafi olan Rıza Paşa... Balkan Savaşı'nda İşkodra'yı kahramanca müdafaa etti. Kendisine bir kez daha tuğgenerallik kılıcı geldi ama o artık şehit düşmüştü. Bu gibi örnekler de var.

Bu durumların yanında mutlak surette Alman hayranlığı da mevcuttu. Alman ordusunun durumu da Marne Cephesi'ndeki durgunluktan sonra anlaşılmıştı. Mustafa Kemal ve İsmet İnönü'nün de aralarında olduğu savaşa girmek istemeyen bir grup söz konusuydu. Bu kişiler "Marne'dan sonra bu orduya güvenmek hatadır" diye özellikle belirtiyorlar. Çünkü orada takılmışlardı. Rus ordusunu yenmek kolaydı. Ruslar savaşa üç askere bir tüfek düştüğü hâlde girmişlerdi. Dahası çarın ordusunda hiçbir kayda değer general yoktu. Rusya'nın tarihinde büyük generaller olmuş. Mesela Plevne'de karşımızdakiler, her ne kadar iyi asker olmasalar da iyi birer mühendistiler. Birinci Dünya Savaşı'nda ise artık bitmiş durumdaydılar.

Tabii tarih ihtimaller ile yazılmaz. Ama Sultan Abdülhamid'in özelliği şudur: Kendisi harbe girmezdi. Bunun için Sultan Abdülhamid olmak lazım değil. O zaman da aralarında Mustafa Kemal'in de bulunduğu kurmay grubu, "Savaşa biz girmeyelim" diye ısrar ediyorlardı.

"Sultan Abdülhamid savaşlara girmezdi" deniliyor ama onun zamanında da çok toprak kaybettik. Kıbrıs, Tunus gibi yerleri elden çıkardık ve hatta İran'a bile toprak verdik. Öyle bilindiği gibi bizim İran ile sınırımız Kasr-ı Şirin ile falan çizilmedi.

93 Harbi başlarken biz hiçbir şekilde halkına güvenemeyeceğimiz bir yeri vermemek için Karadağ'a kahramanca girdik. Güvenemeyeceğiniz ve elinizde kalmayacak olan ufak bir parça için Rus Savaşı'na giriyorsunuz. Mesele sadece o da değil. Aslında biz Ayastefanos'u kabul etmiş olsaydık, sınırlarımız bugünkünden gene daha geniş olacaktı. Fakat o günün havası şüphesiz farklıdır ve tarihe bu minval ile bakmak lâzımdır.

İttihatçıların harbe giriş sebepleri arasında çok milliyetperver ve büyük ideallere sahip oluşları, hem de hiçbir zaman özgüvenleri olmayan ve kendilerini değerlendiremeyen bir ekip olmaları yatmaktadır. Yani aslında savaşa girmezlerse birileri gelip onları parçalayacak korkusuna sahiplerdi. Hâlbuki kimsenin onlara saldıracak hâli yoktu. Hepsinin durumu ayrı ayrı vahim. Hatta şöyle söylenebilir ki altıncı ayın sonunda bütün Avrupa bitmişti.

Bu dönemde kurulan teşkilatlara gelince... Etnik-i Eterya, Yunan Krallığı'nın Makedonya için diğer devletlere karşı kurduğu millî teşkilattır ve zaten devletindir. Filik-i Eterya 1821'de kurulan cemiyettir. Bizde yanlış olarak kullanılan "Etnik-i Eterya"nın aslı Filik-i Eterya'dır. Onların bağış defterleri vardır. Bunlar müzelerde bile görülebilir. İttihatçıların ise böyle bir defterleri yoktur. Teşkilat-ı Mahsusa da devletin kurması gereken istihbarat organını siyasi bir partinin çıkar-

mış olması bakımından enteresandır. Bu tip kuruluşların ikincisi Sovyetlerin Çekası'dır, üçüncüsü maalesef SS'tir. Ama İttihat Terakki hakikaten devletin kurmadığı, çok etkili, kalıcı, oldukça da önemli işler gören ve daha bilmediğimiz bir sürü yanı olan bir istihbarat örgütü çıkarmış. Jakobenlik diye ifade edilse de öyle değildir. Çünkü komite geleneğinden gelmektedirler. Tabii şurası da bir gerçekti ki Türkiye'de misyon sahibi (şiarcı) olan "Biz biliriz, biz yaparız; istikbali biz inşa ederiz, mazi de bizden sorulur" gibi ham bir tutumun da menşeidirler. Diğer bir ifadeyle bu, müesseselere karşı cehaletin verdiği cüretle bilmeden yapılan bir saygısızlıktır. Unutulmamalıdır ki Alman kayzerine hürmet eden bu adamlar, kendi hükümdarlarından bu hürmeti esirgemişlerdi. Sık sık görülen bu durum, bir nevi kafa tutma, ama arkası boş bir başkaldırıydı. İyi taraflarıyla, kötü taraflarıyla olsa da maalesef bu İttihatçılık Türkiye'de kalıcı oldu.

OSMANLI'DA ÇÖKÜŞ TARTIŞMALARI

Osmanlı'nın son dönemlerinde borç batağına girdiği görülüyor. Bunun nedenleri nelerdir?

Toplumun müesseseleri değişiyor. En başta ordu ortadan kaldırılmış. Donanma ve orduda bir ıslahat söz konusu... Tabii o zaman bir ordunun modernleşmesi bugünkü kadar pahalı olmasa da, ateşli silahlar bölümlerinde merkezi orduların modernleşmesi çok pahalı. Ayrıca beraberinde ıslahın sınırlarını aşan bir reform ve masraf silsilesi getiriyor. 19. yüzyılda "saf akıllı" diyebileceğimiz Ahmed Cevdet Paşa, bu reformun ne olduğunu çok iyi açıklıyor: Büyük Petro'nun strelitzleri (ortadan kaldırması, Rusya'nın sırtından bir uru kazımak gibidir. Hâlbuki yeniçeri Devlet-i Aliyye'nin yüreğinde bir seratan, yani kanserdi; onun kazınmasıyla çok şeyin değiştirilmesi gerekiyordu. Çünkü yeniçerilik asayiş demek, maliye demek, ordunun bütün dalları demek, eğitim demek... Yeniçeriye bağlı idarî mekanizmalar var. Kadılık bile etkilenmiş... Devlet yeniçerilik kaldırıldıktan sonra bir sürü ıslahata girişmek zorunda kaldı. Bu dâhiyane ve

edibane tasvir Osmanlı askerî reformunun mülki idare ve maarife dahi yayıldığını göstermesi bakımından önemlidir. Yani subay yetiştirmek için; okul, cerrah, veteriner gerekiyor. Bahsedilenlerin hepsi çok pahalı okullar... Dört duvarla, bir öğretmenle bitecek iş değil. Dahası bütün bunlar için yeni bir vergilendirme de şarttır. Şimdi bir taraftan bu ordu kurulurken, diğer taraftan da hâlihazırda büyük devletlerden biri olması sebebiyle derdi de büyük olan bir devlet var karşımızda. Dış dünya ile diplomatik-barışçıl ilişkiler yoluyla birtakım manevraları götürdüğü gibi muharebelere de girmeye devam ediyor.

Nitekim Kırım Savaşı bardağı taşıran son damla olmuştur. Çünkü askerî masraflar çok pahalıdır. Bu sebeple devlet maalesef klasik yönetimi değiştirmek zorunda... Muhtemelen de üretimle karşılayamayacağı bir tüketim içinde. Normalde devlet önce bir üretimde bulunur. Daha sonra ordusuna, maliyesine yoğunlaşır. Burada ise çağa ayak uydurabilmek için Marksist literatürün iç yapısal modernleşme dediği bir modernleşmeyi götürmesi lazım. Bunu sizin üretiminiz karşılamıyor. Ortada bir fabrika üretimi söz konusu değil. Tarımınız bunu sağlayamıyor. Sağlayamadığı için de borçlanma durumunda kalıyorsunuz. Şimdi bu borçlanmadan sonra zirai reformlara, sınaî reformlara giderseniz ortada büyük bir mesele olduğu söylenemez. Galiba bugünkü Türkiye bunu başaracak durumda. Ama bütün bunları yapamazsanız, sadece zaruri olan ilk aşamada yani askerî ve idari modernleşme safhasında kalırsanız, o borç artarak gider ve bütün mesele böyle masrafların, böyle modernleşmenin olduğu bir cemiyette siz eski dünyaya ait bir mali sistemle

yaşayamazsınız. Yani Osmanlı Devleti'nin en büyük sorunu vergi kaynaklarını iyi tespit edip bunları sağlıklı vergilendirememesiydi. Bu gerçekten çok önemli bir hususturu. İnsanlık tarihinde de asıl problem budur. Mısır niye büyük bir devletti? Çünkü Eski Mısır vergilendirme konusunda oldukça iyiydi. Roma niye imparatorluk oldu? Mısır'ı aldığı zaman bu sistemi kavramıştı. Şimdi sizin bu kaynakları tespit edip bunları vergilendirme, bu vergiyi doğru toplama ve bu asra uygun bir şekilde envanteri yapabilme hususiyetiniz yok ise ciddi probleminiz var demektir. O düzenleme geçen asırlarda vardı. Önceki çağlarda Türk Devleti geleneğini ve o devletin gelirleri orduya ve dar bürokrasiye yeterliydi. Ama 19. asrın Türk devleti öyle değil. Yani eğitimle uğraşacak, sağlıkla uğraşacak, daimî bir ordu besleyecek ve dahası bu artık modern tekniğe dayalı bir ordu. Bunun için gerekli geniş bir bürokrat kadroya sahip olmak zorunda olduğu şüphesiz. Bunları nasıl karşılayacak? Kendi kaynakları yetmiyor, üstelik bunları kontrol edip modern bir şekilde kayıt altına da alamıyor. Dolayısıyla 18. ve 19. asrın ilmi dâhilinde bütçe yapan, varidat ve mesarifatı önceden öngören ve ona göre harcama yapıp vergi toplayan devlet tekniğini ve mali tekniklerini alamamışlar. Peki bunu zamanla nasıl alıyor? Reform yapıyor. Mekteplerini kuruyor. Üstelik sırf idare okulu değil; bir süre sonra öbür modern devletler gibi kurmay akademisi (Erkân-ı Harb Mektebi) de kuruyor. Adam yetiştiriyor. Fransız mali mevzuatını, harcamalarına kontrol sistemini getiriyor. Mesela Divan-ı Muhasebat'ı kuruyor. Asıl önemlisi, devlet hiçbir şekilde birtakım mali işlemleri tarh ve cibâyeti (vergi koyma ve toplama) işini yürütemediği için

krizde bu görev (1881) Düyun-u Umumiye'ye devrediliyor. Şunu açıkça söylemek gerekir ki bir nevi hacizci, alacaklarının idaresi demek olan Düyun-u Umumiye sayesinde Türkiye modern maliye sistemini kavramıştır. Modern vergilendirmenin gereği olan vergileri toplama, tespit gibi hususları öğrenmiştir. Mesela iltizam sistemini ele alırsak; (iltizam da bir nevi mali bir kol) bir bölgeden öngördüğün geliri alıp ona göre masraf yapıyorsun ve bu işi bir adama ihale ediyorsun. Onunla yapamadığın takdirde Düyun-u Umumiye gelip bu işi yapıyor. İşte o arada da maliyeci yetişiyor. Mesela Cavit'in Düyun-u Umumiye adamı olması tesadüf değildir. Dolayısıyla bu memlekette vergi toplama, kaydetme, tahsil etme, bunların alınıp mesarifata dönüştürülmesi maalesef bu yabancı kuruluşun öğretmenliği sayesinde olmuştur demek yanlış olmayacaktır.

Osmanlı'nın dinamik bir yapısı da var. Buna rağmen kendini modernize edememesinin nedenlerini neye bağlıyorsunuz? Yeterli entelektüel birikimleri mi yoktu?

Evet, o gün de yoktu, maalesef bugün de yoktur. Çok uzun zaman Türkiye, çağdaş maliyenin, iktisadın teknik ve bilgilerine sahip insanları yetiştirememiştir. Hatta söylenebilir ki Türkiye'de devlet bu insanları yeni yeni çıkarmaya başlamıştır. Bu çok ilginç bir durum... Aldığımız bu memurlar yurtdışına gidip yetişiyor ve bir şekilde bu konuda kendini geliştiriyor. Daha da garibi bunlar özel sektöre geçiyor. Fakat özel sektör sanıldığı kadar bu konuda büyük rol sahibi değil. Bu iş yine devletten geliyor. Tabii bunun üzerinde durmak gerekiyor. Yani devlet aynı zamanda bir nevi anti-devletçi

bir mali sistemin iktisadi dönüşüm boyunca yuvası oluyor. Sistem ve kadrolar orada yuvalanıyor. Bu bakımdan ısrarla üzerinde durmamız gereken husus; 19. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun bu gerilemiş, mali kontrol kuramayan sistemi de kendisinin değiştirmiş olduğu gerçeğidir. Her ne kadar iç-dış şartlar bunu zorlasa da eğer bunun adına dinamizm diyorsanız dinamizmdir.

Batı'nın Osmanlı Devleti'ne borç verme yaklaşımında Osmanlı'nın kendi içindeki birtakım hareketliliklere müdahale ettiği de görülüyor. Örneğin demiryollarının yapılmasında bazı müdahaleler söz konusu. Osmanlı'nın genel anlamda Batı'yla borç ilişkisi nasıl gerçekleşmiş? Yani Batı verdiği borçlardan sonra Osmanlı'ya siyasi anlamda müdahalelerde bulunmuş mu?

Bulundu tabii; zaten bu tarz borçlar şuraya kullanacaksınız diye şartlı olarak verilir. Mesela Ankara Üniversitesi Kütüphanesi'ne Fransa hükümeti büyükelçiliği her sene yardımda bulunuyor. Karşılığında ancak Fransa'dan kitap ısmarlayabiliyoruz. Üstelik hemen de tedarik ediyorsunuz. Bu şartlar borç verilirken "Şunu yapacaksın, bunu yapacaksın, malzemeyi buradan alacaksın." şeklinde konuşulur. Adam sana borç verirken gidip de demiryollarını İngiltere'ye yaptırmana izin vermez. Yani sana borç verip de kendisine karşı kullanılacak zırhlıya müsaade etmez. Tabiî ki borç bir kontrolü gerektirir. Kaldı ki, demiryolları şirketleşme halinde... Ortada şöyle bir sorun var. Bu demiryolları birbirinin sahasına girmemiş. Mesela eskiden Afyon'da biri İngilizlerin, diğeri Almanların uzattığı iki istasyon vardı. İkisinin

de birbiriyle bağlantısı yok. Bütün bu noktaların üzerinde durulması gerekir.

Bunun getirdiği çok ağır sonuçlar var mı?

Var tabii. Borç çok ağır bir edim ve yükümlülüktür. Ödemesi zordur. Hele hele bir de bunu ödeyecek mekanizmalarınız yeterince gelişmemişse. Osmanlı'nın aldığı borçlar çok yüksek meblağlar olmasa da krizden dolayı yüksek ödemeler yapmak zorunda kalmıştır. O borçlar Cumhuriyet döneminde de ödenmeye devam etti. Hatta Güneş Taner, "Ödemeyi en son ben imzaladım" demişti. Buna bakılırsa o zaman ödemeler yüz seneyi geçiyor.

Osmanlı'nın ciddi borçlar aldığı dönemde bir yandan sarayların inşa edildiği de görülüyor. Bunlar zor zamanda yapıldığı için birtakım tenkitlere de sebep oluyor.. Yani devlet mekanizmasında bir çürümüşlük vardı diyebilir miyiz?

Hayır, aslında o saray hikâyesi o kadar da mühim değil. Bu konuya tam vakıf olmadan, bazı detayları bilmeden konuşuyorlar. Şimdi 19. asır Topkapı Sarayı'nda yaşanmaz. Yani o çağlarda devletin evinin Topkapı Sarayı olması mümkün değil. O başka bir devrin kendine has, mütevazı estetiğidir. Hatta Topkapı'da çok hoş parçalar, bölümler var. Ama 19. asır devletinin evi Topkapı Sarayı olamaz. Onun için yapılan saraylar da aslında mütevazı binalar... Çarların yazlık sarayı gibi olduğu söylenebilecek saraylar... Bu sebeple devletin maliyesi sarayla batmış demek pek doğru değildir. Fakat şurası da bir gerçek ki devletin toparlanması da çok zor. Mesela zanaatkârlar ve zanaatlar; nitekim ayrı grupların

elinde toparlanmış. Onların bir araya gelip bir iş çıkarması oldukça meşakkatli... Devlet ayrıca loncaların iflas etmesine, o insanların sefil olmasına göz yumamıyor. Onun için öyle vahşi bir kapitalist kalkınma götüremeyen, yani daha çok eski zanaatçılarla bir şeyler yapmak isteyen bir anlayış var. Bu da pek mümkün olmuyordu. Çünkü Türkiye'nin esnafı büyük yatırımlar yapmaya kabiliyetli insanlar değil. Nitekim 19. asır sanayileşmesi sırasında ahiliğin yürümediği görülüyor. Bizim yapacağımız en mühim iş, büyük sanayiye bir ahlak verebilmek. Onu verebiliyor musunuz? Nasıl verilebilir bilmiyorum ama bunun çok önemli bir husus olduğu su götürmez.

Dejenere olmuş bir müesseseyi düzeltme değil de yıkıp yenisini yapma tarzında bir yol izlenmiş. Lonca teşkilatlarının akıbeti de böyle oldu diye bir tenkit konusu var. Yani modernize edilebilme ihtimali olabilirdi şeklinde görüşler de mevcut.

Loncaları Osmanlı kaldırmadı. Bu kurum bir süre daha devam etti, ardından Cumhuriyet tarafından kaldırıldı. Mesela biri şikâyet edildiği zaman esnafın piri durumundaki adam, "Kazmasını getirsin" diye müeyyideler koyuyordu. Yani ahlâk ve zanaatını takip ediyordu. Bu sistem 1930'larda vardı. Ama piyasalar açıldığı için kazanç hiçbir hüküm dinlemedi.

İç gümrükler konusu da esnafı zorluyor.

Ama bu fasıl devlet için büyük bir gelir kaynağıydı.

Yabancılar için durum nasıl?

Onlar için de aynı... Bir mal taşınırken iç gümrük ödeniyor. Yani yurtiçinde tıpkı Türk Hava Yolları gibi kendi başına bir taşıma yapıp da muaf olmuyor. İlk limandan içeriye o da öyle giriyor. Fakat orada başka türlü bir durum söz konusu. Dıştan gelen mal, saf endüstri mamulâtı... Düşük kaliteli, göz alıcı ve ucuz ve dahası kitle üretiminden çıkmış. Bizimkilerin yaptığı manifaktür ürünü onunla baş edemiyor. Aslında daha güzel ama o güzellik millete görünmüyor. Mesela kumaşta, tekstilde Türk milleti kesinlikle güzelim Osmanlı işini bırakıp, Manchester dokumalarını desen olarak beğenme gibi bir görgüsüzlüğe düşüyor. Yani tıpkı eski güzel sedirlerimizi atıp, yerine berbat koltuklar koymak gibi... Bu değişiklik milletlerin masum isteğidir. Tabii burada yeni bir pazarlama söz konusu değil. Türkiye'de müşteriye hitap diye bir şey yoktu. Bu yeni başladı. Ben gençken bile bu memleketin sanayicisi piyasadaki zevk araştırmasını, beğeniyi kabul ve tespit etmez, ona göre de bir şey değiştirmeyi düşünmezdi. Halen de böyledir. Şimdi mesela bir sürü otomobil sanayii var. Bu sektörde araştırma diye bir durum söz konusu mu? Yok. İşte bu alışkanlık devam ediyordu. Şimdi şimdi değişmeye başladı.

Düyun-u Umumiye İdaresi'nin siyasal otoritenin kullanım alanındaki anlamı neydi?

Herkes mali alacağını ve menfaatini her zaman teminat altında tutmak ister. Bu önemli bir husustur. Mesela I. Dünya Savaşı'ndan sonra Sovyetler bu tip borçları inkâr

etti; ödemedi. Sonra zor durumda kaldı, ödemeye başladı. Bu kadar açık...

Osmanlı'ya mali açıdan baktığınızda ip şurada koptu diyebileceğiniz bir olay veya dönem var mı?

Böyle bir analizi iktisat tarihinde yapamayız. Siyasi tarihte belki mümkün olabilir. Mesela Karlofça hakikaten bir dönüm noktası... Bu antlaşmayla büyük toprak kaybı yaşıyoruz. Ama iktisat tarihinde, kesin tarihler tespit etmek zordur. Asırlarla konuşmak daha doğru olur. Birinci Dünya Savaşı, komünist blokun ortaya çıkışı gibi olaylar gösterilebilir. Mesela bizim Karadeniz hinterlandsız kaldı. Ondan sonra çöküntü başladı ama tek kusur gene de bu değildi ve bunun ardında yatan sebepleri o kadar çabuk da göremeyiz.

Osmanlı haritasına bakıyoruz. Büyük bir coğrafya... Bu konu hakkında ne düşünüyorsunuz?

Nihayet bu büyük bir imparatorluk... Bir milletler mozaiği... Bir kültür... Şunu da ifade etmek gerekir ki, bugün Türk insanı maalesef bunu anlamaktan aciz. Konuyu daha da açmak gerekirse iki açıdan aciz olduğu söylenebilir. Birincisi, maalesef bu tarihi anlamıyor, kavramıyor, öğrenemiyor. "Bunlar haydut, yağmacı, kardeşini öldürdü, yeniçeriliğin kaldırılması için ordusunu doğradı" şeklinde üzücü değerlendirmeler yapılıyor. Veya "Bu millet üretmemiş" deniliyor. Bunu diyen adamların en hafif derecede dahi iktisat tarihi bilgisi yok. Çok sathi bir bakış açısı bu... Mesela "Osmanlıların kültürü yok" diyorlar ama bunu diyenlerin maalesef var olanı anlayabilecek donanımları yok. Bir ikinci takım

daha var ki onlar da çok müthiş bir hayal dünyası içindeler. Mesela bu imparatorluğu çok çiftleştirme merakı derdine düşüyorlar. Bu yapılamaz, çünkü bu imparatorluğun içinde çok başka türlü renkler var. Dilimiz bu imparatorluğun resmî dili olabilir ama unutulmamalıdır ki burada başka hususiyetler de mevcuttur. Bunu bilmek lazım. Osmanlı tarihini bunların hiçbiri etüt edemez. Birincisi zaten Türkçe bile bilmiyor. İkincisi de maalesef bu imparatorluğun kültürel yapısını kavrayacak bir anlayışa sahip değil.

O günlerde yaşanan birtakım olumsuzluklar bugün de devam ediyor mu? Bugüne gelindiğinde benzer sorunlar hâlâ yaşanıyor mu? Yoksa önünü bir yerde kesmişiz de yeni sorunlarla mı uğraşıyoruz?

Hayır, yeni sorunlar değil ama bizde de şu an bir yandan dış borç var. O nasıl halledilir bilemiyorum. Diğer yandan müthiş bir iç borçlanma da mevcut. Yani bu borçları da gene iktisadi zaruretlerle, mesela doğudaki iç harp dolayısıyla hep almışız. Asayiş meselesi bu borçların kabarmasına sebebiyet vermiş. Türkiye'de geçen asırda olmayan müthiş bir yatırım, müthiş bir toplumsal dinamizm, işletme, etrafa açılma gibi öğeler de söz konusu. Ümit ediyoruz ki asayişle ilgili olaylar tekerrür etmeyecek. İkinci gelişme ise devam edecek. Bürokrasi hizaya gelecek, küçülecek ve bürokratik harcamaların arkası gelecek. Yani bunların sağlanması lazım. O zaman Türkiye daha iyi olacak. Ümitvarız.

Şu an Türkiye'deki iktisadi dinamizm ve bareketliliği nasıl buluyorsunuz?

Bu konuda söylemek istediğim iki tane husus var. İstanbul burjuvazisi yaratıcılık olarak iflas etmiştir. Bu bize özgü bir durum değil, bütün milletlerin tarihinde görülebilir. Mesela İngiltere'nin de o parlak burjuvazisi iflas etmiştir. Yenilemezlerse o memleketten hayır yoktur. Keza Fransa için aynı şey söz konusudur. Bu mesele üzerinde durulması gerekir. İstanbul burjuvazisi iflas etmiştir derken vurgulanması gereken husus, yeni Türkiye'nin kültür-görgü olarak yetişememesi gerçeğidir.

Onun için Anadolu'nun öne geçmesi, dirilmesi lazım. Hem böyle açık gidiyor, son derece cesur, gözü pek... Tabii kendine göre Protestan bir ahlakı var. Çünkü halktan burjuvazi tüketimini gizlemek zorundadır. Japonya'da bu durum söz konusudur. Ortalara çıktığın an büyük sınıf çatışmaları, büyük yabancılaşmalar, büyük ahlak bunalımları başlar. Alt sınıfların dünyalarını altüst edersin. Şimdilik alt sınıflar dindarlıkla bunu örtüyorlar. İleride ne olacağı belli değildir. İleride o da yetmeyebilir. Kaldı ki biz bir yandan da kitleye lüzumsuz şeyler üretiyoruz.

İkinci unsur tabii nüfustur. Nüfusu tükenen bir toplumun yaratıcı olması mümkün değildir. 60'ların dinamik İtalyası'nın hem sanayide hem ticarette hem de sosyal hayatta etkisi azalıyor. Türkiye'nin nüfusu Orta Anadolu'da dururken, doğuda bir artış görülüyor. Bu kalifiye olmayan, problemli bir nüfustur. Fakat Türkiye bu nüfusu yenileyebilir. Yani Balkanlardan, Asya'dan nüfus getirebilir. Nitekim bunu yapması da gerekiyor. O bölgelerde Türk nüfus tutmanın artık bir manası yoktur. Hatta dağılan Sovyetlerin muayyen mıntıkalarından da nüfus getirilmelidir. Mesela artık Ahıska

Türklerinin oralarda tutulması lüzumsuzdur. Türkiye'ye getirilmeleri gerekir.

Üçüncüsü tabii kültür meselesidir. Maalesef Türkiye böyle Osmanlılıkmış, Türkiye Cumhuriyetçiliğiymiş gibi sevdalardan vazgeçmelidir. Cumhuriyetçilikle imparatorculuğun kültürel planda ayrımı söz konusu olamaz. Bu şekilde Türkiye'nin tarihi, kültürel müesseselerine dönmesi gerekir. Dinine karşı daha soğukkanlı ve daha anlayışlı bakmak zorundadır. Çünkü bu din sadece onu tehdit eden dış kaynaklı yobazların(!) dini değil, büyükannenin dinidir. Dahası büyükannen kadar sıcaktır, yakındır ve senindir. Birtakım dinî akımların arkasında dış mihraklar bulunabilir ama düşün ki İslam ilk önce senin ecdadının dinidir. Böyle kendi başına Durkheim'ci bir cemiyet inşa edemezsin. Kimse buna muvaffak olamadı zaten. Bu işler bırakılmalıdır. Bunun din devletiyle falan alakası yoktur. Bu bir kültür meselesidir.

Son safhada şunu söylemek gerekir. Türkiye ittifaklar konusunda bir tarikat mümini gibi hareket edemez. Türkiye'de Dışişleri Bakanlığı kuvvetli bir bakanlıktır. Balkanlara ve Ortadoğu'ya göre bir ananesi vardır ve değerli insanlara sahiptir. Fakat maalesef bu insanlar, herhangi bir tarikat üyesi kadar cezbe halindedir. Dün NATO'nun üyesiyiz diye cezbe içindeydiler, bugün Avrupa Birliği. Bunlar enikonu ittifaktır ve siz burada yabancı ve soğukkanlı olmak zorundasınız. Yani hiçbir yeri benimseyemezsiniz. Bunlar geçici, "Neresinden girdik, icabında neresinden kaçarız" diye bakılması gereken hücrelerdir. Fazla bulaşılırsa sıkıntıya girilir. Uluslararası ilişkilerde hiçbir şeyin partizanı ve mümini olmamak gerekir; maalesef bunu bilemiyorlar. Türkiye, kendisine ittifaklar ara-

ması gereken bir ülkedir. Devamlı ittifaklar arayacak. Onunla olacak, diğeriyle olacak, ötekiyle olacak. İslam Birliği'ne girmek şu bakımdan önemlidir: İslam Konferansı örgütünün en işe yarar bölümü IRCICA'nın Kültür bölümüdür. O da bizde mevcuttur zaten. Çünkü İslam ülkelerinin hiçbiri zaten hacim bakımından da kabiliyet bakımından da bizim kadar yetkin değildir. Bu şekilde bütün dünya ile işbirliği içinde olmak gerekir. Avrupa Birliği'ne girilebiliyorsa girilmelidir ama mümini olmamak lazım. Zaten AB'nin geleceği de pek parlak görünmüyor. Çek Cumhuriyeti küçük sanayileşmiş bir yer; Macaristan, Romanya, Yunanistan ise öyle duruyor. Biliyor muyuz biz bu ülkelerin ne olduğunu, kapasitelerini. Bunların nüfusu artmıyor. Hele o eski Sovyet Bloku artığı ülkelerden artık menajer yaratıcılığı da pek çıkmaz. Ne olacak bunlar? Sonra her şeyden önce Avrupa'nın kendisine bakmak gerekir. Yani İsveç'le Portekiz aynı yerdeyse ne çıkar bundan. Binaenaleyh bu partizanlıklardan Türkiye'nin uzak kalması, fakat bir yandan da devamlı bunları izlemesi, ihtiyatlı yanaşması, geçici birliktelikleri, ittifakları, iş birliklerini tercih edip yürütmesi gerekmektedir.

Herhalde biraz ittifak arayan bir karakterimiz var ve hemen her şeyde gökte düğün var dense merdiven arayan şaşkın bir milletiz. Bu tavırlar 21. yüzyılın ciddiyetine yakışmıyor. Birtakım kabiliyetlerimizi, müesseselerimizi iyi kullanmamız lazım.

Mesela ordumuz... Türk ordusu bugün çok önemli bir müessesedir. Her şeyden önce dünyadaki sayılı ordulardan biri olmasıyla dikkatleri üzerine çekiyor. Bunu zayıflatan insanları baş tacı edemeyiz.

Bir de köylülük sorunu var; Türk köylüsü hem üretkendir hem de kendine göre sağlamlıkları vardır. Üstelik aynı zamanda da bir teminattır. Komünizm artığı ülkelerdeki çürümüş, herhangi bir şey üretemeyen köylü sınıfına bakınız. Kıyaslandığında bu çok mühim bir zenginliktir. Yaşayışı bakımından da teminat altındadır. Binaenaleyh kafasındaki birtakım pazar mekanizmalarıyla, bu köylülüğü ortadan kaldırmaya çalışan sözde liboş iktisatçılara hiç taviz vermemek gerekir. Köylülüğü yok edersen çok şey kaybedersin. İktisadi sistemin çöker. Doğu Avrupa'da olduğu gibi, bu kurum çökmeye başladıkça milletin asıl değerlerini ve ahlakını muhafaza eden Türkiye taşrası sarsılır. Bunlar halledilmesi gereken konulardır. Nüfus politikaları ne kadar geçerli ve gerçek, belli değildir. Ayrıca ben o nüfus kontrol mekanizmalarının da pek etkili olduğu kanaatinde değilim. Fakat nüfusu iyi tespit etmek lazım. Nüfusun çok büyük bir zenginliğimiz olduğu gözden kaçırılmamalıdır. "Hedef yüzde 2 köylülük, çünkü İngiltere'de öyle" gibi garip laflardan vazgeçelim. Sanki bunlar şart olan rakamlar ve oranlar... Nüfusun yüzde 30'u köylü olsa bu hangi modernliğe engel?

Türkiye'nin sorunu köy ve köylülük değil; kasabadır. Ülkemizin önemli bir kesimi bu yerleşkelerde yaşar. Nüfus büyüklüğü 15 bin–30 bin arasında değişen bu bölgeler (bazıları zaruretten daha az) bir kere beledî hizmetlerin müthiş ehliyetsiz, verimsiz verildiği yerlerdir. Sorun sadece nüfus ve bütçe değildir, Türk kasabası 17. yüzyılda Evliya Çelebi'nin lezzetle anlattığı çarşı, pazar ve zanaatlarını tasvir ettiği birimler değildir artık. İki asırdır, dışarıdan köyünün pazarlamasına ananelik yapan bazı mamulat getirip dağıtır; kendisi hiçbir

şey üretmeyen, sadece dedikodu ile gün geçiren, eğitimin niteliksiz olduğu yerlerdir. Bu bölgelerde bürokrasi, kanun ve nizamdan saptırılır; politika dar mahalli halka, zümrevî menfaatlere göre yönlendirilir. Bu nedenle burada mahalli demokrasi de gelişemiyor. Çünkü üretemeyen yerde sağlıklı çıkar grupları oluşmaz; tartışma, uzlaşma ve denetim mekanizmasının gelişmesi zordur. Tek ümit kasaba gençliğinin kasaba dışında eğitim görmesidir. Oysa partilerin genel eğilimi bunun tersi yönde oldu ve kasaba gençliği kasabada kaldı.

Eğer üretimin artmasını istiyorsak bu ara yerleşme birimlerini ya sanayi alanında geliştirerek ya da aksine turizm ve tarımda yoğunlaşan yerleşme birimleri haline getirerek muhafaza etmeliyiz. Maalesef kasaba, klasik muhafazakâr yapısıyla korunamıyor ve derhal göç tehdidine uğruyor. Her göç kasabanın genç ve dinamik nüfusunu alıp götürüyor ve onu durgunluğa mahkûm ediyor. Bilhassa Sivas'ın kazaları, Erzincan'ın Kemah, Kemaliye (Eğin), Malatya'nın Arabkir gibi kazalarının uğradığı nüfus aşınması buraları ihtiyar nüfusun çaresiz yerleşmelerine dönüştürmekte ve ilginçtir ki yaşlanan nüfusla birlikte kasabaların tarihî niteliği de korunamamaktadır.

CUMHURİYET OSMANLI İMPARATORLUĞU'NUN DEVAMI MI?

622 yıl süren hukuki varlığı, 1922'de Büyük Millet Meclisi'nin âli kararı ile sona erdirilen (ilga edilen) saltanatın kendisi başkadır, Osmanlı Devleti başkadır. Osmanlı Devleti, Türkiye'nin devlet hayatında uzun ve önemli bir safhadır. Yani Türk tarihi uzun bir dönemi kapsar, onun içinde Osmanlı Devleti ve ismi 622 yıl devam eden bir siyasi heyet olarak ayrı bir öneme sahiptir.

Dolayısıyla bizim kesintisiz süren devlet hayatımızın ve varlığımızın bir parçasıdır. Burada devletin şekli değişmiştir. Cumhuriyete inkılâp etmiştir. Kanun ve müesseselerdeki değişiklik de bu değişikliğin icabatındandır. Bunun icabatından olmayan hususlar, değişmeden kalmıştır. Zaman içinde devam edegelmiştir. 1923'te Osmanlı Devleti'nin bütün mevzuatı, siyasi, ticari, iktisadi bütün müesseseleri toptan mı kaldırılmıştır? Yani gümrükler, umum müdürlüğü, birtakım okul ve hastaneler, bizzat ordunun kendisi, bunların hepsi kaldırılmış mıdır? Hayır, bu kurumlar bugün dahi devam

etmektedir. Sadece rejim, yönetim şekli değişmiştir. Yani Osmanlı paşaları olan bir komuta heyetimiz vardı; İsmet Paşa miralaydı, Mustafa Kemal Paşa daha Osmanlı döneminde paşa (mirliva) olmuştu. Keza Fevzi Paşa da öyleydi. Bunlar cumhuriyetten evvel müşir (mareşal) olmuşlardı. "Orada bir kesinti vardır" demek doğru olmaz, çünkü Ankara hükümeti, İstanbul hükümetini tanıyordu. Dolayısıyla devlet hayatında hiçbir kesinti söz konusu değildi, devam ediyordu.

Devlet hayatı devam ettiğine göre, bu devletin resmen kuruluşunun ilan edilişinin 700. yılını "Cumhuriyet olarak kutlayamayız. Bu gayri hukukidir, memnudur" demek müsaadenizle biraz fazla gayretkeşliktir. Bu yorum aslında cumhuriyet ideolojisiyle falan da ilgili değildir. Garip hislerin tezahürüdür. Bunları ciddiye almamızın imkânı yoktur. Kaldı ki içtimai, kültürel bakımdan bu milletin hayatında Osmanlı Devleti önemli bir parçayı teşkil eder. Rejimin şekil değiştirmesi, Cumhuriyet'in ilanı ve Cumhuriyet müesseseleriyle beraber eski müesseselerin de "Cumhuriyet" etiketi altında devam etmesi, bizim ecdatla olan bağımızı ve içtimai, kültürel hayatımızı hiçbir şekilde fazla ilgilendirmez. Biz bunun böyle olduğunu biliriz. Biz Cumhuriyetçiyizdir ama bu demek değil ki Osmanlı'yı görmemezlikten geleceğiz. Böyle bir metafizik üzerine entelektüel olarak konuşmakta zaten çok abestir, gülünçtür.

Cumhuriyet'in "Biz Osmanlı'yı reddederiz" diye yorumlanması doğrudan doğruya siyasi ve içtimai bir görüştür. Osmanlılığı belirli bir dinle, mezheple, belirli bir etnisite ile aşırı derece aynileştirmeye bir tepkidir. Bunun duygusunun kaale alınması da mümkün değildir. Çünkü Bolşevik Rusya'da

dahi bu derece bir 'redd-i miras' hevesi görülmez. Zaten Cumhuriyet'te de böyle bir durum söz konusu değildir. Türkiye Cumhuriyeti'ni ilan eden insanlar, bu derece Osmanlı düşmanı değillerdi. Bu adamlar Osmanlı'nın hukuki varlığını Cumhuriyet'e inkılâp ettiren adamlardı ve kendilerinde böyle bir metafizik düşünce yoktu. Bu nedenle, sözü geçen tavrın gerçekle ilgisi olduğu söylenemez.

Biz 1981'de Bulgar Devleti'nin 1300. yılını törenlerle, kongrelerle kutladık. Ben de Sofya'da I. Bulgaristik Kongresi'ne katıldım. Orada Marksist-Leninist Bulgaristan konusu işleniyordu. "Bizim onunla ne alâkamız var?" gibi bir hava içerisinde değillerdi. Her yerde bu söz konusudur. Dolayısıyla fazla bir bölünmeye gitmemiz mümkün değildir. Bu zihniyet buraya has kafalarda yer alır; metafizik düşüncelerdir.

Osmanlı'yı doğru anlamak için nasıl bir bakış tarzı geliştirmek gerekir?

Bunun üzerine tartışılır, bu beş dakikada edinilecek bir irfan değildir. Tarih, sonsuz bir antrenmandır. Yani sporcunun idman yapması, çalgıcının her gün çalması gibidir. Maria Callas, Arthur Rubinstein her gün temrin yapıyordu. Her gün çalışmasa Rubinstein eskisi gibi konser veremez, dahası bir iki günde belki fark edilmez, ama zamanla kalitesi düşerdi. Nitekim kendisi "Piyanonun bir hafta kapağını açmazsam konsere çıkamam" diyordu. Maria Callas'ta teknik aksamalar başlardı. Belki de eskisi gibi aryaları söylemezdi. Her gün pentatlonda çalışmayan bir atletin form tutturması ve bunu devam ettirmesi şüphesiz mümkün değil.

Tarihçilikte de zaten tarih bilmesi gereken bir insanda böyle "ben okudum bildim havası" olmamalıdır. Devamlı okuyup tetkik etmelisin. Çünkü devamlı görüşlerin değişir, bazı sert hükümlerde yumuşamalar olur, bazı şeylerde de ters hükümler vermeye başlarsınız. İttihat Terakki'yi sevmezken, adamları sevmeye başlayabilirsiniz. Veya aksine İttihatçıları çok sevmen öğretilmiştir, zamanla 'işe yaramaz' diye düşünmeye başlarsın.

Osmanlı tarihi dediğiniz zaman da nasıl bakılır? Bol bol okumak gerekir. Her devri okunmalıdır. Tarihçinin ihtisası olmaz. "Ben 20. yüzyılı, 19. yüzyılı çalışıyorum" demekle zaman olarak da olmaz, mekân olarak da olmaz. "Biz Osmanlı tarihçisiyiz, bize ne Fransa'dan, Fransa ile ilgili hiçbir şey bilmesek olur" demekle olmaz. Eski Yunan ve Roma tarihini bilmemek de fayda etmez. Onun içindir ki günümüzde Türk tarihi çok izole ve kolayına kaçan bir şekilde yorumlanarak yapılıyorsa, bunda tembelliğin bir payı var.

Tarih okumayan ve bilmeyen adam kendine göre bir çevre çiziyor. Mesela kolaylıkla "Osmanlı'nın bizimle ne alakası var?" der, ama bunu nasıl söyleyebilir! Bu çok vahim, demek ki kendisinde tarihî disiplin yoktur. Tarihteki devamlılık olayını gözlemeye, anlamaya, ona anlam vermeye niyetli değildir. İşte bu sebeple abes bir sloganı tekrarlayıp durabilir.

Osmanlı kendisini nasıl tanımlardı?

Onun da görüşleri çok muhtelif... Osmanlı kendini Müslüman ve Türk olarak görür. Ama Türk olmayan, Müslüman olmayan Osmanlı da vardır. Bir Ermeni tüccarı Osmanlı'yı nihayet bir imparatorluğun ananesi içinde güvenceli, düzgün, asayişin ve ilerlemenin mümkün olduğu bir toplum olarak

görür. Bu çok önemli bir şeydir. "Bu devlet bize akit dışı yaptırımlar uygulamaz" diye düşünür. Kültürel bir yakınlık atmosferi doğduğu oldukça açıktır.

Osmanlı'nın günümüze tesirleri nelerdir?

Tabii mirasın yaşayan tarafları var, aynı milletiz. Bu arada Türkiye büyük kültürel değişim geçiriyor. Osmanlı mirasının direnişinden söz ediyorlar. Tartışılır. Osmanlı bu toplumun insanlarının, dedelerimizin, ananelerimizin rejimi... Bu gelişme ona ne kadar uygun, kendisi ne kadar o kurallarının dışına çıkmış, bu da malum değil.

Osmanlı demek, elinde değnek, her şeye hükmeden totaliter bir rejim demek değil. Zaten devamlı reform yapıyor, kendisini değiştiriyor. Bunların üzerinde durmak gerekiyor.

Türkiye Cumhuriyeti'ni Osmanlı'nın bir devamı ya da halefi olarak görmek mümkün mü?

Türkiye Cumhuriyeti'nin üzerine kurulduğu topraklar Osmanlı Devleti'nin anavatanıdır. Bu nedenle cumhuriyetle beraber devlet devam ediyor; diliyle, diniyle, toprağıyla ve insanlarıyla elbette Osmanlı'nın halefi biziz. Türkiye bir "reddi miras" hakkına sahip değil. Ermeni olayları tartışılırken de kimileri "Onu yapan Osmanlı'ydı, biz başka bir devletiz" dedi. Bu büyük bir saçmalıktır. Eğer bir Ermeni soykırımı olmuşsa bunu yapan bizim dedelerimizdi. Eğer masumsa da benim dedem masumdur.

Bazıları saltanat ve hilafetin kaldırılmasıyla Cumhuriyet'in yeni bir devlet olarak Osmanlı'nın inkârı üzerine kurulduğunu iddia ediyor.

Bunların kalkmasıyla Osmanlı'nın kurumsal yapısının dağıldığı söylenemez. Evet, saltanat ve hilafetle birlikte devletin iktidar yapısında bir değişiklik oldu. Ancak devlet kurumlarının pek çoğu varlığını sürdürdü. Hilafet kurumu zaten 20. yüzyılla birlikte işlevini ve etkisini yitirmiş bir kurum olduğu için kaldırılması Cumhuriyet'in iç ve dış politikasını önemli bir şekilde etkilemedi. Kısa sürede Türkiye bir yurttaş toplumu olmayı becerdi. Bunda Osmanlı'da yaşanan gelişmelerin önemli bir payı var. Siyasi partiler, seçimli parlamento gibi siyasi ve idari kurumlar Osmanlı'da da vardı. Çok tatmin edici olmasa da Osmanlı'dan devralınan siyasi ve idari yapı belli bir gelişmişlik düzeyi yakaladı. Bugün Türkiye'nin sanayisinde ve idari yapısında sakatlıklar varsa bunun da köklerini Osmanlı'da aramak gerekir. Benim Türk aydınına sürekli söylediğim bir şey var; Osmanlı mirasını reddetmek ya da benimsememek gibi bir lüksümüz, dahası böyle bir tercih hakkımız yok. Yüzyıl öncesini okumamız, geçmişle diyalog halinde olmamız gerekir. Bugün bazıları "Resimli Osmanlı Tarihi" okuyarak ahkâm kesiyor. Tarih bilgisi bu düzeyde olan insanlar, Türkiye'de Osmanlı mirasını tartışamaz. Tartışılırsa da bugün içinde bulunduğumuz düşünsel hercümerce düşeriz.*

Bu konuya son padişahın kızı ve halifenin gelini; Yahya Kemal'in deyimiyle Türkçesi İstanbul'un en iyi on kişisinden biri olan ve Fransız kültürü de ondan aşağıya kalmayan Sabiha Sultan'ın bir deyişiyle bitirelim. Kendisi Saltanat ve Cumhuriyetin alâkası için; "O Türklerin imparatorluğuydu, bu da Türklerin cumhuriyetidir." demişti.

---

* Meraklısı devletin sürekliliği üzerine Doçent Emre Öktem'in "Turkey: Successor or Continuing State of the Ottoman Empire?", *Leiden Journal of International Law*, 24/ 2011, s. 561 vd. makalesini okumalı.

MUSTAFA KEMAL ATATÜRK

Atatürk için "diktatör" diyorlar ve sonra "Ancak o dönemde dünya zaten diktatörlükler tarafından yönetiliyordu. Atatürk'ün ise bir özelliği vardı; o da aydınlanmacı bir despot oluşuydu" şeklinde yorumlar yapılıyor. Atatürk'ün amacı gerçekten diktatör olmak mıydı? Bu bağlamda Cumhuriyet'in kuruluşunu nasıl değerlendiriyorsunuz?

Cumhuriyet'in kuruluşu itibariyle diktatöryanın teorisi yapılmış değil. Yani ortada şahıs idare edecek diye bir teori yok. Tam aksine Cumhuriyet'in kurucu kadroları Enver Paşa'dan, İttihat Terakki'nin 'triyumvira'sından, hatta merkezî umumî diktatöryasından çok şikâyet ediyorlar. Buna da "merkezî umumî diktatöryası" diyorum, çünkü İttihat Terakki'nin de fazla günahını almayalım. Totaliter partilerde bir polit büro olur ve üyelerin sözleri burada sanki eşit şekilde geçer. Hâlbuki bu böyle değildir; aslında orada bir kişinin sözü geçer. Faşist partilerde bu durum zaten "Duçe" veya "Führer" diye açıkça dile getirilir. İttihat Terakki'de ise

merkezî umumî diktatöryası var. Yani sözü geçen üç, hatta beş kişi mevcuttur.

Peki Atatürk İttihatçı değil miydi?

Bütün genç subaylar gibi Atatürk de İttihatçı idi. Ama İttihat'tan çok erken bir zamanda soğumuş, bu ideolojiyi bırakmış ve dahası bir süre sonra buna cephe dahi almıştır.

Enver Paşa'yla birbirlerini pek sevmedikleri söylenir, bu doğru mudur?

Daha ziyade Enver Paşa'nın onu pek sevdiği söylenemez, kendisi Mustafa Kemal'den pek hazzetmiyor. Onu konumu itibariyle muhteris, gayri memnun biri olarak görüyor. Mustafa Kemal açısından ise Enver Paşa sevilip sevilmemenin de ötesinde tehlikeli birisi olarak görülüyor. Atatürk, Enver'i bir tehlike olarak görüyordu. Bu ikisi tamamen farklı şeyler...

Mustafa Kemal'e gelince, kendisi şartlar dolayısıyla diktatördür. Ama teorisinde diktatörlük yoktur. Nitekim iki kere çok partili düzene geçmeyi denedi. Tabii bu partiler kendisinin istediği partilerdi. Şunu da açıkça ifade edeyim: Atatürk'ün istediği çok partili süreç 1950-60 arasında oldu. Bu dönem, aşırı solun pek bulunmadığı ve aşırı sağın yasak olduğu belirli çizgiler çerçevesinde şekillenen partilerin olduğu birçok parti dönemidir. Ama zamanla bunun bile mümkün olamayacağı anlaşıldı. Çünkü birinci denemede İttihatçılar hâkim oldu. Terakkiperver Fırka'da mürteci denen tayfa meclise girdi. İkincisinde hâkim olan taraf ise asıl solculardı. Ama Serbest Fırka denemesinde solculardan çok gene öbür grubun sesi çıktı. Neticede partiyi kurmakla

görevlendirilen yakın arkadaşı bile işin nereye gittiğini fark edemedi. Mesela Makbule Hanım en başında icazetle o tarafa katılmıştır. Fakat kendisini o kadar kaptırmış ki bir süre sonra Yalova köylerinde rejim aleyhine "Din ortadan kalktı" tarzında konuşmaya başlamış. Burada iş çok tatsız bir aşamaya ulaşmıştır. "Kendi kurdurduğumuz ve göz yumduğumuz partiye karşı daha toleranslı davranmamız gerektiği söylendiği hâlde" Kılıç Ali, Ali Çetinkaya gibi isimler bu partinin arkadaşlardan birine görev olarak verildiği düsturunu ve mutabakatını unutarak alenen saldırıya geçmiş ve Ali Fethi Bey'i hıyanetle suçlamaya başlamışlardı. Şüphesiz bu, çok yaralayıcı bir durum teşkil ediyor. Böylece bu deney de iyi sonuçlanmıyor, ta 1946 yılına kadar...

Atatürk'ün bu çok partili düzene geçiş için yaptığı denemelerle ilgili çeşitli teoriler var. Mesela bunu ülkede kimler kendisinin yanında, kimler ona karşı bunu görmek ve karşı olanlara karşı tedbir almak için yaptığını söyleyenler var.

Çok yuvarlak bir yaklaşım bu... Yani "Kim yanımda kim değil, açığa çıksın da göreyim" gibi çocuk oyuncağı işler değil bunlar. Bugün İstanbul'da otuz bin polis var, onu da az buluyoruz. O günkü Türkiye'de kaç polis var biliyor musunuz? Genel nüfus on yedi milyon ve polis sayısı dokuz bin civarında... Bu insanlar kurmay kafasıyla bu işi daha iyi görürler, bazı deneylerin şakası yoktur. O yüzden bu söylemler kahvehane tabirleridir demek amiyane olmaz. Eğer iddia edilen şekilde olsaydı onu anlamak için şüphesiz başka yöntemler vardır.

Kendisi hakikaten Batı demokrasilerinin safında görülmek istemiş. Öncelikle 1924'te Batı demokrasisi dediğimiz şey

neydi, bunun konuşulması gerekiyor. Bütün kıtada, yani bugünkü Avrupa Birliği'nin esas üyelerinde demokrasi falan yok. Fransa'da demokrasi dejenere oluyor ve iyi işlemiyor. Macaristan'da bunu konuşmak bile ayıp, Polonya'da lafı bile edilemez, Almanya'da nereye gittiği belli ve Avusturya'da ise sokak savaşları oluyor. Neticede Avusturya'da diktatör bir yönetim hâkim oluyor. Yani Hitler demokratik bir Avusturya'yı ilhak etmedi, İtalya'ya benzeyen faşist bir ülkeyi ilhak etti. İngiltere bugün de olduğu gibi kıtanın dışındaydı. Keza İskandinavya da öyledir. Demokrasi bu şekildeydi. Bernard Lewis'in bir toplantıda müstehzî ifadesiyle Avusturyalılara ve diğerlerine "Demokrasi İngilizce konuşan milletlerin rejimidir" diyerek sanki size ne oluyor ki gibisinden söylediği bu cümleyi hiç unutmadığımı hep söylerim. Hiç kimse de zaten buna itiraz edememişti. İtalya, İspanya malumdur. Franco, İspanya'da demokrasiyi yok etmiş değil. Franco'nun geldiği İspanya'da "sol faşizm" denilen başka türlü bir faşizm vardı. Sol faşizmin ise başka bir zaafı vardı; zayıflardı. Anarşistler, komünistler sürekli birbirlerini yiyorlardı, orada da demokrasi falan söz konusu değildi.

Bazı kişiler "Franco'nun İspanya'ya faydası vardır" deyince kızıyorlar.

Şu anlamda vardı: NATO'nun üyesi olmadı ama üslerini aldı ve Amerika'ya kendini kabul ettirdi. Oraya kadar İspanya'ya yaptığı hizmet denebilecek iki şey vardı; birincisi harbe girmedi. Kendisini destekleyen arkadaşlarını, dostlarını açıkta bıraktı, oyaladı. Açıkçası girecek hâli de yoktu. İkincisi Franco, İspanya'ya bir sürü Yahudi mülteci aldı.

Para için aldığı yönünde söylemler mevcut, ama neticede bu, Yahudileri almış olduğu gerçeğini değiştirmiyor. İspanya, Yahudilerin iltica ettiği ülkelerden biriydi. Sonra bu tip kapalı rejimler turizmden çok korkar ve istemezlerdi, fakat Franco turizmin önünü açtı. Böylece turizm gelişti. Sıkı bir demir yumruktan sonra başka bir sistem getirdi. Ben onu dehşetle görmüştüm. Vitrinde Marksist kitaplar vardı. 12 Eylül'de biz kitap yakarken burada kitap okunuyordu ama diğer yandan da lokantaya beş kişi beraber polisi bilgilendirmeden gidemeyeceğimiz söylenmişti. "Peki bu civardaki kafedeki edebiyat matinesi nedir?" diye sorduğumuzda onun bir "anane" olduğu cevabını verdiler. Herhalde polis yine tedbirini alıyordu. 70'lerde bile bu devam ediyordu. Kılık kıyafete karışıyorlardı, bürokraside kadının müdür olmasını geçin, daha alt görevlerde dahi işe alınmıyordu. Özetle hoş bir devir olduğu söylenemezdi. Görüldüğü üzere Avrupa kıtasının demokratiklik geleneği laftaydı. Ama eğitim vardı, dışarıda da okunuyordu ve İspanya demokrasiye hazırlanıyordu.

O zaman Atatürk dönemi entelektüelleri bugünkülerin söylediği gibi çıkıp "Avrupa'yı örnek almalıyız" deselerdi faşizmi örnek alacaktık, öyle mi?

Alan alıyordu zaten. Falih Rıfkı gibi bir adam bile Moskova ve Roma hakkında yazılar yazıyor, "İkisinin iyi taraflarını uzlaştıralım" şeklinde öneriler getirirken Londra'nın adı mevzubahis bile değildi, bu son derece ilginç bir durumdur. Burada dikkat edilmesi gereken nokta, eğer hâlâ çok parti gibi bir hayalden, söylemden, idealden söz ediliyorsa, bunun

sebebi Atatürk'ün kafasında gençliğinde öyle öğrendiği bir Avrupa'nın varlığının olmasıdır. Kendisinin bu idealinden vazgeçmemiş olduğunu göstermesi açısından bu oldukça önemli bir husustur. Fikr-i sabiti de budur. Bir de bazı şeyleri Atatürk'ün etrafındakiler yazmıyor. Rahmetli Uluğ İğdemir'den, Reşat Kaynar'dan ve Afet Hanım'dan duydum. Hatta Reşat Bey'e özellikle bunu nerede duyduğunu sordum. Park Otel'de duyduğunu söyledi. Olabilir, çünkü kendisi otel lobilerini çok sever ve takip ederdi. Keza Afet Hanım'la Uluğ Bey de etrafında... Tevfik Bıyıklıoğlu kendisine "Fransız ordusu mu, Alman ordusu mu?" diye sorduğunda "Fransız ordusu" cevabını vermiş. Niçin? Çünkü "Ben, Kayzer manevraları sırasında ferikin, korgeneralin, livayı yani tuğgenerali kamçıyla dövdüğünü gördüm. Hâlbuki Picardie Manevraları sırasında General Foch, 'Ca va mon ami?' diyerek teğmenin sırtını okşadı. Bu tip orduyu seviyorum." demiş. Peki, Fransız ordusu tam olarak böyle miydi? Değildi, kendisinin görmüş olduğu ordu bu şekildeydi. Mesela Sofya'da kafenin birinden müşterilerden birini kıyafetleri bakımsız diye kovuyorlar. Adam yerinden kalkmıyor ve "Bulgaristan'ı bu köylü besliyor, paramı da verdikten sonra hizmet edersin" diyor ve kalıyor. Bu tarz şeyleri seviyordu. Bu bir vatandaşlık kültürüdür. Bir adam böyle şeyleri sevince pek öyle diktatörlük düşüncesiyle, "Bunlar sopayla adam olur" düşüncesiyle hareket etmez. Ama sonunda öyle bir rejim kuruluyor ki bunun adı otoriter rejimdir, totaliter değildir. Sonra dikkat etmek gerekir ki komünist diye içeri giren adam, daha sonra o rejimde genel müdür oluyor. Kominternin dosyaları arasında Türkiye'den tek layihası olan Komünist Parti Genel Sekreteri Vedat Ne-

dim Bey'dir (Vedat Nedim Töre). Kendisinin ceberrut ama aynı zamanda da pederşahi bir devlet modeli var. Zaten kültür oraya oturuyor. Kademe kademe vatandaşı, kanun ve nizamı farklı olmakla birlikte bütün kıta bu şekildedir. Sizin demokrasi dediğiniz şey Anglosakson'dur. Zaten böyle bir gelenekten geldiği için de Avrupa'da bazen tıkanıyor. Aslında kendisi demokratik uygulamalar getirmeyi planlarken, diğer tarafta başka zümreler için baskıcı bir ortam yaratıyor. Bu hususların üzerinde durmak gerekir. Efendim, "Türk milletinin okuma yazması yoktu" diyorlar. Doğrudur, Cumhuriyet'in ilk yıllarında halkın % 85'i okuma yazma bilmiyordu. Hatta bu oran belki daha da fazladır. Zaten imparatorluğun sonundaki bir gözlem, İttihatçıların Bulgarlara hayran oluşudur. Neden? Çünkü 1830'larda Aprilov ortaya çıktı. Kendini Helen zannediyordu. Keza okula giden bütün Bulgarlar kendilerini Helen zannederler, hâlbuki Bulgarlıkları başka özelliklerindedir. Onlar da bunun ne olduğunu bilmezler. Çünkü en başta gittikleri okul bir Rum okuludur. Bulgarlar, Bulgar bilincini okulda edindi. Hakikaten Bulgar cemiyeti bu basit okullarla kalkındı da denilebilir. Bu okullarda hızlı okuma öğretiliyordu (Britanya işçi çocuklarına uygulanan Bell-Lancaster metodu). Üzerinde özellikle durulması gereken bir diğer husus da hayata kadınların da dahil olmasıdır. Balkanlarda muallime hanımların hayata girmesi çok önemlidir. Bizde Bulgaristan'a karşı bir hayranlık söz konusuydu. Bulgaristan'da bir kongre olmuştu ve Yalçın Küçük bu konu üzerinde durarak "Köy Enstitüleri'nin modeli Bulgar Çiftçi Hareketi'dir" demişti, doğrudur. Çok uzak bir model olduğu söylenemez. Nedense bizde Bulgar eğitim modeline böyle

bir hayranlık vardır. Bunu tatbik etmeye çalışıyorlar ve tabii ki bu da düşünüldüğü kadar kolay bir şey değil.

İttihatçıların ilk zamanlarında Ahmet Şerif Bey Anadolu'yu gezerek röportajlar yapmıştır (Bu röportajlar *Anadolu'da Tanin* adıyla kitap haline getirildi.) Gezi sırasında kendisi çoğu okula gittiğini ve nereye giderse gitsin mutlaka Ermenilerin iyi okullarıyla karşılaştığını belirtiyor; fakat diğer tarafta Müslümanlarınsa okulu yok, olan okulların da pek iyi olmadığını üzerine basarak belirtiyor.

Peki, Atatürk doğduğunda Balkanlarda nasıl bir resim vardı? Dahası Atatürk o resmin neresinde duruyordu?

Balkanlarda bugünkü görüntü bile pek iç açıcı değil. Burası benim de gençliğimde 20-25 yıl kesif ilgilendiğim bir bölge... Çünkü Osmanlı orada kuruldu, inkişaf etti. En parasız dönemlerimde ve sosyalist dönemin o imkânsızlıklarında koca koca bavullarla oradan oraya gezdiğim bir dünya... Her ülkede muhtelif etnik gruplar vardır, hiçbiri tam anlamıyla homojen değildir. Herkes herkesin düşmanıdır. Ama aynı zamanda herkes herkesin bir tarafına ısınır ve beraber yaşarlar. Çünkü âdet, anane birbirine çok benzer. Atatürk'ün dünyası da bu şekildeydi. Bütün Balkanlıları içkisiyle, yemeğiyle, dansıyla ve folkloruyla biliyor ve seviyordu. Belirgin ölçüde Balkanlardaki her dille ilgisi vardı. Çünkü kendisi de Selânikli... Tabii o müthiş milliyetçi, infiratçı, gerilim yüklü atmosferden etkilenmiş. Etkilenmemesi de mümkün değil. Bu sebeple çözülmezlikler içinde yetişen insanların zekâlarının çabuk geliştiği ve olgunlaştıkları söylenebilir. Zaten aynı zamanda kendisi bu imparatorluğun bir zâbitidir. Bir sene Suriye'de Vatan Cemiyeti'ni kuruyor, ertesi sene Makedonya'ya geli-

yor, oradan Trablusgarp'a koşuyor. Trablusgarp'taki görevi bitince tekrar bu tarafa geliyor. Bu durum tabii ki kendisini ve düşüncelerini müthiş etkilemiştir. Balkanlarda bir zabit, başka imparatorluklarda olduğundan daha başka yetişir. Bugünün insanı bunu anlayamaz. Günümüz çocukları otuz yaşına gelseler dahi olgunlaşmıyorlar. Onlar ise otuz yaşında çoktan yetişmiş, olgunlaşmış oluyorlardı. Benzer durum belki diğer imparatorluklarda da mevcuttur. Ama bunların içinde en büyük trajediyi yaşayan ve bir çıkış yolu arayan Osmanlı insanıdır, Türklerdir. Bu yüzden bu kuşağı bilmek, dinlemek gerekir. Tabii ben bu kuşaktan değerli insanlarla çok az konuştum. Pasif olarak dinledim. 1960'larda Birinci Dünya Savaşı'nın gazileri henüz gençlerdi. Uzun tren yolculuklarında onlarla konuşur, anlattıklarını dinlerdim. Adamlar olgundu ve kendini onları dinlemek zorunda hissederdin. İtiraz da edemezsin. Bunun sebebi de sırf yaşlı olmaları falan değildi. Çünkü onların bir mantığı vardı, şüphesiz orada bir realite konuşuyordu. Onlar büyük facialarının, yıkımların, büyük yapımların adamları... Bu şartlarda yetişen liderler de başka türlü oluyor. Belirgin tavırları vardı. Çoluk çocuktan sayılmazlardı. Bizim siyaset hayatımızda bazı insanlar var, hiç büyümüyorlar. Bu durum onlarda görülmüyor. Beğenmeyebilirsiniz ama Celal Bayar'a bakın, kendisinde bir ölçü, olgunluk vardır. Yine beğenmeyeni çok olan İsmet Paşa'nın da çok sağlam prensipleri ve dayandığı müesseseler vardır. Hepsinin içinde Atatürk tabii ki çok başka olacaktır.

Atatürk'ü çağdaşlarıyla karşılaştırırsak bunlar arasındaki yeri nedir? Avrupalı, Atatürk'e ve kurduğu rejime nasıl bakıyor?

Açıkçası bu konunun çok iyi araştırıldığı kanaatinde değilim. Mesela Lloyd George "Yüz senede bir, bir dâhi gelir; küçük Asya'dan çıkacağını ben nereden bilebilirdim" demiş. Bu söz hâlâ tevsîk edilmedi. Sonra Churchill'e ait olduğu söylendi. Ama bu kadar önemli bir söz, en başta kendiniz buna çok önem veriyorsunuz, fakat bunu tevsîk etmiyorsunuz ki bu isimlerin ikisi de başbakan olduklarından konuşmaları da toplanmıştır. Yani bunu araştırmak o kadar da zor değildir.

İşin kötüsü bizde kilise gibi bir kurum olmadığı için vaftiz edilen yok ki bu tarz kayıtlar mevcut olsun. Evlilik kaydedilmez, ölüm kaydedilmez. Hatta öyle ki çok yakın zamanlara kadar ölüm bizde deklare dahi edilmezdi. Yahudilikte de bu gibi şeyler gettoda yaşadıkları için çok sonradan oturmuştur. Burada şecereler çok sağlam değildir.

Mesela Macaristan'da bir ailenin asalet beratı nerededir, hangi kalede saklanır, bu gibi hususlar bellidir çünkü noteryal bir senet gibi hak verildiğinden bunun korunması gerekir. Mesela bizde adamın biri paşanın kızıyla evlenir. Kız ölünce adam da bütün sülalenin şeceresini alıp gider, başka yerde evlenir. Ondan sonra da bu aileden geldiğini iddia eder. Öyle ki bazıları kadın tarafından gelmelerine rağmen erkek gibi o ismi taşıyorlar. Bu tarz durumlar bu dönemde oldukça yaygındır. Mesela Köprülü'nün şeceresiyle ilgili bir tartışma çıkmıştı. Baba tarafının ulemadan Kıblelizâde ailesinden geldiği, Köprülüzâde adının ise anne tarafına ait olduğu söylenmişti. Bunu ileri süren Ali Emirî Efendi idi. Fuat Bey çok kızmıştı. Babinger de bunu bir kusur gibi aldı. Tabii bu durum, Türk toplumuyla onun Alman anlayışının bağdaşmamasından kaynaklandı. Bizde şecereler ne kadar

sağlamdır bilemezsiniz, çünkü ortada bir kayıt söz konusu değildir. Maalesef Türkiye'de kimse şeceresini sağlam bir şekilde çıkaramaz.

Atatürk bir kurmay subaydı. Bir kurmay subay nasıl her konuya hakim olabilir? Banka kuruyor, sanayi kuruyor, devlet kuruyor...

Bu tamamen başka bir boyut... Kapıkulu askeri, eyalet askeri kaldırıldı. Dolayısıyla Devlet-i Aliyye 20 yıl kadar ordusuz yaşadı. Nihayet Kırım Savaşı sebebiyle bu durum sonlandı. Bu arada teknik donanım konusunda Polonya'ya, Macar muhacirlerine çok şey borçluyuz. Öncelikle bu, tarihimizin teferruatı değildir, bunun bilincinde olmak gerekir. Burada enteresan bir durum söz konusu oldu. Ordu yeni kurulurken Kurmay Mektebi, Erkân-ı Harp Okulu kuruldu. Bu bir yenilikti. Peki nerede? Bütün kara Avrupası'nda. Yani Prusya, Avusturya, Rusya ve Fransa gibi kara orduları kuvvetli memleketler bile üç beş sene farkla bunu kurmuşlardı. Bu okul kurulunca ortaya otomatikman elit bir asker sınıfı çıkıyor. Bu okuldan mezun olanlar asker olmalarının yanı sıra başka şeyler de kazanıyorlar. Mesela ben eminim ki çok uzun zaman fihriste bakıp nizamname aramayı, lügate bakıp kelime öğrenmeyi bunlar biliyorlardı. Yani diğer eğitim branşları buna müsait olmasa da onlar matematikçi olmamalarına rağmen logaritma cetveli bakmayı biliyorlardı. Keza Atatürk de biliyor. Tabii bir de konuşmaya çok dikkat ediyorlar.

Atatürk yapı olarak sinirli bir adamdır. Belirli bir dönemden sonra haşin davranmış olabilir ama kurmay subaylar

üslup olarak hiçbir zaman çok açık konuşmazlar. Üslupları çok ölçülüdür. Yani bizim alıştığımız politikacıların, bürokratların üslubu gibi değildir. Bürokrasinin üslup kaybına uğradığı günümüzde bu bilhassa hissediliyor. O günün kurmayı ile Ankara bürokrasisinin herhangi bir adamı arasında dağlar kadar fark vardır. Ama bu konuda Dışişleri'nin hakkını yememek lazım. Burada hâlâ yazımda ve konuşmada o üsluba dikkat ediliyor. Buna bir eğitim gözüyle bakmak gerekir ve bunun dışına çıkanın meslek hayatı kararır. Atatürk'ün ne filolojiyle ne hümaniter dediğimiz bilimlerle teknik bir adam olarak alâkası vardı. Ama işte o zamanın kıt Türkiyesi'nde üniversite ıslahatında İstanbul Edebiyatı ve Allah'ın çölü Ankara'da Dil Tarih'i kurdu. Dil Tarih, Ankara Üniversitesi'nden de eskidir. Sümeroloji, Hititoloji, Hindoloji gibi bölümleri neden kuruyor? Bir kere anlıyor ki Türk tarihini anlamak için dünya tarihini bilmek lâzımdır.

Bir kurmayın bunları düşünmesi enteresan değil mi?

İşte iyi bir kurmay olursan ve deha sahibiysen düşünürsün. Dünyayı, zamanları ve mekânları kontrol etmen gerek. Arkasından gelenlerin bu olayı pek anladığını zannetmiyorum. Zaten üniversitenin 1947 Olayları da bunu göstermiştir. 47 olayları Dil Tarih'te maalesef her iki tarafıyla Atatürk'ün kurduğu partinin, hükümetin kusurudur. Bunu da özellikle belirtmek gerekir.

Hep şu söylemin doğru olup olmadığı merak edilir: "Atatürk olmasaydı da Türkiye bir şekilde kurtulurdu." Sizce bu doğru mudur?

Yavaş yavaş kendince kurtulurdu belki ama İzmir bizim olmazdı. Oraya gelir, yerleşirlerdi. İlk başta oradaki yerli Helenlerin ve Venizelos hükümetinin üniversal kozmopolit Levantenler ile anlaşamadığı belli ama elbet bir şekilde anlaşacaklardı. Çünkü bu kişiler tüccardır. Buraya da nüfus sürekli geliyordu, zamanla bu daha da hızlandı. Çünkü İzmir hinterlandı adalarda sürünen insanlar için çok bereketli, cennet gibi bir yerdi ve nüfusu muhakkak artardı. Türkiye de yine acayip bir ülke olarak ortaya çıkardı. Yani Türk milleti ortadan kalkacak değildi. O zaman nüfus 13 milyondu. Bu oldukça önemli bir rakamdır.

"Demokrasi gelirdi" diyenler de var. Demokrasi ithal gelmez. İstanbul'da sendika kurulmuş, Komünist Partisi varmış, filmler varmış... Bunlarla bir toplama demokrasi gelip yerleşmez. O ihtiyacı hissedip demokrasiyi kendin tesis etmelisin. Yirmi yaşındaki üniversiteli genç bazı filmleri görmek istiyorsa iyidir. Sansür orada çatlamıştır. Ama millette talep yoksa sen o filmi getirip göstersen ne olur, değil mi? Demokrasi mahallî tefekkürün kaynaması, mahallî müesseselerin gelişmesidir. Bu zannedildiği kadar kolay değildir. Demokratik çalışmanın mesaisi akşam saat beşte bitmez. Propaganda da akşam beşten sonra meyhanede başlamaz. Bu süreç uzun, sistematik ve son derece can sıkıcı bir faaliyettir. Demokrasi adına parti çalışması yapmak demek, birtakım kişilerin evden kaçmak için kullandığı bir şey de değildir. Mesela İsrail'de, İngiltere'de "Bizim çocuklar bugün eve geç gelecekler, parti çalışmaları var" diyorlar. Ben de diyorum ki herhalde gece yarısından falan bahsediyorlar. Bir bakıyorum, yemeğe sadece yarım saat geç geliyorlar. Ortada kurulu bir

düzen var ve o bozulmuyor. Ama diğer yandan da erken yaşta siyasal eğitim çalışmalarına dahil olunuyor. Orada sadece okumuyorlar tabii. Yeri geliyor, pul da yapıştırıyorlar. Bu faaliyetten geçmeyen bir ülkeye ve halka demokrasi gelmez. Oturup sadece atıp tutmakla da olmuyor. Gerçi ondan sonra demokrasi vardı demek ne kadar doğru olur, düşünmek lazım. İspat hakkının olmadığı bir demokrasi olur mu? Bir kere matbuatta yalan söylenen bir demokrasi olamaz. Kendi kendini kontrol etmeyen kurumların olduğu bir yerde demokrasinin mevcudiyetinden söz edilebilir mi? Üniversite kendini kontrol edecek, intihali cezalandıracak; basın kendi içinde yalan haberi cezalandıracak.

Diyelim ki ülke kurtulduktan sonra meclis toplandı ve devlet başkanı olarak Atatürk'ü değil de Kâzım Karabekir'i seçti. Bütün bu gelişmeler yine olur muydu? Yoksa Atatürk'ün ayrı bir dehası var mıydı?

Kâzım Paşa'yı az sayıdaki insan dışında kimse reis seçmez. Kâzım Karabekir çok yetenekli ve bilgili bir kurmay olmakla birlikte çok dürüst, inanmış birisi; keza İsmet Paşa da öyle. Yaşam biçimi olarak ikisi de muhafazakârdır.

İsmet Paşa'nın da Kâzım Paşa'nın da evleri belli ve bohem bir hayat tarzları yoktur. Kâzım Karabekir tutucu bir adamdır. Mesela İzmir İktisat Kongresi'nde Latin harflerini reddeder. "Kesinlikle olmaz, Azeriler saçmaladı" şeklinde tepki gösterir. Yalnız İsmet Paşa'nın da çok istediği söylenemez. O da bu işin olmayacağını iddia etmiştir. Peki ne olurdu? Belki hilafeti kaldırmakta gecikirlerdi.

Atatürk'ün etrafında biri daha var: Rauf Orbay.

Rauf Orbay çok daha muhafazakârdır. Hem İttihatçı hem muhafazakâr nasıl olmuş bilemiyorum. Rauf Bey Balkan muharebelerinde dahi politika yapacak kadar İttihatçı'dır.

Atatürk ile ilgili "Çok kan döktü" diyenler de var.

Saymışlar mı? Birisi bir konuşmada delil veriyordu. Hatta bunun Pakistanlı bir profesör tarafından tespit edildiği söyleniyor. Ama hangi profesör, niye Pakistanlı, bunlar hiç belli değil. İstiklal Mahkemeleri'nde yargılananlar bütün Osmanlı devrindekilerden fazlaymış. Bu sayı hangi kaynaktan, nereden sayılıp nasıl mukayese ediliyor? Elbette Türk İnkılâbı'nın seçimle ve yumuşak yastıklar üzerinde taşınarak meydana gelmediği belli. Uzun bir harbin, direnişin sonunda gerçekleşen bir inkılâp olduğu aşikârdır. Fakat şurası da bir gerçek ki ne Fransız İhtilali ne de Rus İhtilali ile de mukayese edilemez. Belirgin bir yerden sonra da bu bir denge meselesidir. Bir rejim yerleşeceği zaman artık cezalandırmalar da durdurulmalıdır. Muhtelif yerlerden örnekler vermek gerekirse; mesela Mihaylovski, Tito'ya karşı olan partizanlardandı. Kralcı ve Sırpçı idi. Tito'nun kuvvetleri geldi ve hâkimiyet sağladılar. Bir süre sonra bu başkaldırıları durdurduğu gibi Mihaylovski'nin taraftarlarına da maaş bağlandı. Franco da bir yerden sonra bu işi durdurdu. Çünkü insanlar korkar ve korktukları zaman ne yapacakları belli olmaz. Hatta İspanya'da sağdan ve soldan olanlar aynı yere (Valle de los Caidos Anıt Mezarı) gömüldüler. Bunlar hep sembolik ve ortamı yatıştırmaya yönelik uygulamalardı. Biraz da bu açıdan bakmak gerekir. Rejimi değiştirdik, Cumhuriyet'i ilan

ettik, inkılâpları yapıyoruz. Ama ilelebet bir cezalandırmaya gidemezsiniz. Tarih yazmasa insanlar hatırlar. Kaç kişi sana geliyor da "Benim dedemi İstiklal Mahkemeleri'nde astılar" diyor? Buna da bakmak lâzımdır.

Atatürk'ün dine bakışı nasıldı?

İç dünyasını hiç merak etmiyorum. Zaten kimse de ne kadar dindar, ne kadar değil bilemez. Yalnız şunu belirtmek gerek, Atatürk uçuk biri değildi. Dine karşı olacak, pozitivizm uygulayacak, bunlar gülünç şeyler... Tutun ki daha muhafazakâr biri olsun. Zannediyor musunuz ki her yerde tekkeleri besleyecek, her gün bir yerde cami yaptıracak? O karakterde birinden bu beklenemez. Çünkü realist düşünüyor, kendisinde hayalci bir lider tipi yok.

İstiklal Harbi yıllarında yanında hep ulemadan insanlar var.

İstiklal Harbi'nden sonra da yanında din adamları var. Onların bazılarını biz uzaktan tanıdık. Çok orijinal, dindar, bilgili, hem de çok bilgili yani künhüne inerek bilen insanlardı. Öyleleri var ki Farsça'nın yanında Pehlevi biliyor. Yani tam böyle hâfız şerh edecek kadar İslâmî bilgisi ve kültürü olan insanlar... Ama Atatürk her zaman din bilginleriyle oturup mesele tartışacak birisi değil. O bakımdan bu cevaplandırılması oldukça zor bir soru...

Atatürk Birinci Dünya Savaşı'ndayken Filistin'de çok kötü günler geçirmişti. Araplara bakış açısı orada mı değişti?

Birinci Dünya Savaşı'nın sadece komutanlarında değil; neferlerinde de bu durum mevcuttur. Arap düşmanlığının

ucu dine zarar verecek diye çok laf etmiyorlar ama o İslâmî zırh çok ince, biraz kazıdığın zaman harp zamanında oraya gidenlerde bir Arap karşıtlığı olduğu belli oluyor.

Atatürk öldüğü gün Türkiye'de nasıl bir ortam vardı? Siyasi ortam nasıldı? Çekişmeler var mıydı?

Siyasi ortam, çekişmeler tabii ki vardı. Şükrü Kaya'yı cumhurbaşkanı yapmak isteyenler mevcuttu. Şükrü Kaya aslında çok becerikli bir adamdır. Hatta öyle ki dâhiliye vekillerimizin en beceriklisidir. Mareşal Fevzi Çakmak ise arkadaşı İsmet Paşa için ağırlığını koyuyor. Birtakım zümreler Atatürk öldüğü zaman "Bize ne olacak?" diye çok korkmuşlardı. Ama genelde rükn-ü hükümet, hikmet-i hükümet, kaide-i tedrîc ve itidal ölmeyen prensipler... O konuda Tanzimat büyükleriyle Cumhuriyet'in inkılâpçıları arasında fark yok. Hayat derli toplu kanunlar ve nizam çerçevesinde devam edecek. Nitekim öyle de etmiş.

Peki, Mareşal Fevzi Çakmak cumhurbaşkanı olamaz mıydı?

Mareşalin çok saygın bir kişiliği olmasına rağmen politikada şansı olmadığı belli ve hiçbir zaman da meclisi tercih etmemiş. Onun için üniformayı da çıkarmamış. Hatta muhtemelen Atatürk'ün yakın arkadaşlarına "Haydi, hepiniz meclise!" demiştir, ama Fevzi (Çakmak) Paşa mutlaka istemediğini belirtmiş olmalıdır.

CUMHURİYET YOLUNDA ATILAN İLK ADIMLAR

1914 Temmuz-Ağustos ayı, Avrupa'yı barut fıçısı hâline çevirmişti. Saraybosna'daki bir tetkik-teftiş gezisi sırasında eşiyle birlikte suikasta kurban giden Veliahd Franz Ferdinand, Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'nun Balkanlardaki iştahını ve Bosna Hersek'in idaresindeki zaafını ortaya koydu. Sırbistan suikastçıyı cezalandıracak ve muhakeme edecekti ama imparatorluk "Biz buna güvenmeyiz, siz adaleti gerçekleştirecek kapasitede bir devlet düzenine sahip değilsiniz, kendiniz suikastı tertiplediniz" diyordu. Onun Sırbistan'a bu müdahalesi, devletin istiklâliyetini tanımamak ve taarruz niyetini açığa çıkarmak olarak nitelendirildi. Tabii Rusya hemen küçük kardeşi Sırbistan'ın hükümranlığını korumak yolunu seçti. Zaten uzun zamandır kutuplaşmalar başlamıştı. Avrupa'nın iktisadî ama daha ziyade siyasi menfaatleri ve çıkar çatışmaları su yüzüne çıkıyordu. Rusya, Fransa ve İngiltere ile birlikte ittifakın içindeydi. Reval Görüşmesi'nde Osmanlı İmparatorluğu'nun paylaşılması meselesi bile konuşulmuştu. İşte bu keyfiyet, Genç Türk hükümetini ayaklandırdı. Aslında suçlamamak lazım; İngiltere ve Fransa

blokuyla ittifaka gitmek için çok uğraştılar ama bugün nasıl reddediliyorsak o zaman da aynı şekilde reddedildik. Zaten Balkan Harbi'ndeki facia nedense Türk ordusunu yakından tanımayan devletlerde bir boş vermişlik yaratmıştı. Onlarda "Bu ordudan ve devletten hayır gelmez" imajı oluşmuştu. Buna karşılık Türk ordusunu, kara ordularını, modernizasyonu ve komuta kademelerini daha iyi tanıyan Almanya bloku aynı fikirde değildi. Onlar ittifaka Osmanlı İmparatorluğu'nu aldılar ve sonun başlangıcı böyle başladı. Birtakım olaylar, mesela İngiltere'ye ısmarlanan zırhlıların gelmemesi ve paraya el konulması, Reval Görüşmesi gibi gelişmeler kaderin ağlarını örüyordu. Şurası bir gerçek; Genç Türkler belki başta haklı görünüyordu. Ama haklı görünmenin ötesindeki doğruya ulaşmak, yani kendine güvenmek ve büyük harbin dışında kalmak gibi ince bir politikayı yürütecek kadrolar bu hükümet çevrelerinde yoktu.

Büyük harp, imparatorluğun yıkımını getirdi. Bugün buna çok ağıt yakacak değiliz; imparatorluklar yıkılmak için kurulurlar. Türklerin imparatorluğu da er ya da geç idare ettiği milletleri, bu memâliki bırakmak zorundaydı. Ama şekil farklı... Okul ve sınıflarını boşaltacak kadar çok sayıda gencini yedek subay harbinde harcamak, demirci ve çiftçilerini cephelerde yok edecek ve iktisadiyatı adeta onlarca yıl kalkınamayacak derecede tüketmek bu hükümetin suçu olmuştur. Bu hükümet, Türkiye İmparatorluğu'nu basiretsiz politikalar ve ani kararlarla çok erken ve çok pahalı bir biçimde yok etmiştir. Bu aynı zamanda millî sınırları da mahvetmiştir. Unutmayalım, Misak-ı Milli sınırları içine, mütareke ilan edildiğinde ordunun elinde olan yerler de

dâhildi. Fakat sonunda buraların bazılarını alamadık. Mesela Hatay bile ancak 1939'da, takip edilen politikalar ve denge oyunlarından iyi istifade etmek suretiyle anavatana yeniden katılabildi.

Büyük Harb'in yarattığı sıkıntılar sadece Türkiye'yle ilgili değildi. Rusya harbe girmek istediği zaman -ki hiç girmeye hazır değildi- savaş başladığında her 3 Rus askere 1 tüfek düşüyordu ve ulaştırma, sağlık hizmetleri de bundan daha iyi değildi. Genelkurmayın zafer çığlıklarına sadece akıllı Maliye Nazırı Kont Witte, etrafındakilere, "Bu savaşta sadece siz değil, hiç kimse kazanmayacak; tahtlar, taçlar, din, anane hepsi yok olacak!" diye feryat ederek tepki vermişti ama dinleyen kim... Galiba zaman çok acı bir şekilde Kont Witte'nin feryatlarını haklı çıkardı. Birinci Dünya Savaşı'nı sadece kaybedenler değil, sözde kazananlar da kaybettiler. Dünya değişti ve bu değişen dünya birtakım acıların içinden geçmek zorunda kaldı. Peki neydi bu acılar?

Hayatında ayakkabı giymemiş insanlar orduya gidince çizme giydiler. Bunların masrafı nasıl karşılanacaktı? Hiçbir devletin maliyesi bu aşırı donanımlı kalabalık orduların ihtiyacını karşılayacak durumda değildi. Para düzeni altüst oldu. Banknotlar çıktı. Bu karşılıksız basılan banknotlar, harp sonunda ayrı bir ekonomik dünya yarattı.

Kadınlar iktisadî hayatın içine girerek fabrikalara kadar gittiler. Bu onların hayatını değiştirmekle birlikte aynı zamanda çok da zedeledi. Sonunda ister istemez feminist hareket ve taleplere Batılı toplumlar cevap vermek zorunda kaldılar. Bunlar Birinci Harp'te gösterilen fedakârlıkların onda birinin bile karşılığı değildi.

Tahtlar ve taçlar yerinden oldu. Sadece Osmanlı İmparatorluğu değil; Habsburgların Avusturya-Macaristan İmparatorluğu, Rusya'nın Romanov Hanedanı ve aslında ananesi zayıf da olsa Alman İmparatorluğu tarihe karıştı.

Bütün bu olaylar tek bir gerçeği ortaya çıkarmıştı: Savaş, yıkıcı rüzgârlarını estiriyordu. Galipler bile yorgundu. Ama yorgun olan galipler başka yollara tevessül ettiler. Yenilenlerden maddi ve manevi kayıplarının acısını çıkartmaya kalkıştılar. Çok insafsız bir dizi antlaşmalar ortaya çıktı. Bunların hepsi Paris'te tezgâhlandı ve bugünkü Paris'in o zamanki banliyölerinde ayrı ayrı antlaşmalar imzalandı.

Almanya ile Versailles Antlaşması imzalandı. Bu aslında 1871'de Sedan'daki yenilginin bir intikamıydı. Aynı yerde Alman İmparatorluğu ilan edilmiş ve o zamanın Fransası'nı dize getirmişti, bunun intikamı gene aynı yerde alındı. Fakat bununla bitmeyecek tabii, o Versailles'ın intikamını da Hitler'in Reich Almanyası tekrar aynı yerde aldı. Allah'tan İkinci Harp'ten sonra bir daha Versailles'da vagon kullanmak gibi bir budalalığa kimse tevessül etmeyecektir.

Avusturya ile Saint-Germain Antlaşması imzalandı. İmparatorluk parçalanmıştı, Avusturya sosyalistleri 1918'de küçük bir devletin cumhuriyetini ilan etmişlerdi. Saint-Germain Antlaşması ile Avusturya'nın artık hiçbir şey talep edecek hali kalmadı. Büyük bir iktisadî sıkıntı ve imparatorluğun yıkıntısıyla hayatına devam etmek zorundaydı, edemedi. Nitekim 1938'de ilhak edildi. Hatta bu ilhakı kendisi teşvik etti ve Almanya'yı bekledi.

Zavallı Macaristan ile Trianon Antlaşması imzalandı. Macar taç toprakları (Hırvatistan, Slovakya, Ukrayna'nın

bir kısmı) kaybedildi. Adriyatik'teki liman da elden çıktı. Bu limandan geriye kalan sadece donanmasını kaybeden Amiral Horthy ve olmayan bir krallıktır. Bir süre sonra Macaristan'da Béla Kun bir Sovyet idaresi kurduğu zaman, Amiral Horthy donanma piyadeleriyle değil, 20 bin jandarma ile bu komünist devleti dağıttı ve kendisini yaygın deyimle "donanmasız amiral ve kralsız bir naip" ilan etti. Macaristan küçülmüştü. Küçülen sadece emperyal topraklar değildi; aynı zamanda Macarların yoğun olarak yaşadığı bugünkü Romanya'nın Erdel'i, eski Yugoslavya'nın içindeki Temeşvar-Banat eyaleti ve Slovakya idi. Bu irredantizm Macaristan'ı gelecekte daha çok sıkıntılara sokacaktır.

Nihayet Neuilly Antlaşması ile Bulgaristan, Bulgarların yaşadığı ve Balkanların en çok ezilen topraklarını Romanya ve Yunanistan'a bırakmak zorunda kalan devletçiği oldu.

Türkiye'ye dayatılan ise çok ağır şartları olan Sevr'di. Türklere karşı "Avrupa'da yeriniz yok ve Anadolu'da da kim isterse sizden istediğini alır. Kurak Anadolu yaylasının bir tarafına sokulsanız ve İstanbul'da yaşama hakkı elde etseniz ne nimet!" havası hâkimdi. Yorgun Britanya ordusunun Anadolu işgalini yapacak hâli yoktu. "Para bizden, can sizden" hesabıyla Venizelos'un Megali İdeası adeta desteklendi ve Yunan birlikleri öne sürüldü.

Büyük Giritli Venizelos, Paris civarındaki antlaşmalar sırasında, Sevres Porselen Fabrikası'nda yapılanı hariç, basında en çok yer alan, en popüler diplomat görünümündeydi. Yunanistan'da ona karşı tek bilge itirazı yapan General Metaksas oldu. Adeta Yunanistan bir zafer imparatorluğu sarhoşluğu içine itilmişti. Sonradan faşistlikle suçlanan ve belki

de en akıllı komutan olan Metaksas, "Bize küçük ve onurlu Yunanistan yeter, Küçük Asya'da yapacağımız bir şey yok" diyordu. Nitekim haklıydı. Karşısındaki orduyu oldukça iyi tanıyordu. En güçsüz, yenilgiye en yakın zamanında bile bu imparatorluk ordusunun bazı şeylere müsaade etmeyeceğini anlamıştı. Hele İzmir'in işgalinden sonra Yunan ordusunun daha da içerilere doğru hareket edeceğini duyunca düpedüz isyan etti. Yunanistan için Küçük Asya macerası denen facia işte böyle başlamıştı. Yenilgiden sonra facianın mesullerinin, bilhassa askerî komutanların hepsi cezalandırılacaktır.

15 Mayıs 1919'da İngiltere, İzmir Limanı'ndan Küçük Asya'ya Yunanistan'ı çıkardı. Galiba bu hem müttefikler arasında vuku bulan hem de Türk halkı ve askerleriyle yeni statü arasında var olan çatışmayı gün yüzüne çıkardı. Fransa takip edilen politikadan memnun değildi. Bizzat İstanbul'a bir fatih gibi giren Balkan Cephesi'nin muzaffer komutanı Franchet d'Esperey -ki beyaz at üzerinde şehre girmişti- hiç de bazılarının sandığı gibi Türk aleyhtarı değildi. Aksine Anadolu'daki mücadeleyi Genç Türk takımının başlattığını gördüğü zaman sarf ettiği söz, "Bu Genç Türkler her şeye rağmen Türk halkının dinamizmini temsil ediyor ve geleceği bunlar inşa edecek. İhtiyar Türk takımından iş çıkmaz" olmuştur.

Fransa, başlayacak Milli Mücadele'de Anadolu hükümetinin yanında değilse bile tarafsız olmayı seçti. Akabinde bir müddet sonra kendisinin Kilikya'da uğradığı bozgun üzerine müttefiki İngiltere'nin oyunlarına gelmekten vazgeçti ve Ankara ile anlaşmayı seçti. Hiç şüphesiz ki daha başından elenen, savaş boyunca yaşadığı bütün facialar ve

yaptığı fedakârlıklar görmezden gelinen İtalya yeni Anadolu hükümetine müzahir olmayı seçmiştir.

Burada bir şeyin üzerinde durmak gerekir: Milli Mücadele evresine nasıl gelinmiştir? Saltanat makamıyla Genç Türkler'in aksine zamanında çok sempatik ilişkiler kuran ve son padişahla daha veliahtlığından yakın bir dostluk tesis etmeyi bilen genç General Mustafa Kemal Paşa durumdan istifade etmiştir. İstanbul'da kurulan mütareke kabinelerinde Harbiye Nezareti'ni istemiştir. Bu makamı aktif bir darbe için kullanmak istediği anlaşılmaktadır. Kendisi bu isteklerine cevap aramak adına başka yollar denemiştir. Ortada bitkin bir asker sınıfı ve halk vardır. Ama Mustafa Kemal Paşa ve etrafındakiler artık Anadolu'da bir mücadele yapmaya karar vermişlerdir. İstanbul şüphesiz mücadelenin merkezi olamaz. Daha 1918 yılında, mütarekenin en hazin vaktinde, Trakya ve İzmir'de Müdafaa-i Hukuk Cemiyetleri kurulmuştu. Millet her yerde direniyordu. Ama bu direnişlerin arasında koordinasyon, yani eşgüdüm yoktu. O eşgüdümü hangi politik deha sağlayacaktı? Ancak arkasında askerî bir başarı ve müspet intibaları olan bir komutan... Galiba Anadolu'nun asayişini gözleme burada önemli bir rol oynamıştır. Samsun ve arkasından Amasya Tamimi, daha sonra da Erzurum, Sivas Kongreleri'nin Milli Mücadele'nin seyrini değiştirdiğini biliyoruz. Ankara'da bir meclis kuruldu. Bu ayrı bir hükümet olmasına rağmen doğrudan doğruya saltanat makamının hukukunu kurtaracak, İstanbul'daki şartların olumsuzluğundan dolayı Anadolu'yu seçmiş bir hükümetti ve saltanata bağlılık düsturunu özellikle belirtiyordu.

Görünüşte tabii ki Osmanlı İmparatorluğu ortadan kaldırılmış değildi. İstanbul'da bulunan sefirlerin yanı sıra

İstanbul'un dışarıda da sefirleri vardı. Ordu elbette ki kontrol altındaydı ama dağıtılmış değildi. Bir Osmanlı hükümeti vardı fakat bu hükümetin asayiş gücü Unkapanı Köprüsü ile Bebek Karakolu arasındaydı. O da sanırım devletlerarası nezaketten dolayı idi. İstanbul'da müttefiklerin kontrolünü bile İngiltere üstlenmişti. İtalya, Anadolu yakasında hiçbir faaliyette bulunmuyordu. Sur içi İstanbul ise Fransa'nın denetimine bırakılmıştı. Burada Anadolu'ya silah kaçıranlar başta olmak üzere bütün millî teşekküllerin Fransa tarafından çok şedit bir şekilde kontrol edilip önlenmediği bilinmektedir. Bu durumda İngiltere payitahtın askerî, siyasi asayiş denetimini eline aldı. Bunu aldığı zaman da büyük hatalar yaptı. Karşımızda alışılmış Britanya Devleti yoktu. Bazı aşırı tutumlu azınlık unsurlarla işbirliği yapan, esnafın denetiminde rüşvete kadar giden, adaletsiz olayların sıkça görüldüğü ve milletin kendilerine gittikçe hınç beslediği bir işgal komutanlığı (Britanya Yüksek Komiserliği) vardı. Bu mütareke İstanbulu'nda alışılmamış olaylar da göze çarpıyordu. Daha modern bir hayat başlamıştı. Bazı siyasi partiler faaliyetteydi. Fakat bunların hiçbiri itimat edilecek ve oturacak bir düzeni sağlamış değildi. Şüphesiz Anadolu Hareketi, dağılmayan ve her şeye rağmen ananesini, hiyerarşisini elde tutan bir ordunun başarısıdır. Burada devlet mekanizmasının bütün unsurları ele geçirilmiştir, kontrol altına alınmıştır. Eski bir imparatorluğun getirdiği yeni bir dinamizmle iş yürütülebilmiştir. Bir yerde İstanbul'daki Damat Ferit çevreleri Mustafa Kemal'i ve çevresindekileri İttihatçılıkla suçluyorlardı. Hâlbuki onların İttihatçılıkla olan bağları çoktan kopmuştu. İttihat ve Terakkî liderlerinin

onları pek sevmediği ve onların da İttihatçılardan pek hazzetmediği hepimizin malumudur. Ama bu gibi suçlamaların haklı bir tarafı da vardır. Ankara'daki ilk meclis binası bile bir İttihat Terakkî kulübü olarak yapılmıştı. Nihayet milletin en dinamik unsurları bu partinin saflarındaki genç unsurlardı. Bunların bir kısmı eski İttihatçı liderleri tutuyorlardı. Hatta Enver'i iltica ettiği Almanya'dan getirip Millî Mücadele'nin başına geçirmek isteyenler de vardı. Ama önemli bir kısmı artık bunun yürümeyeceği ve bunu terk etmek gerektiği, Anadolu Müdafaa-i Hukuk grupları etrafında Mustafa Kemal Paşa'nın önderliğinde birleşmek gerektiğini anlamışlardı.

23 Nisan'da Ankara'da yeni bir dönem başladı. Bu meclis hükümetini Afganlar ve yeni Sovyet Rusya tanıdı. Bilhassa Rusya ile yapılan Moskova Antlaşması ile Doğu Cephesi'ndeki problem bitmişti. Artık batıya yönelebiliyorduk.

23 Nisan 1920'de açılan TBMM'nin bazı çarpıcı özellikleri vardır. Yabancı dillerde Türk İmparatorluğu ve coğrafi olarak Türkiye diye anılmamıza rağmen devletimizin ismi ilk defa "Türkiye" olarak zikrediliyor. Bu çok önemlidir. Büyük Millet Meclisi Hükümeti bir şeyi daha bilinçli olarak ifade ediyor; bu, konvansiyonel dediğimiz meclis hükümeti sistemidir. Yani bir nebze ihtilalci bir hükümettir; Fransız konvansiyon meclisi gibi, hatta örnek vermek gerekirse o devirde komşusu olan Sovyet idaresi gibi meclise dayanan bir idare sistemidir. Fakat tarihteki diğer meclis hükümeti sistemlerinden bir farkı vardır: burada aktif ve canlı bir muhalefet vardır. Yani Müdafaa-i Hukuk grubundan gelen ve Mustafa Kemal Paşa'nın etrafında ona itirazsız bağlı olan üyelerin dışında muhalifler vardır. Bazıları kesin padişahçı,

şeriatçı, bazıları solcu, bazıları İttihatçı'dır. İttihatçıların hepsi de Anadolu hükümetine ve Mustafa Kemal Paşa'ya itaati boynunun borcu bilen takımdan değildir. Bunlar çok kısa bir zamanda da muhalif taraflarını ortaya koymuşlardır. Kurtuluş Savaşı bu muhalefete rağmen yürütülmüştür ve burada hakikaten enteresan, ince bir politika yürütüldüğü görülmektedir. Bu sıkıntılarla geçen süreden sonra 9 Nisan 1923'te bu meclis kendini feshediyor. Aşağı yukarı 3 yıl... Arada ne oldu? 1 Kasım 1922'de TBMM saltanatı ilga etti. Bu çok önemli bir olaydır. Dahası son padişah Vahideddin'e şu tebliğ edildi: Bundan sonra erşed ve eslah -yani ilmen ve ahlâken en üstün bir hanedan üyesi- halife seçilecek. Ama bu Türkiye Devleti'ne istinad edecek. Yani hanedandan birinin halife olmak hakkıdır fakat iktidar devletin elindedir. Tabii saltanat ilga edildikten sonra VI. Mehmet Vahideddin, İstanbul'da hanedanın en ahlâklı ve ilmi en derin adamı olarak kendisinin halife seçilmesini beklemedi. Bu ironik bir deyimdir ve bunu Bernard Lewis kullanır. Doğrudur da... Son padişah hakikaten hazineden hiçbir şey almadan, Avrupa bankalarında da parası ve her şeye rağmen elde edeceği bir şey yokken İngilizlerin Malaya zırhlısıyla Avrupa'ya sığınmak zorunda kaldı. Sıkıntılı geçen birkaç yıllık dönemin ardından da vefat etti.

Sultan Vahideddin'in kuzeni ve aynı zamanda da dünürü, Sultan Abdülaziz'in oğlu Abdülmecit Efendi, Büyük Millet Meclisi Hükümeti'ne ve Anadolu Hareketi'ne karşı sempatisi olan bir üyeydi ve halife seçilmişti. Maalesef son halife bu konumunu muhafaza edemedi. Anadolu ile olan ilişkileri, hassas dengeleri koruyamadı. Sonunda 24 Mart'ta hilafet ilga edildi ve hanedanın üyeleri yurtdışına çıkarıldı. Burada

dikkatimizi çeken konu şudur; 9 Nisan'da kendisini feshedeen meclisin yerine artık daha mutedil ve bundan sonraki değişikliklere daha yatkın bir meclis teşkil edilmiştir. Temmuz'da yapılan seçimlerle Ağustos 1923'te bu meclis toplanmıştır. TBMM'nin ilk işlerinden birisi on ay kadar büyük diplomatik çekişmelerle devam eden ve nihayet 24 Temmuz 1923'te imzalanan Lozan Antlaşması'nı meclis olarak tasdik etmektir. Bu, Türkiye Devleti'nin hem sınır hem müesseseler hem de hayatı bakımından kuruluşunu tayin eden çok önemli bir antlaşmadır. Hâlâ bu antlaşmanın zafer mi, hezimet mi olduğu konusunda tartışmalar devam ediyor. En doğru sözü tarihçiler söylüyor: Lozan bir uzlaşmadır. Yeni Türkiye hukukunu kabul ettirmiştir. Birinci Dünya Savaşı'nın yenik devletleri içinde kendisine dikte edilen Paris Antlaşmaları dizisinden Sevres'i kabul etmeyen -Bunu aslında Osmanlı Hükümeti de kabul etmemiştir, çünkü ortada bir meclis yoktu- Anadolu hükümeti, kendi şartlarını dikte ederek kabul ettirmiş ve büyük bir uzlaşma sağlamıştır.

Toynbee 1923 ve 1924'teki olayları göz önüne alarak diyor ki: "Türkiye aslında galipti fakat Batı karşısında yenilgiyi kabul etti", doğrudur. Yani artık hukukuyla, yaşayışıyla, henüz ilan edip adını koymamakla birlikte laikliğiyle Türkiye, Batı dünyasının müesseselerini kabul etme durumuna gelmiştir. Hepimizin çok iyi bildiği gibi Türkiye artık cumhuriyet olacaktır. Mustafa Kemal ve arkadaşları "Türkiye Devleti'nin şekl-i hükümeti cumhuriyettir. Cumhur reisi devletin reisidir ve TBMM azaları arasından seçilir" diyerek yönetim şeklini ifade etmişlerdir.

Burada şuna dikkat ediniz: 1923 meclisi, güya muhalefetin az olduğu daha dikensiz bir gül bahçesi gibidir. 286

üyesi vardır. 286 üyeden sadece 158'i uzun tartışmalardan sonra cumhuriyet rejimine onay vermiştir. Bu sayı yarının biraz üstüdür. Peki diğerleri hayır mı demişti? Onlar sadece müstenkif, çekimser kaldılar. Onay artı sükût biçiminde yeni rejim genelde kabul görmüştü. Başkası artık düşünülemezdi. Fakat tabii cumhuriyetin hayatı, gerek çıkan ayaklanmalar, gerek başarısız demokrasi denemeleri –Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası, Serbest Cumhuriyet Fırkası- göstermiştir ki laik bir cumhuriyet rejiminin oturması için daha çok uzun bir zaman geçmesi gerekmektedir. Bu münakaşa elan devam edebilir. Ama Türkiye Cumhuriyeti'ni 3. Dünya'dan ayıran en büyük özellik, eski bir imparatorluğun askerî ve bürokratik geleneğine dayanıyor olmasıdır. Kadrolar oradan gelmiştir. İkincisi meşruiyet, yani kanunilik esası göze çarpmaktadır. Anadolu hükümetinin ve meclisinin teşkili de, yapılan seçimler de velev ki tek parti rejimi 28 yıl bu memlekette hâkim olsa da daima bu esası ortaya çıkarmaktadır. Üçüncüsü fen bakımından, teknik bakımdan gelişmesini gösteren bir cumhuriyetin, bir toplumun içine girdiği demokrasi mücadelesidir. Şunu ifade etmek gerekir: Bu durum sadece İslam dünyası için geçerli değildir, çünkü benzer durumda bir tek Pakistan vardır. Orada da demokratik yapı sık sık kesintiye uğramaktadır. 3. Dünya bloku dediğimiz o geniş dünyanın içinde de bu demokrasiyi Hindistan'dan sonra kesintisiz ve çoğulcu toplum sistemleriyle ne olursa olsun götüren Türkiye olmuştur. Bu, üzerinde önemle durmamız gereken bir konudur. 85 yıllık cumhuriyet hayatı aslında bir toplumun değişmesi ve o değişmeyi kendisinin yaratabilmesinin, o bilince ulaşabilmesinin çok canlı bir tarihî örneğidir.

20 OCAK 1921
MODERN TÜRKİYE'NİN İLK ANAYASASI

Bundan tam 91 yıl önce, 20 Ocak 1921 tarihinde modern Türkiye'nin ilk anayasası Ankara'daki TBMM tarafından yürürlüğe sokuldu. Nadir ve o derecede garip bir uzlaşı ile 1293 (M. 1876) Aralık tarihli (Kanun-i Esasi) imparatorluk anayasası ile bir arada yürürlükte olacaktı.

Uygulamaya bakıldığında meşruti monarşinin temel kanunu olan 1876 tarihli Kanun-i Esasi'ye riayet artık mümkün değildi. Bu daha ziyade manevi bir bağlılığı ifade ediyordu. Zira Ankara'daki sistem konvansiyonel denen meclis sistemiydi. Bakanları meclis yani milletvekillerinin oyu belirliyor, hükümetin reisi de TBMM reisi (yani Mustafa Kemal Paşa) oluyordu. Ordu gene TBMM hükümetinin ordusuydu. Bununla birlikte bir yıl sonraki 1921 Anayasası'ndaki birtakım temel hükümlerin de tümüyle yürürlüğe girdiğini söylemek mümkün değildir.

Her şeye rağmen Türkiye Milli Mücadelesi'ni kanuna ve meşru olmaya dikkat ederek yürütüyordu ve tarihin şart-

ları içinde bu mücadele zafere ulaştıktan sonra da 1876 Kanun-i Esasisi hukuken 1922 yılının Kasım ayında saltanatın lağvıyla ortadan kalkacak; 1921 Anayasası da yerini 1924 Teşkilat-ı Esasi Kanunu'na bırakacaktır. Şu ana kadar Türkiye Cumhuriyeti'nin en uzun ömürlü anayasası da bu olacaktır.

Bu anayasa aslında radikal bir beyanname idi. Saltanatın biteceğini hissettiriyordu. Cumhuriyetin de adeta örtülü bir ilanıydı. 24 maddelik kanunun ikinci maddesi, Hakimiyet-i Milliye'nin esas olduğunu belirtir. Daha da önemlisi devletin adı kesindir; "Türkiye Devleti Büyük Millet Meclisi tarafından idare olunur" deniliyordu. 1910'da Süleyman Hayri Bolay Hoca'nın dirayet tefsiri yapan bir öncü diye selamladığı Elmalılı Hamdi Hoca, bugünlerde Taha Akyol'un da vurguladığı gibi Hakimiyet-i Milliye'nin hilafette üstün olduğunu belirtmiştir. Yeni düzeni kabul edenler arasında bu gibi medreseliler de vardı.

Teşkilat-ı Esasi Kanunu'nun hemen hiç uygulanamayan çok ileri hükümleri de vardır. Buna göre il ve bucak düzeyinde eğitim, sağlık gibi işleri ve bütçelerini dahi "şura"lar yapacaktır. Oysa bu şuralar hiçbir zaman kurulamadı. Daha ilginç bir hüküm vardı; başkentte devamlı yasama yapan organ bütün meclis değil, her ilden seçilen birer mebusun oluşturduğu devamlı bir şura olacaktı. Bu, Batı demokrasilerine yabancı bu hüküm Sovyetler Birliği'ndeki "presidium" gibi bir organ olabilirdi, fakat hiçbir zaman tatbik edilmedi.

Cumhuriyete bir geçiş belgesi olan 1921 Teşkilat-ı Esasi Kanunu hiç şüphesiz meclis üstünlüğünü yansıtmaktadır. Saltanatın kaldırılması, Lozan Antlaşması'nın onaylanması

ve cumhuriyetin ilanı ile bu belge artık yetersiz kaldı. Cumhuriyete geçiş beyannamesi yerini 1924 Anayasası'na terk edecektir. Tabii meclis üstünlüğü sistemi de yerini yürütme ve yasama arasındaki ayrılığa bırakmıştır.

1921 Anayasası aslında Anadolu mücadelesinin ne kadar hukuka dikkat eden ama cumhuriyetçi fikirlerini de açıklamaktan çekinmeyen bir hareket olduğunu gösterir.

1876'DAN 1980'E ANAYASALAR

Saro Dadyan'ın *Osmanlı'nın Gayrimüslim Tarihinden Notlar* adlı kitabında 1863 tarihinde Ermeni milletine verilen Millet Nizamnamesi bir anayasa olarak nitelendiriliyor. Aynı açıklamayı ondan evvel merhum Bülent Tanör yapmıştı; bunu imparatorluğun anayasasından evvel çıkarılan bir ilk anayasa olarak değerlendirmişti. Kuşkusuz Ermeni milletinin nizamnamesi geniş Ermeni-Ortodoks cemaatinin idaresinde sadece ruhanilerin değil, kuvvetlenmeye başlayan zengin Ermenilerin ve yüksek bürokrasinin üyeleri olan "amira" sınıfının da rol almasını düzenler. Bu iç nizamnameyi Ermeni milleti için bir "esas teşkilat" diye nitelendirebiliriz ama anayasa olmaktan uzak olduğu aşikârdır.

Her hâlükârda temel anayasal hakları birbiri ardından bahşeden, bu konuda çağına göre Müslüman ve gayrimüslimler arasında esaslı bir eşit statü getiren 1856 Islahat Fermanı ile daha evvelki 3 Kasım 1839 tarihli Tanzimat Fermanı'nı anayasal belgeler olarak saymalıyız. Bu ikisinin hazırlanışı

öyle uzun boylu tartışmaların ve kalabalık heyetlerin katılımıyla olmadı. Bu fermanlar, Tanzimat bürokratlarının becerilerini ve ihata (geniş bilgi ve anlama) kabiliyetlerini gösteren iki belgedir.

Hükümet anayasanın bir yıldan çok daha az zamanda tamamlanması gerektiğini söylüyor, muhalefet ise bir yılın kısa bir süre olduğu kanısında. Sayımlı, ara anlaşmalı, bütün layihaları dikkate alan bir çalışmanın uzayacağı ve uzatılabileceğine şüphe yoktur. Bildiğimiz kadarıyla şimdiden küçük risale boyunda anayasa tasarılarını kaleme alanların sayısı hayli yüksektir. Barolar Birliği'nin hazırladığı bir anayasa taslağı görmedim ama başkanlık sistemine karşı bir risaleleri şu anda elden ele dolaşmaya başladı. Türkiye iki-üç ayda değil, çok daha kısa zamanda nice anayasalar hazırlamış bir ülkedir. Hatta anayasa hazırlamayı bir fikrî ve entelektüel ibadet haline getirenler vardı; merhum Coşkun Kırca'nın portföyünde her zaman birkaç anayasa modeli olduğu söylenir. Elhak bunları sarih Türkçesi ve güçlü hukuk mantığı ile en iyi biçimde kaleme alacak bir devlet ve hukuk adamıydı.

Mithat Paşa ile Cevdet Paşa'nın büyük kavgası

1293 yani 1876 Kanun-i Esasisi de çok kısa zamanda genişçe bir heyet tarafından kaleme alındı. Cevdet Paşa ve Mithat Paşa kuruldaydılar, ikisinin birbirleriyle münakaşası çirkin boyutlara varmıştır. Mithat Paşa "Hoca sen Fransızca bilmezsin, o ibare öyle anlaşılmaz" gibisinden bir söz sarf edince, Cevdet Paşa da "Senin bildiğin Fransızcayı dükkân çırakları da bilir, hukuktan ise hiç anlamazsın" demeye getirmiştir. Gerçekte Mithat Paşa'nın verdiği anayasa layihasının

anayasa ile alakası olmadığını Tarık Zafer Tunaya Hoca gibi onun tarihî kişiliğine hayran bir hoca bile söylerdi, kendisinin arşivdeki notlarını okumuştu. Cevdet Paşa'nın ideali ise kâğıt üzerindeki anayasadan çok İngiltere gibi bir anayasal sisteme, ruha ve ananeye sahip bir hukuki toplumsal düzendi. Cevdet Paşa bu ana komisyonun bir iş çıkaracağına besbelli inanmıyordu. Mithat Paşa ise "Anayasa bir an evvel çıksın da ne olursa olsun" telaşındaydı; bu yüzden çıkan anayasanın anayasa ile ilgisi yoktur. Teminat altına alınmayan şahsi hürriyet ve korunma haklarının noksanlığının ilk kurbanı da kendisi oldu, meclis toplanmadan sürüldü. Bu sürgün, ilan edilen Teşkilat-ı Esasiye'ye yani anayasaya mugayir değildi.

Osmanlı, Macar Kontu Seçenyi Paşa'yı itfaiye komutanı tayin ederken dahi bir itfaiye nizamnamesi hazırlamış, bunun için Avrupa'da ne kadar itfaiye nizamnamesi ve teknik şartnamesi varsa çevirip okumuşlardır. Rusya bürokrasisinin ve Osmanlı bürokrasisinin müşterek bir âdetiydi; en hafif bir nizamnameyi yazarken dahi önlerine küçük Alman devletleri dahil bir alay nizamname koyarlardı. Ortaya çıkan hukuki metinler hiç de fena değildi. Ruslar ilave olarak bir de kurumun tarihini yazarlardı. Bunlar, okunması keyif veren eserlerdir.

1876 Anayasası için esbab-ı mucibe yani gerekçe layihaları çok ayrıntılı tutulmadı. Onun için bizim hukuk tarihçileri "Belçika anayasasına göre hazırlanmıştır", "Hayır efendim, Prusya anayasası modeline göre hazırlanmıştır" diye tartışırlar. Modelin ne olduğu o çağın anayasalarının her birini okudukça daha çok tartışma konusu olacaktır. Ama büyük devletler Tersane Konferansı'nda toplanıyordu, baskılara karşı bir an evvel anayasanın ilanı gerekliydi. Öyle de oldu.

1908'de Meşrutiyet'in ilanı yani anayasanın yürürlüğe girmesi söz konusuydu; mevcut anayasa ile meşrutiyetin yürütülmesinin güçlüğü ortaya çıkmıştı. Bu nedenle anayasada önemli bir tadilata geçildi, kabine bağımsız oldu. Meclise karşı sorumluluk konuldu. Fakat yargı denetimi gibi bir durum henüz dünyanın birçok yerinde olduğu gibi burada da söz konusu değildi.

Yeni Türkiye'nin 1921 ve ardından 1924 anayasaları hukukçu otoritelerin fazla muhalefetle karşılaşmadan hazırladığı metinlerdir. 1961 Anayasası ise 27 Mayıs hareketinin yapısına uygundu. Demokrat Partililerden başka herkes kurucu meclisteydi ve Demokrat Parti'nin yan kuruluşları olmadığı için o görüşün anayasa hazırlanırken temsili de söz konusu olmamıştır. Fakat 1961 Anayasası her şeye rağmen tartışmasız ve dayatma ile geçmiş değildir. Bizzat anayasayı hazırlayan komisyon iki kere değişti. İkinci komisyon Siyasal Bilgiler Fakültesi ağırlıklıdır. Bu kişiler, gönüllü hazırlığa giriştiler ve kendilerini kabul ettirdiler. Çünkü üyeler arasında uyum vardı.

Geçmişte 1950'lerin sonunda Kilyos'ta bir hafta süren sayfiye toplantısında Ankara Siyasal Bilgiler ile Hukuk fakülteleri ve İstanbul Hukuk Fakültesi'nin bazı mensupları ve diğer hukukçuların katılımıyla yapılan seminerlerde bir ön hazırlık söz konusuydu. Siyasal Bilgiler Fakültesi'nin Fakülte Kurulu salonu çok canlı ve kalabalık bir taslak tartışmasına sahne oluyordu. Değerli hocamız Tahsin Bekir Balta'nın, 1924 Anayasası'nın bazı değişikliklerle muhafazası teklifini sadece dinleyip fazla itibar etmediler. Bu bir talihsizliktir ama 1961 Anayasası görüş birliğinin hâkim olduğu, geniş

bir grubun uzunca tartıştığı ve kurucu meclise hâkim olarak yön verdiği bir yasama faaliyetidir.

Aynı şeyi taklit etmek isteyen 1980'nin askerî yönetimi danışma meclisinde böyle geniş bir tartışma ortamı hazırlayamadı. Mecliste ve asıl önemlisi komisyonda muhalefet, hatta zıt görüş çok tipik değildi. Bu görüşler, sadece bazı üyelerin kimi çıkışlarıyla sınırlı kaldı. 1982 Anayasası'nın oluşumunda en göze çarpan niteliklerden biri budur. Tartışmanın uzaması ve uzatılması işi çıkmaza sokabilir ama aksiyle ortaya çıkan bir metnin de fazla yaşama şansı olamayacağı açıktır.

6 EKİM 1923
İSTANBUL'UN İŞGALDEN KURTARILIŞI

6 Ekim 1923'te Türklerin payitahtı ve bütün Doğu dünyasının göz bebeği İstanbul işgalden kurtuldu. Anadolu ordusu şan ve şeref ve İstanbulluların tezahüratıyla şehre girmişti. Bazıları 1261'de İznik İmparatorluğu'ndan gelen General Paleologos'un Konstantiniyye'deki Haçlıları kovalayışını ve şehre girişini anımsar. Demek ki; mukayese edilmesi doğru olmasa da İstanbul iki kere asıl sahiplerinin Batı'dan gelenleri sürüp çıkarmasına şahit olmuştur.

1204'te şehri yağmalayanlar ve ahaliyi katledenler burada yarım asırlık sözde bir imparatorluk kurdular. Sakinlerinin dinî inancını aşağılamakla kalmadılar, en önemli dinî ve kültürel eserleri Batı'ya taşıdılar. Bunların iadesi bugün bile münakaşa ve çekişme konusudur.

Mondros Mütarekesi sonucu İstanbul'u işgal eden İtilaf Devletleri yani Britanya, Fransa ve İtalya aralarına Yunanistan'ı da aldılar. Sur içindeki eski İstanbul, Fransız işgal bölgesiydi. Beyoğlu ve Boğazlar mıntıkası Britanya'ya

bırakıldı. Kadıköy ve Üsküdar bölümünde İtalya kontrolü ele geçirdi. Lakin yerli halkla çok rahat ilişkilere girdikleri için İngilizler müttefiklerinin denetimini güvenilir bulmadılar ve bu bölgeye de el attılar. Zaten şehrin yüksek komutası ve denetim Britanya yüksek komiserindeydi.

Saltanat makamının hâkimiyetinin Haliç kıyısı ile Bebek arasını kapsadığını söylemek gerekir. Zaten şehirde dört kuvvetin asker ve polisleri hâkimiyeti elde tutuyordu. Osmanlı dâhiliye nazırının şehir üzerinde üstün merci olmadığı, zabıtanın işgal kuvvetlerine bağlı olduğu açıktır. Bu bağlılığın adı denetim ve müdahaleydi.

Ama unutulmamalıdır ki işgalin adı ilhak değildir; Osmanlı Devleti yaşıyordu, mütareke şartlarına tâbi de olsa ortada bir ordu vardı ve bu ordu Anadolu'daki hükümeti içinden çıkardığı gibi onlarla da teması muhafaza etti. Hariciye Nezareti vardı, bakanlıklar vardı, başkentte büyükelçiler vardı, Osmanlı'nın da dışarıda büyükelçileri vardı ve padişah İstanbul'daydı.

Osmanlı kabineleri Damat Ferit'inki hariç Anadolu'ya karşı düşmanca tavır almaktan da kaçınmışlar ve hatta belli belirsiz bir destek bile göstermişlerdir. Mesele inançta düğümleniyordu. Uzun ve yorucu Balkan ve I. Dünya Savaşı'ndan sonra yenilgiyi kabul etmek ve düşmanların insafını beklemek veya direnmek arasında bir seçim yapılmalıydı. Herhalde direnenlere ilk başta çok kimse yakınlık duymuş değildi. Anadolu kendini ispat etti. Sahip olduğu devlet mekanizmasını ve devlete bağlı halkı direniş savaşında yönetmeyi bildi. Bu, birinci savaşın sonunda en istisnai ve olağandışı gelişmedir.

İstanbul birçok milletin kaynaştığı bir şehirdi. Zabıta vakaları, sağlık sorunları ve kıtlık ortalığı kasıp kavurdu. İstanbul'da yaşayan Türklerin bu hazin dönemi başarı ile atlatmasını anlamak için Yakup Kadri'nin *Sodom ve Gomore*si yetmez, Ercüment Ekrem'in *Kan ve İman* adlı romanında tasvir ettiği "Estekzade Mahallesi"ni de tanımak gerekir.

İstanbul direndi, Fransız işgal komutanı Franchet Desperey'nin belirttiği gibi "Bu Jön Türkler ne olursa olsun miskin ihtiyar Türklerden çok daha dinamik ve inançlıdır" sözüne kulak vermek gerekir. İmparatorluğu Birinci Dünya Savaşı'na sokarak felaketi getirenler bitmeyen enerjileriyle direnişe de yardım ettiler. Bilinen lider kadrolarını dışladıkları için bu sefer başarıya yardımcı oldular.

6 Ekim 1923 günü İstanbul sahiplerini karşıladı ve kurtuluşunu kutladı, aynı gün mütareke döneminin meşum politikacısı Damat Ferit Paşa sığındığı Fransa'da öldü. Belki de Anadolu'ya katılamayanların dahi zaman zaman çatışmaya düştükleri insan, asıl mülteciler muhitinde uğrayacağı aşağılanma ve suçlamadan bu şekilde kurtulmuştu. Bir hafta sonra Ankara'nın Türkiye Devleti'nin başkenti olduğu ilan edildi. Böylelikle İstanbul, Mudanya Mütarekesi'nden beri yaşadığı kurtuluş havasından sonra Türk tarihinin yeni bir safhasına geçişi gözlüyordu.

5 KASIM 1925
HUKUK EĞİTİMİNDE KİLİT TARİH

5 Kasım 1925'te Ankara Hukuk Mektebi törenle açıldı. Daha evvel 1900'de İstanbul'da Osmanlı Darülfünunu (üniversitesi) teşkil edildiğinde Sultan II. Mahmud devrinden kalan Hukuk Mektebi bu üniversiteye dahil edilmişti. Aynı yıl Selanik'te bir hukuk mektebi kuruldu, keza Beyrut ve Konya'da da hukuk mektepleri açıldı. Alman neo-klasik tarzındaki Konya Hukuk Mektebi binası bugün Selçuk Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dekanlığı olarak hizmet vermektedir.

Ankara Hukuk Mektebi eski bir kuruluş geleneğini takip etti, Tanzimat döneminde kurulan yüksekokullar ya Maarif-i Umumiye Nezareti'nin ya da İstanbul Ticaret Mektebi örneğinde olduğu gibi Ticaret ve Meadin Nezareti'nin bir iki odasında kurulur, birkaç sene nezaretin içinde idare ederler, sonra ayrı bir binaya taşınırlardı. Ankara Hukuk Mektebi'ni de o günkü Adliye Vekâleti'nin bir iki odasında eğitime geçirdiler. Bu okul bugün Opera'nın karşısında, İller Bankası'nın arkasında kalan bir binadır. Fakülte 1934'e kadar bu binanın

içinde genişledi ve Adliye Vekâleti yeni inşa edilen Ankara Adliyesi binasına taşınınca da tamamen o binada kaldı.

1934'te bütün üniversitede bir ıslahat görüldü. Ankara Hukuk Mektebi de fakülte derecesinde yeniden Cebeci mıntıkasında inşa edildi. İki yıl sonra da yanı başında Cebeci Ortaokulu olarak düşünülen binaya İstanbul'daki Mekteb-i Mülkiye, yani "Siyasal Bilgiler Okulası" (Atatürk'ün verdiği isim ve tabir budur) nakledildi. İki okulun hocaları ekseriyetle müşterekti. Fakat talebesi bir arada ders görmemiştir.

5 Kasım tarihi bizim hukuk eğitimimizde dönüm noktasıdır. Yeni Türkiye Kanun-i Medeni'yi bir an evvel yürürlüğe koymak için bir hazırlık yapmıştır. Hazırlığın başında da hukuk eğitiminin düzenlenmesi gelmektedir. Ankara Hukuk Mektebi bir yıl sonra yürürlüğe girecek yeni kanunları ve hukuk inkılâbını uygulayacak kadroları oluşturacaktı. Bu nedenle İstanbul'daki hukuk mektebinin aksine burada Batı üniversitelerindeki hukuk müfredatının okutulması planlanmıştır.

Ne var ki plan ve istek yetmiyor. Ne neşriyat vardı, ne kitap ne de yeterince hoca... Nihayet Adliye vekili Mahmud Esat Bey'in ve bir iki arkadaşının herkese hocalık yapacağını düşünmek mümkün değildi. O yıllarda sonradan hukuk profesörü olarak göreceğiniz bazı gençler, mesela Tahsin Bekir Bey (Balta), Yavuz Bey (Abadan) ve bazıları dışarıya tahsile yollanmıştır. İşler ağır gidiyordu. Hukuk mektebini birincilikle bitiren merhum hocamız Coşkun Üçok "Mezun oldum fakat prensip ve kurumlardan öylesine haberim yoktu ki ancak Almanya'dan Willy Andreas Schwartz gelince,

asistanlığımda ondan bir sürü şeyi öğrenmem ve hukuk zihniyetine girmem mümkün oldu" demişti.

İlk başlarda 1933 reformundan sonra Almanya'dan kaçıp buraya sığınanların üniversitemizde hukuk eğitimine girmeleri büyük fayda sağladı. İstanbul'un dışında Ankara'da da hukuku W. A. Schwartz, Paul Koschaker ve bilhassa Ernst Hirsch gibi büyük bir hocanın öğretmesi fakültenin niteliğini ve eğitimin yönünü değiştirdi. Ernst Hirsch'in hatıratında Hamide Topçuoğlu, İlhan Akipek, Çoşkun Üçok gibi o zamanların asistanı, sonradan ise büyük hocalar olacak kişilerin övgüyle sözü geçer. Ankara Hukuk Fakültesi, Roma hukuku dalında olduğu gibi entelektüel hayatta bir kazanç olan Kudret Ayiter Hoca'yı da yetiştirmiştir.

Dünyadaki nadir örneklerden olan özgün hukuk devrimini yaptık ama hukuk eğitimine aynı önem ve titizlikle yanaşamadık. Sorunumuz, hukukçu kadroların yetişmesinde niteliğin temin edilememesidir. Yargı hayatımızda bunu acı tecrübelerle gördük. Nitekim birçok hukuk fakültesi açılmasına rağmen az sayıda başarılı öğrenciye nitelikli eğitim verme işinde Galatasaray ve Bilkent gibi kurumlar öncülük ettiler. Bugün bunlara benzer hukuk fakültelerinin sayıları artıyor, artması da gerek. 5 Kasım 1925'in hukuk eğitimimizde önemli bir tarih olarak benimseneceğini ümit edelim.

1840'LARDAN 1980'LERE SEÇİMLER

Seçim beşeriyet tarihinde Eski Yunan'a has bir kurum olarak bilinir, çünkü bütün şehirlerde arkhonlar ve ilgili yargı kurulları vatandaşlar arasından seçilirdi: Bununla ilgili seramik çömlek parçaları üzerine yazılan yazıları kazılarda buluyoruz. Ama elbette bu kadarla sınırlı değil; örneğin Yahudiler, Romalılara karşı Massada şehrini savunmalarının ardından, şehir işgal edildiğinde intihar sıralamasını da seçimle tespit ettiler ve seramik parçaları üzerinde isimler bulundu. Dolayısıyla seçim eski bir olay; Ortaçağ'da İtalyan şehir cumhuriyetleri ve hatta Kuzey Avrupa'daki şehir yönetiminde birtakım organların seçimle oluşmaya başladığı görülüyor. Bizim klasik idare sistemimizde ise seçim değil, tayin esastır. Liyakati hükümet ve hükümdar tayin eder. 19. asırda seçim sistemine girdik; çünkü artık hükümet birtakım mali meseleleri çözmek, vergi koymak, toplamak ve bayındırlık işlerini çözmek için mahalli halkın desteğine ihtiyaç duyuyordu; işte bu nokta çok önemlidir. Mahalli halkın desteği nedeniyle seçime gidilmesi gerekiyordu.

Kimler halkı temsil edecek, oluşan kurullara girecek? Mesela "muhassıllık meclisleri" kurulmuş: Tanzimat döneminde, bunlar vergileri devletin memurlarıyla birlikte tarh ediyor, koyuyor ve topluyor; bu meclise Müslim ve gayrimüslim olarak mahalli halkın temsilcileri geliyor. Şimdi bunlar nasıl seçilecek? Gayet iptidai fakat oldukça sağlam bir usulle... Başbakanlık Osmanlı Arşivi'ndeki 6 Nisan 1840 (23 Safer 1256) tarihli bir vesikada bu açıkça tarif edilmektedir: Bu kurullara girecek adaylar önce mahkemeye gelip isimlerini kaydettirecekler. Sonra seçmenlerin oyuna başvurulacaktı. Seçmenler ise kazaya bağlı köylerden kura ile saptanan beşer kişi ve kaza yerleşme merkezlerinde de o yerleşme biriminin büyüklüğüne göre akıllı, ahlak sahiplerinden 25 ilâ 50 kişi olacaktı. Hiç şüphesiz ki asalet sisteminin yer almadığı Türk-Osmanlı cemiyetinde bu gibi işler için öne çıkanlarda aranan "eshab-ı emlakten" olmak yani emlak sahibi olmak, ona göre vergi vermek, dürüst bir yaşam sürmek ve idare makamının takdir edeceği bir şekilde sadık bir kişi olmak ya da tebaa-yı şahane'nin sadık kısmından olmak belirtilen şartlardı. Adaylar bu vasıflara sahip oldukları takdirde, sözü geçen seçmen grubunun karşısına çıkarılacak ve bunların her biri için tek tek oy verilecek. Tamamen açık sistem... Adayı beğenenler bir tarafa, beğenmeyenler bir tarafa ve ona göre de bir kurul teşkil edilecek ve bu sistem devam etmiştir. Ne zamana kadar? 1293 yani 1876 yılı sonunda çıkan Kanun-i Esasi'ye kadar... Çünkü Kanun-i Esasi ile kurulan meclise bile vilayetlerden gelen üyeler bu şekilde seçilmiş, meclis-i idarelere girmişlerdir. 1864 Vilayet Nizamnamesi ve ondan sonra bunu yeniden düzenleyen 1872 Vilayet Nizamnamesi

her vilayette valinin yanında bir "meclis-i idare" olmasını, mutasarrıfın yanında bir "meclis-i liva", kaymakamın yanında bir "kaza meclisi" kurulmasını öneriyordu. Burada memurlar, hâkim, müftü gibi adamların yanında, gayrimüslimlerin ruhani reisleri ve iki Müslüman ve iki gayrimüslim seçilmiş üye bulunmasını öngörüyor. Şimdi bu bize çok basit gibi görünen seçim sistemi zaman zaman bir şekilde ihlal edilse veya vilayetlerde, kazalarda, sancak merkezlerinde eşrafın hâkimiyetini getirse de zaten bu insanların eshab-ı emlakten olması gerekir, yani parasız insanların politikaya girmesi mümkün değildi.

Taşra Tanzimat'tan beri seçim yapıyordu

Bu o devirde bütün dünyanın anlayışına uygun bir statü... O yüzdendir ki 1293-94 yani 1877'de toplanan Meclis-i Mebusan ki kısa ömürlü oldu; bu mecliste vilayet idare kanunu ve belediye kanunu tartışıldığı zaman, seçim faslında bu husus çok açık görülüyor, taşradan gelenler çok açık bir şekilde diyorlardı ki "Bu İstanbullular ilk defa seçim gördüler, bizler ise ibtida-i Tanzimat'tan yani Tanzimat devri başından beri seçim usulüne alışmışız ve tatbik ediyoruz. Yani daha fazla sandık tecrübemiz var." Bu doğrudur. İstanbul'a göre daha fazla tecrübeliler, çünkü bütün vilayetlerde sırf bu meclis-i idareler değil, Maarif Komisyonu, Nafia Komisyonu gibi ihtisas kurulları var. Üyeler seçiliyor ve "Meclis-i beledi"ler mevcut. II. Abdülhamid döneminde birtakım *muteberan* listeleri hazırlanıyor. Kurullara üyelik ve *muteberlik* belirli şartları öngörüyor; vergi miktarı, emlak miktarı ve davranış ve yaşayışlarındaki iffet esasına göre seçimler yapılıyor.

Şimdi diyelim ki kazanın birinde, Ege'deki şehrin merkezinde biri buradaki tarihî bir taş kahveyi bir gece için kiralamak istedi. Yani kapatmak istedi. Kahvenin sahibi der ki "Biz eshab-ı emlakteniz. Bura böyle kapatılır mı, biz ne yapacağız, gelen insanlar nereye oturacak?" Bu, sırf bir amme hizmetindeki kesintiyi ifade etmediği için oldukça önemlidir, o kahveye adamların gelmesi ve hizmet edilmesi ve ne olduğunun gözlenmesi geleneksel bir vazifedir. Belki artık öyle cereyan etmiyor ama eskiden beri öyle olagelmiş idi. Bu sistem II. Meşrutiyet'te tatbik edildi. II. Meşrutiyet seçimlerinin birincisi oldukça sıhhatli cereyan etmiştir, ikincisi yani İttihat ve Terakki'nin darbeden sonraki hâkimiyeti devrinde yapılan seçim ise *sopalı seçim* adıyla anılır. Orada oldukça güdümlü bir seçim sistemi tatbik edildiği çok açıktır. Cumhuriyet devrinde hiç şüphesiz ki tek parti idaresi vardı; ama çift parti idaresini de gördük. Terakkiperver Fırka seçim yaşamadı ama muhalif olarak kitlelerle boy gösterdi. Serbest Fırka ise milletvekili değilse de belediye seçimlerine girdi ve hayli rey kazandı. Terakkiperver Fırka da 1925 Haziranı'nda kapatılan bir partidir.

Burada esas olan çift dereceli seçimdir. Biz ancak müntehib-i evvelleri seçiyor, müntehib-i sani oluyoruz. Müntehib-i evvel, müntehib-i saniyi, yani ikinci seçmenleri seçiyor, onlar da hükümete rey veriyor. Bu Amerika'da tatbik edilen bir sistem ama ikinci seçmenler birincinin reyine o kadar bağlı ki ona göre hareket ediyorlar, sistem böyle işliyor.

Genel çerçevesiyle 1946 seçimlerinin hadiseli ve baskılı geçtiği; "açık oy, kapalı tasnif"in hadise yarattığı, buna karşılık yeni seçim kanunuyla birlikte 1950'den itibaren

"kapalı oy, açık tasnif" sisteminin cereyan ettiği; 1957 seçimlerinin bu yüzden büyük ölçüde dedikodulu olduğu, sandık kaçırıldığı, postanelerin kullanıldığı, seçime müdahale edildiği, posta telefon müdürünün istifaya zorlandığı olaylar çerçevesinde gerçekleşmiştir. Fakat şunu söylemek gerekir ki bu söylentilerin dışında Türkiye, 1946'dan beri düzenli bir seçim kurumunu götürüyor. Bu hal dünyada birçok ülkede yoktur. Hepsi BM veya Avrupa Konseyi gözlemcileriyle iş yapıyor. Bugüne kadar da sandık demokrasisi aksamadan gitmiştir. Üstelik her şeye rağmen sandığa güvenen bir Türk halkı söz konusu... Hem sağ hem sol eğilimli gruplar, esas itibariyle millet sandığa güveniyor. Sandık güveni son derece önemli... Seçim sistemi üzerinde bu bakımdan çok açık ve hassas davranmalıyız. Türkiye'de ihlal edilemeyecek bir düzen mevcuttur.

Tek parti döneminde seçimler ve muhalefet

Tek parti dönemindeki süreç şudur: Partinin adayları gösterilir. Bu çok açıktır, yani partinin adaylarını vilayetlerde valiler önerir. Vali aynı zamanda belediye reisi olmasının yanı sıra kurulan halkevinin de reisidir ve partinin mahalli başkanıdır. O, "vilayetten şu kişi, bu kişi" diye bazılarını önerir. Onu kaale alırlar fakat bazı merkezlerdeki beyefendileri de liste başına koyarlar (Neredeyse bugünkü sistem gibi ama bugün bazı etkin grup ve güçler var.) Bu yüzden temsil ettiği vilayeti gidip görmeyen adamlar vardı. Veyahut belki bir kere zor gitmiştir. Zaten gitse ne yapacaktı? Çünkü o devirde milletvekilinin bugün olduğu gibi vilayetin işleri konusunda valiye müdahale etmesi, valiyle çatışması, vali

dururken gidip onun birtakım işleri takip etmesi düşünülemezdi. Çünkü bu fevkalade hiddete yol açardı. "Geldi, burada bizim yanımızda valilik yapıyor" denilirdi, hükümet de burada valiyi tutardı.

O dönemin Türkiyesi'nde esas olan düzen ve zapturapt meselesidir. Valinin veya askerî idarenin yanında böyle bir mebusun bırakın yerel bürokratlara zıt işleri tertip etmesi, ortaya çıkıp görünmesi bile hoş karşılanmaz. Onun için "tek parti dönemi milletvekili vilayetine gitmemiştir" sözü pek anlamlı bir eleştiri sayılamaz. Tabii bir de meclisten çatlak ses çıkmaz; bu, genel kurul kuralıdır. Öğleden sonra Ulus'taki meclis binasında meclis toplanır, mebuslar tek partinin üyeleridir, kanunlar geçer. Hatta bir ara bir Trabzon milletvekili (Raif Karadeniz) "Kanunun dilinde bir terslik var" deyince fark edip komisyona göndermişler. Görüldüğü gibi en teknik anlamdaki yanlışlara rağmen meclisten tek parmak geçer. Fakat sabah aynı yerde parti grubu toplanır, yani aynı kişiler burada olmasına rağmen çok farklı bir durum söz konusu; önümüzdeki zabıtlardan, hatırattan, bilinenlerden takip ediyoruz ki bu bizdeki tek parti grubu toplantısı, İtalyan Parlamentosu veya Reich Meclisi değil kesinlikle; tek parti grup toplantısında her şey konuşuluyor. Geniş yelpazeye mensup milletvekilleri var, grupta kanunlar, kanun tasarıları veya politikalar sağdan soldan pekala eleştiriliyor. Elbette bazı tabular var, başbakana karşı çok ölçülü davranmak zorundasın. Cumhurbaşkanımız, ulu önderimize katiyen dil uzatamazsın. İnkılabın belirli prensipleri aleyhinde konuşmanız, fikir yürütmeniz katiyen söz konusu değil. Ama bunun dışında, birtakım konularda

çok ciddi bir liberalizm ve sosyalizm eğilimleri bile çatışıyordu. Hükümetin tedbirlerinin otokratik olduğu, iktisadi politikasının yanlışlığı eleştiriliyor ve bu eleştirilerle gruplar oluşuyordu. Yani 1946'da ortaya Demokrat Parti ardından Millet Partisi çıktığı zaman, o insanların çok da tesadüfen partilere girmediğini bilelim... Daha önce girmişlerdi. Orada zaten bir oluşum mevcuttu. Bir de o zaman uzun süreli milletvekilliği de vardı. Bugünküne göre insanlar şu veya bu şekilde mecliste daha çok kalıyorlar. Bunları göz önüne almak lazım. Belediye reisi zaten mülki amir oluyor. Hatırlıyorum; 1961 Anayasası'nın varlığına rağmen -ki ben 1963'te Kastamonu ve Zonguldak'ta turizm envanteri için kazalara gittim- belediye reisi dediğin, kaymakamın yanında dolaşıyordu. Hatta reis deniyor ama kaymakam ona emir dahi veriyordu. Bugün ise durum tamamen tersi şeklinde işliyor. Belediye başkanları, merkezin otoritesine yeterince saygılı bile davranmayabiliyorlar. Muhtarlar haliyle tepeden aşağıya bir hiyerarşi... Denilebilir ki tek parti, asrın teknolojisinin yardımı, mevcut ideolojinin düzenliliği, bürokratik kadroların bu ideoloji çerçevesinde daha bir kenetlenmesi dolayısıyla belki de Osmanlı devrinde olmayan bir hiyerarşiyi, bir otoriter yapıyı getirmişti.

Serbest Fırka'ya gösterilen ilgi CHP'yi ürküttü

Serbest Fırka deneyimi çok ilginçtir çünkü dünya iktisadi buhranı var. Burası zirai bir ülke, yüzde 85'i köylü... Birtakım köyler daha pazara açılmamıştı yani otantik ve otarşik bir yapı içinde yaşıyorlardı. Karşımızda yorgun bir ülke vardı. Cihan Harbi, Balkan Harbi ve sonrası hepsi üstünden geç-

miş, işgale uğramış. Eli saban tutan iyi köylüsü, balyoz çekiç tutan nalbantı, mekteplisi cephelerde tarumar olmuş; nüfus problemlerini, salgın hastalıklarını halledememiş Türkiye'de rejim değişikliği ve bir medeniyet değiştirme süreci söz konusu, dahası bu durgun iptidai iktisadi sistemi değiştirecek kadrolar yok; köylü fakir, uygulanan sistem rahatsız edici ve tüm bunlar değişime hazır. Solcusu da, sağcısı da memnun değil, birtakım tüccarlar da kendilerine fırsat verilmediğini söylüyorlar. Serbest Fırka bugünkü İslamcı, komünist denilen, liberal geçinmek isteyen kişilerden, iş sahibine, kasaba esnafına kadar herkesi toplayan bir hareket oldu. Fethi Okyar'ın böyle bir şeyi yönetecek bir önder olmadığı da açık. Partililer kendileri mürteci(!) akımın kuvvetinden korktu. Mustafa Kemal Paşa'nın hemşiresi (Makbule Hanım) dahi "Yalova köylerinde dinci propaganda yapıyor" denildi. Hoş, vilayetlere akıllı adamlar da girmiş. Örneğin Aydın il başkanı kim? Halk Partisi'nde olup daha sonra Serbest Fırka'ya geçen Adnan Bey (Menderes). Adnan Bey'e sonradan Atatürk biraz da serzeniş ile ne istediğini sormuş, Adnan Bey konuşunca bakmış ki bu akıllı bir çocuk... Bir yedek subay, İstiklal Harbi gazisi; sonradan Menderes'i Halk Partisi'nden mebus yaptı. Yani aynı partinin adamları ve haklı söylemleri var. Ancak hareket çok büyüdü ve İzmir bugün olduğu gibi o zaman da muhalefet merkeziydi. Serbest Fırka'yı tutuyordu. Belediyelerde çok başarılı oldular. İzmir, ikinci şehir olması sebebiyle bu dönemde oldukça... O zaman iş tehlikeye girdi. Rejimin tehlikeye gireceği, bilhassa irtica tehlikesi Halk Partisi'ni çok ürküttü. Partinin içindeki belirli çevreler Serbest Fırka'yı kapattırdılar. Kimse de o zamanlarda

buna bir önem vermedi. Çünkü dünya demokrasiyi kendi tatil ediyordu, hem de ebediyyen. Biz de kendi yolumuza gittik. Peki bunun sonucunda ne oldu? 16 sene sonra yine karşımıza geldi. 16 sene çok uzun bir devir değil. Türkiye öyle uzun süreli despot yönetimlerle, despotizmle yönetilmiş bir ülke değil. Türk aydını kronoloji, senkronoloji sevmez. Dahası yaptığı mukayeseler toptancıdır. Burası demokratik seçim tarzının bilinen zamanlardan beri çok büyük kopmaya uğramadığı, partileşmenin Batı Avrupa'ya göre geç kaldığı ama çok orijinal olarak kurulduğu bir ülkedir. İttihatçı düşünce, İttihatçı örgütlenme, İttihatçı misyon yani "şiar" çok orijinaldir, Balkanlar'a dayanır. Burada Sudan'ın eski Ankara büyükelçilerinden Diab'ın Libya'daki bir konuşmasından alıntıyla bitirelim. Diab 1982'de Trablusgarp'ta bir seminerde Libyalılara dedi ki "Siz Arap münevverleri, uzak Anadolu'daki bir köylü bile sizden daha aydınlık kafalıdır."

Seçim barajı nasıl ortaya çıktı?

Biz 1946'da çok partili sisteme geçtik; fakat çoğunluk usulü seçim sistemiyle. Bir vilayette A partisi 520, diğeri 530 rey alıyor yani arada çok az farklar olabiliyor. Reylerin hepsi, mebus listesi oraya, yani 530 rey alana çarşaf usulü gidiyor. Bu tabii çok zorlu bir süreçti, bu yüzden ikili adaylık sistemi getirilmişti. Mesela İsmet Paşa, Malatya ve Ankara'dan aday gösterildi. Ankara'da kazanamadı, çünkü Ankara o zaman CHP'ye rey vermedi. 1950'de Malatyalı milletvekili olarak meclise geldi. 1946'da daha da kötü bir şey vardı; seçilenleri bir de Meclis'in kabul etmesi gerekiyordu. Yani kulüp gibi meclis arasına kabul ediyordu. Mesela Zeki

Sporel elenenlerden biriydi. Seçilip gelen adamı meclis kabul etmeyebiliyordu, bunun sonucunda o kişinin milletvekilliği düşüyordu. 1950'ye gidildiğinde çoğunluk sistemi değişmedi. Halk Partisi 1946 ve 1950'de bu sistemi savunmaya devam ediyordu. Hatta İlhan Arsel'in anayasa kitabında 1950 için bu sistem savunulur. Peki 1950'de iyi olan seçim sistemi 1954'te neden değiştirilmek istendi? Aslında CHP, bu sistemi 1946 yılında kendisi getirmişti; işte bu da Türk politikasındaki uzağı görmezliktir. "Atın kimi tepeceği belli olmaz" derler, onun gibi bir durum... Maalesef Demokrat Parti de her şeye rağmen çoğunluk sistemini kaldırmalıydı. Yani iç göçün, sanayileşmenin, şehirlerin büyümeye başladığı bir Türkiye'de çoğunluk sistemi kaldırılmalıydı ama bu yapılmadı ve açıkça belirtilmeli ki sonucunda bir felakete sebebiyet verdi. O yüzden 1961 Anayasası ve seçim kanunu ile nispi seçim sistemi getirilmiştir. Nispi temsil ilk anda koalisyona yarıyordu ve o zamanki muhalifler (Adalet Partisi) bu nispi temsile saldırdıkça, İsmet Paşa da "Size bir iş edeyim de görün" havasıyla "milli bakiye sistemi"ni getirdi. O sistem tamamıyla küçük partilerin artık oylarını topluyordu. Sadece Behice Boran, Urfa milletvekili oldu. Herhalde Urfa'ya daha gitmemişti. Urfa'daki münakaşalı pozisyona Behice Hanım yerleştirildi. Çünkü TİP'in bir artık oy toplamı vardı, o oraya yerleştirildi. MHP de meclise o şekilde girdi. Fena mı oldu? AP zaten meclise iddialı girmiş. Yani mesele olmuyor. CHP de ortada, sistem iyi de işledi. Türkiye 1965'ten sonra fikir bakımından çok değişti. Meclis pek çok konuya el attı, havası değişti. Bu sistemi, milli bakiyeyi kaldırdılar, nispiye geri dönüldü. O zaman çok iyi hatırlıyorum; TİP de MHP

de oldukça düştüler, ikişer grupla üye kuramadılar. Meclis bir anlamları kalmadı ve varlıkları hissedilmedi. Yeniden nispi sisteme dönülünce tartışmalar başladı. 1980 darbesinden sonra anayasanın ve getirilen seçim kanununun en önemli noktası Weimar Anayasası'ndaki "Küçük partiler olmasın" zihniyetinin burada da olmasıydı Çünkü "Bunlar gürültü çıkarıyor" anlayışı hâkimdi. Dahası bunun bir de siyasi ve tarihî temelini ortaya koyuyorlardı; "Efendim Weimar Cumhuriyeti bu yüzden battı, yani Hitlerizmin gelişiyle Reichstag'da o kadar irili ufaklı, sağlı sollu, ortalı; monarşist cumhuriyetçi parti vardı ki ortalığı karıştırdılar ve sonunda Naziler kargaşa ve iş yapılamaması dolayısıyla çoğunluğu elde etti." Bu modeli öne sürerek hep de haklı çıkarlar, halbuki haksızdırlar. İktisadi krizin ya da anormal zamanların olayını her zamana yaymanın manası yoktur. Sıkıntı olur diye bütün sabunları eritip evde biriktiriyor musunuz? Harpte sabun olmayınca böyle yapılıyor ama bunu her zaman yapmak mantıklı mı? Maalesef kendi hayatımızdaki bu gülünçlüğü siyasi hayatımızda çok yapıyoruz. Dahası yüzde 10 barajıyla işi idare etmeye kalkıyoruz. Yüzde 10 bu anlayışın devamıdır. Yüzde 10'u 1982 Anayasası getirdi. Turgut Özal buna çok bayıldı. Çünkü kendisinin işine yarıyordu. Bu, muhalefet-tekiler tarafından tenkit edildi ama kendileri iktidar olunca vazgeçemediler. Bu sistem bugün de bu şekilde devam ediyor. Emin olunuz kıyameti koparanlar arasından birisi iktidara gelirse bu kuraldan hiçbir şekilde vazgeçmez ama bu bir çıkar yol değildir. Çünkü gelecek olan zaten geliyor. Bunun muhtelif yolları mevcut. Seçim münakaşaları sistemi sadece yıpratıyor. Bu konuda Avrupa toplumlarını örnek almaktan

da vazgeçmeliyiz. Yüzde 5'i Almanya getirdi. Ama 1968'de akılları başlarına geldi. Çünkü APO yani (Ausserparlamentarische Opposition) dedikleri meclis dışı muhalefet ortalığı altüst etti. Eğer o muhalefet meclisin içine girseydi –ki girdi sonradan– iş daha düzenli gider, kimsenin huzuru kaçmadan işler yapılırdı. Bu bakımdan kuşkusuz seçim sistemleri üzerinde dururken bu örneklere bakmak lazım. Belirli tarihî anlardaki tarihî zaruretleri örnek göstermek geçerli bir sistem değildir. Hele Türkiye'de buna çok dikkat edilmesi gerekir. Bu memleketin belirli bir seçim tecrübesi vardır. Bu memlekette seçimlerde olay olmuyor ama böyle zorlamalar başlarsa olacaktır. O zaman da çok geç olur.

CUMHURİYET'İN ULAŞIM HAMLELERİ

Ankara'daki ticari sınıf, demiryolunun kente gelişinin ardından kendini ispat etmeyi başarmıştı. "Demiryolu ile İstiklal Savaşı arasında nasıl bir bağlantı vardır?" diyeceksiniz, pekala vardır. Sultan Abdülaziz devri boyunca ancak İstanbul'dan İzmit'e kadar iki yılda tamamlanabilen demiryolu, demiryollarının imparatorluğu kurtaracağına inanan Sultan Abdülaziz'i hayal kırıklığına uğratmıştı.

Sultan Abdülaziz iki alanda fevkalade ısrarlıydı; donanma ve demiryolu. Kuvvetli bir donanmayla Rusya'ya karşı Karadeniz'de hâkimiyeti yeniden kurarak Kırım'ı tekrar fethetme emelinde muvaffak olamadı. Donanma büyük harcamalarla büyüdü, gemi sayısı bakımından güçlü devletlerle yarışır hale geldi ama o donanmayı götürecek yeteri sayıda bahriye subayı, astsubay ve teknisyen yetiştirilemedi ve tersanelerde beklenen modernleşme sağlanamadı. II. Abdülhamid döneminde donanmanın tamamen ihmal edilmesinde bu ölçüsüz büyümenin ve onu karşılayacak bütçenin eksikliğinin de etkisi vardır.

Sultan Abdülaziz isabetli bir kararla demiryollarına da önem verdi. Ancak isteneni sağlayamadı. Rumeli demiryol-

ları, mesela Bosna-Hersek gibi imparatorluğun önemli bir parçasına uzanamadığı gibi, Adriyatik kıyılarına da ulaşamamıştır. Anadolu kıtasında da İzmir-Aydın hattı ve İzmir-Bandırma hattı ilki İngiliz, ikincisi Fransız imtiyazıyla inşa edilebildi. Sultan Abdülaziz'in millî teşebbüs olarak kurmak istediği Anadolu hattı İzmit'te tıkanmıştır.

Anadolu ve Mezopotamya'nın zenginliklerini inceleyip değerlendirmek isteyen Alman sermayeli şirket için imtiyaz alıp demiryolunu döşemeye başlamak, II. Abdülhamid devrinde gerçekleştirilen önemli bir yatırımdır. Demiryolu için verilen garanti akçesi Osmanlı maliyesi için ağır bir borçlanma getiriyordu ama Almanların demiryolu döşeme tekniği de Fransız ve İngilizlerinkiyle mukayese edilemeyecek kadar hızlı idi.

4 Mart 1889'da Osmanlı Anadolu Demiryolu Şirketi olarak teşkilatlanan Alman sermayesinin arkasında İngiliz ve Fransız bankacılığına göre daha etkin yöntemlerle çalışan Deutsche Bank vardı. 2 Haziran 1890'da 40 kilometrelik Adapazarı hattı tamamlandı. 16 tünel, birçok köprü ve 180 km'ye ulaşan tepelerin yarılmasıyla açılan güzergâhtan geçerek hedefe ulaşan demiryolu 1892'nin son gününde Ankara'daydı. Üç sene içerisinde 500 km'ye yakın yol inşa edilmişti.

Ankara halkı çoktan beridir bu yolu bekliyordu. Dilekçeler yazıyorlardı, hatta bağış kampanyası dahi düzenlemek istediler. Ama daha ısrarla bu yolu bekleyen Kayseri'nin imalatçı ve tüccarları demiryolunu göremediler. Tertipledikleri deve kervanları ile taşıdıkları malı Ankara'dan daha batıya tenzilatlı olarak sevk etmek için şirketle bir sözleşme yaptılar. Kayserilinin önünde hiçbir engel duramazdı.

27 Aralık 1919'da Ankara'ya ulaşan Mustafa Kemal Paşa'nın burayı merkez seçmesinin başlıca ve tek nedeni kendisini ekseriyetle ve sıcak bir destekle karşılayan Ankara halkı ve eşrafı değildir; demiryolunun ulaştığı bu noktadan direniş de, savunma da, ileriki taarruz da daha kolay başarılacaktır. Nitekim Aralık ayında Ankara'ya gelen bu yol, Osmanlı iktisadi tarihinde Rumeli'den gelen göçmenlerin hat boyuna yerleşerek Anadolu'nun tiftik ve tahıl zenginliğinin Avrupa'ya sevk edilmesine neden olduğu gibi, 1896'da Yunanistan'la yapılan savaş sırasında ordunun ilk defa Anadolu buğdayı ile beslenmesini sağlayabilmiştir.

27 Aralık 1919'da da aynı şehir bir bakıma demiryolu savaşı sayesinde kazanılan kurtuluş hareketinin merkezî noktası olmuştur.

Ankara ilginç bir şehirdi; bugünkü Kayseri'nin ve Kırşehir'in de dahil olduğu koca bir vilayetin merkeziydi ama nüfusu ancak 20 bin civarındaydı. Tarih boyu önemli bir merkez olmasına rağmen nedense nüfusu azdı. 16-17. asırda önemli bir ihracat merkezi sayılırdı, 19-20. yüzyıl başlarında da bu ticaret nedeniyle birkaç konsolosluğun ve yabancı okulların bulunduğu bir şehir haline gelmişti. Ama görünüşü mütevazı, hatta fakir sayılabilirdi. Bu görünüşe aldanmamalı; ticari atılıma hazır ve dünya ile bütünleşme yeteneğine sahip bir sınıf, demiryolu sayesinde kendini ispat edebilmiştir.

1945 VE SONRASI
İKİNCİ DÜNYA SAVAŞI VE ETKİLERİ
YENİ TÜRKİYE'NİN BİÇİMLENİŞİ

İkinci Dünya Savaşı 67 yıl önce bitti. Eskilerin deyimiyle, "bad-ı harab el Basra" denemez, doğrusu nice Basraların harap olması pahasına bitti ve yeni bir dünya doğdu. Savaşın getirdiği sıkıntıların bitimi için bu 67 yıl sözünü kullanmak doğru da değil zaten. Küçük insanların çektiği sıkıntı ve uğradıkları yıkım daha yıllarca devam etti. Ailelerin parçalanmışlığı, vatansız kalanların sürünmesi halen sürüp gidiyor. Leningrad savunmasında açlık çeken çocuklar, savaş biter bitmez karınlarını doyurabilmiş değildi. Yıllarca sütü ölçüyle içtiler, yumurtayı görmeden büyüyenler çoğunluktaydı. Kiev, Harkov, Varşova'da Alman işgalcilerin sokaktan toplayıp Almanya'daki kamplara, fabrikalara sürdükleri anaların çoğu, bir daha geride bıraktıkları çocuklarını göremediler. İkinci Dünya Savaşı, cephede öldürdüklerinden çok, geride yaşayan ölüler bıraktı.

Savaşan ülkelerin içinde en çok insan kaybına uğrayan (yirmi milyondan fazla) Sovyetler Birliği'ydi. Ama nüfusa oranla en çok yıkıma uğrayan ülke ise Polonya'ydı.

Her beş Polonyalıdan biri bu savaşın kurbanı oldu. Savaş masum sivil halkı yok ediyordu. Alman şehirlerindeki sığınaklar, Londra'daki mükemmel sivil savunma sistemi; Doğu Avrupa'da yerini derme çatma kazılan çukur ve hendeklere ve her türlü örgüt noksanlığına bırakıyor ve insanlar ölüyor veya senelerce sonra yaşadığı öğrenilecek kayıplar arasına karışıyordu. Savaştan şehirlerin parklarındaki ağaçlar bile kurtulamadı. Alman subayları evlerinde Noel çamı hazırlatmak için Kırım'da, Varşova'da parklardaki çamların tepelerini kırptırdılar. Çamlar artık boy atmayacaktı.

Ağaçlar gibi aileler de kurudu. Her Avrupa köyünün mezarlığında bunu görmek mümkündür. Pazar günleri, aynı ailenin erkeklerinin dizi dizi mezarlarını veya sadece anı taşlarını, o ailenin son ferdi olan yaşlı bir kadının ziyaret edişi somut bir görünümdür. Paris'teki bir müze-villada öğreneceğimiz bir zamanların ünlü Musevi banker ailesi Camando'ların hazin hikâyesi de böyledir. Ailenin son iki ferdinin biri savaşta ölen genç bir pilot, öbürü toplama kampında fırına gönderilen yaşlı annesidir.

Birinci Dünya Savaşı'nda cephenin gerisindeki hayatın kıtlık ve hastalıktan oluştuğu görülmüştü. Yiyecek kıtlığı İkinci Dünya Savaşı'nda sivil halk için artan boyutlarda bir problem oldu. Üstelik tecrübe üzerine yapılan düzenleme ve örgütlemeler her yerde aynı düzeyde değildi.

Orduya alınan üretken erkek nüfus tüketiciye dönüşünce, kentlerdeki yiyecek giyecek kıtlığı kaçınılmaz hale geldi.

Ancak İkinci Dünya Savaşı'nda bombalanan demiryolları, batırılan filolar bu sıkıntıları arttırdı. Bir yanda taşınamayan tahıl çürürken, öbür yanda kentlerde açlıktan sokak aralarında insanlar kaskatı kesiliyordu. Leningrad gibi kuşatılan kentler en korkunç açlığı yaşarken; savaşa girmeyen ülkeler bile kıtlıktan paylarını aldılar. Türkiye'de ekmek azdı, giyecek yoktu, ilaç yoktu. İsviçreliler bile çikolata sıkıntısından, bazı ithal peynirlerin, yünlü ve pamuklu dokumanın yokluğundan sızlanıyorlardı. Savaşan zengin ülkelerin sade vatandaşı da açlıktan ölmese bile sürünür duruma gelmişti.

Alman kentlerinde soğan, tadı unutulan ve pastadan daha çok sevilen bir nimetti. İstasyon ve karayollarında, köylerden kaçak yiyecek satın alanlar yakalanıyordu. Köylüler yağ, et, peynir ve şarabı kentteki halkın değerli giyim eşyaları, gümüşü ve altınıyla değişiyordu. Banknota kimsenin itibar ettiği yoktu. Doğu Avrupa'da az gelişmişlik şartları içinde köylüler, savaş yüzünden yıkıma uğrarken; Batı Avrupa köylülerinin karaborsacılıkla dünyalıklarını doğrulttukları görülüyordu. Askerini iyi besleyen ordular, onlar esir düştüğünde de düşman kamplarında Kızılhaç aracılığıyla besletiyorlardı. Savaş hukukuna göre, Kızılhaç aracılığıyla beslenen bu savaş tutsağı askerlerin (yani İngiliz, Fransız, Hollandalı, Alman gibi) arasında, ünlü tarihçi Braudel gibi kitabının ilk müsveddesini kaleme alanlar da vardı. Ama böyle bir atıfete ulaşamayan ve gözden çıkarılan Sovyet ordusundan alınan esirler toplama kamplarına doldurulmuştu. Belki fırınlanmıyorlardı ama açlığın ve bitlerin yardımıyla ölmeyi bekliyorlardı.

Piyano Ormanı

Birinci Dünya Savaşı; orduların savaşı olacak ve birkaç ayda bitecek sanılıyordu. Ne Kayzer Almanyası'nın bilgili kurmayları ne Büyük Britanya donanmasının kurt amiralleri bunun tersini düşünüyordu. Uzayan savaş şaşkınlık ve bıkkınlık getirmişti. Ama 1939–1945 Savaşı'na karar verenler çılgınlığa ve katliama baştan talimliydiler. Almanya'nın sade vatandaşları da bu çılgınlığı desteklerken uzun bir savaş olacağını tahmin ediyorlar mıydı? Hepsinin gördüğü ve hazırladığı savaş, yaşadıkları savaşla uzaktan yakından alakalı değildi. Öbür ülkeler ise canları ve insanlık onurları için savaştılar. İkinci Dünya Savaşı, aslında, cephe gerisindeki sivil halkın arasında daha fazla tahribat yapmıştı. Yağan bombalar şehirleri yerle bir etti. Bir de Almanların geleceğin uygarlığı için ortadan kaldırılmasını uygun gördükleri kentler vardı, Varşova gibi... Havadan attıklarıyla yetinmeyip üstüne üstlük dinamitlediler. Paris gibi açık şehir ilan edilip paçayı, Leningrad gibi kendini savunduğu için namusunu koruyanlar, mukaddes olduğu için Roma gibi el sürülmeyenler de vardı. Ama bir de iki ateş arasında kalanlar vardı. Volga boyuna serpilen Stalingrad, nehrin bir yanından von Paulus ordularının bombalarını yerken, öbür taraftan da Sovyet ordusunun yangın bombalarının (Katyuşa) azizliğine uğramıştı. Stalingrad ahşap bir şehirdi; ahşap evin en kıymetli eşyası yangından kurtulsun umuduyla bahçelere çıkarılmıştı. Şehir adeta bir piyano ormanıymış.

Direnişin böylesi

Direniş hikâyeleri, Fransa bu konuda çok propaganda yaptığından olsa gerek, akla hep bereli Fransızları getirir.

Oysa gerçek direnişin destanı Polonya'da yazıldı. Polonya işgalciler için zor bir bölgeydi, buraya cezalı Alman subayları tayin edilirdi. Alman subayları rütbeleri görünmesin diye, yazın sıcağında bile trençkotla gezinirmiş. Çünkü omuzundaki apoletlerle rütbesini belli edenler, anında binanın birinin tepesinden taranıyormuş. Bir subaya karşılık onlarca Polonyalı kurşuna dizilince bu sefer başka sabotajlar onu izliyor ve meydana yığılan ölülerin etrafındaki sıkı kordona rağmen, ölülerin üstü kısa zamanda gül bahçesine dönüyormuş. Almanlar binaları ateşe veriyor, "Direnişçiler ateşten kaçıp ortaya çıksın, biz de avlayabilelim" diyerek insanları toplayıp sürgüne, tarlalara ve fabrikalara, toplama kamplarına götürüyorlar. Parklar, otobüsler, umumi tuvaletlerin çoğu "Nur für Deutschen" levhasıyla Almanlara ayrılmış. Gene de hiçbir şey Varşova gettosundaki ayaklanmayı önleyemedi.

İkinci Dünya Savaşı, rejimlerin ve ideolojilerin savaşıydı. Askerlerin arasındaki savaş, dinlere, ırklara ve inançlara karşı yürütülen yüz kızartıcı savaşın yanında kayboluyordu adeta. Bu yönüyledir ki İkinci Dünya Savaşı sadece korkunç değil; tarihin en utanç verici olayıdır. Yahudiler ve Çingeneler gördükleri yerde toplanıp yok edildiler. Komünistler ve sosyal demokratlar da aynı akıbete uğradı. Katolik papazlar da Nazilerin elinden kurtulamadı. Dachau kampından kurtulan bir Yahudi, tevkif edildiği gün olan 10 Kasım 1938'i kastederek; " O günden beri Avusturyalı değilim" demiştir, oysa hali, tavrı ve şivesi ile tipik bir Viyanalıydı. Savaş hakkında resmî tebliğler dışında bilgiler verenler dahi, yıkıcı muhalifler gibi ölümle cezalandırılıyordu. Bir iki muhalif grup üyesi öğrencinin, dili uzunların idamı baltayla veya

giyotinle yerine getiriliyordu. İkinci Dünya Savaşı'nın en belirgin görüntüsü, daha doğrusu zihinlerdeki kalıntısı, tonlarla bombanın neden olduğu harabeler değildir; toplama kamplarındaki cesetler veya Rusya steplerinde sürüklenen sivil esirler arasında kucağında çocuğuyla kurşunlanan analardır. Savaşın zulmüne karşı, insanların ve toplumların tepkisi değişikti. Bugünün savaş aleyhtarı edebiyatının bunu verdiği söylenemez. Savaş aleyhtarlığı bile politikayla çarpıtılıyor. Macaristan'dan geçen esir vagonlarına, köylü kadınlar İsa aşkına soğan ekmek taşıyordu. Ukrayna'nın fukara halkı; yıkılan şehirlerden kaçan, daha doğrusu sürünen insanları doyurmaya, kurtarmaya çalışıyordu. Açlık çeken Yunanistan'a sıkıntılar içindeki Türkiye'den tahıl yardımı yapılıyordu. Öksüz çocuklarla ekmeğini bölüşenler, karaborsa yapanlar, tanımadığı savaş esirine yardım edenler, Yahudi ihbar edenler, insan fırınlayanlar hepsi bu dünyada yaşıyorlardı.

Ve kadınlar...

Savaşın zorluğunu şüphesiz en çok kadınlar ve çocuklar çekiyordu. Bu savaş bir bakıma babasını görmeden büyüyen çocukların ve erkeklerin bıraktığı her işi yapmak zorunda olan kadınların dramıydı. Aristophanes'in *Lysistrata*'sı, yüzyılların derinliğinden 20. yüzyıl insanına sesleniyordu adeta. İkinci savaştan sonra, kadın haklarına kimse açıktan karşı çıkamamaya başlamıştı. Binlerce örnekle kanıtlanan olayların tartışmasına gerek görülmüyor artık. Evlilik dışı çocuk olayını en tutucu görüşler bile anlayışla kabullendiler. Ölümle hayatın arasındaki hassas denge; insanları eski geleneklerle değil, duygularla yaşamaya zorluyordu. Savaş

bittiği anda, doğumlarda da artış başladı. İnsanoğlu var olma savaşı veriyordu. Erkek nüfusu azalmıştı, kadın hakları savunuculuğunu bırakıp teaddüd-i zevcât kurumunu öneren hatun kişiler de bu arada ortaya çıktı.

Savaş kimi ülkeleri haritadan sildi. Kısacık ömründe üç ülke değiştirip yeniden hayat kurmayı deneyen birey ve topluluklar az değildir. Avrupa'nın ortasında ve doğusunda bulunan Alman nüfus, Almanya'ya doğru itildi. Tüm Avrupa'da Yahudi nüfus büyük ölçüde azaldı. Avustralya, Kanada, Birleşik Devletler milyonlarca Doğu Avrupalı göçmenle doldu. Bunlar böyle geçen yüzyıllardaki gibi kendi istekleriyle "cennete" gelen türden değildi. Evsiz kaldıkları için sığınan toplulukların ruh hali içindeydiler. İsrail diye yeni bir vatan kuruldu. Dünyanın bir ucundan öbür ucuna topluluklar taşındı durdu. Savaş Avrupa'yı uygarlığın merkezi olmaktan çıkardı. Bu çıkış rezilce biten, başarısız bir sınavla oldu. Alman Avusturya üniversiteleri eski parlaklığını; Berlin, Viyana, Prag eski aydın çevrelerini kaybettiler. ABD, Avrupalı aydınları ve akademisyenleri vantuz gibi çekerek yeni bir Rönesans dönemine girdi. Avrupa, Amerikan hayat tarzını benimsedi. Çevre kirliliğini arttıran sentetik maddeler hayatımıza girdi. Bolca plastik ve özellikle sabun kıtlığında Alman kimya sanayiinin buluşu olarak ortaya çıkan deterjan...

Sade vatandaş kesim seçimler yapmak ve ağır faturalar ödemek zorunda kalmıştı. O bir anda tarihi yapan öğe oldu. Ya yurdunu işgal edenlere karşı savaş veren direniş örgütlerinin ortasında buldu kendini ya da işbirlikçilerin arasında... Ya komşusu Yahudi'yi ihbar etti, ya da prensipleri uğruna canını tehlikeye atarak onu yıllarca sakladı.

Dünyanın yeni düzeni; yeni rekabetler ve yeni kinler yarattı. Ama kimse isteklerini kabul ettirmek için savaşa cesaret edemiyordu. Avrupa'nın küçük adamı savaşın ne olduğunu anladı, kimse onun savaşçılığına artık güvenemezdi ... Ama başkalarının savaşmasına karşı gereken hassasiyeti göstermediği gibi savaş endüstrisinden geçinmeye de itirazı yoktu.

KIBRIS VE BİTMEYEN SORUNLAR

Ben 1970'lerden önce adaya gitmedim, fakat Ankara'da okuduğum okullarda Kıbrıslı arkadaşlarım vardı. Taşradan gelen bütün insanlar gibi içlerine kapanıktılar, ilk anda başkalarının arasına kolay karışmıyorlardı ama dost olduğumuzda bu buzlar çok çabuk eriyordu ve hayatımız boyunca devam eden Mülkiye arkadaşlığı bu şekilde oluşmuştu. Kendilerine özgü şivelerini kullanırlardı. Ama okul bittiğinde ve Türkiye'de kalma süreleri uzadıkça İstanbul şivesini de kusursuz benimsediler.

Adaya gelip yerleşen Türkiyelilerle yerli Kıbrıslılar arasında artık malum olan gerilim herkes tarafından bilinir. Londra ve Zürih antlaşmalarıyla kurulan Kıbrıs Cumhuriyeti'nin ne iki toplumlu statüsü ne de bayrağı benimsenmiştir. Bu bayrağı hararetli biçimde sallayarak meydana dökülenleri dinlemek istedim. Konuşmacı bütün Kıbrıslıların yakından bildiği öğretmen kökenli bir Kıbrıs Türk aydınıdır. Tartışmadaki muhatabı Kıbrıs'ın tarihe geçen şehitlerinden Ecved Yusuf'un oğluydu. Konuşma Türkiyelilerin Kıbrıslılarla olan sorunları üzerineydi.

Kıbrıs'ta yaptığımız hataları Kafkasya'da da tekrarlıyoruz

Şu noktayı belirtmem gerekir. Öğretmenin Türkçeyi kullanımı ve ifade gücü Türkiye'deki öğretmenlerin çoğunda rastlanmayacak kadar mükemmele yakındı.

Kıbrıslılar laik tavırlıdır; Toroslardan 16. yüzyılda adaya yerleştirilen Türkmenlerin çocukları ve torunlarıdırlar. Din konusundaki tutumları daha özgürce ve belki de daha az bilgililer. Gerilimin nedenleri 1974'ten sonraki iskan politikalarında ve adayı ziyaret edenlerin dikkatsiz tutumlarında aranmalı.

II. Dünya Savaşı'nda Britanya Adaları'na konuşlandırılan müttefik Amerikan kuvvetlerine İngilizler ve İskoçlarla nasıl temasa geçeceklerini öğreten talimatname kitabını okudum. İlginçti, dikkatli davranış ve üslup tavsiye ediyor ve bir yandan da bilgilendiriyordu; oysa ben Kıbrıs'a gidenler için böyle bir talimname hazırlandığını hatırlamıyorum.

Çağımız Türk bürokrasisinin laubalilik, sorunları sözde çözmek için yüzeyden tedbirler almak, baştan savma iş görmek alışkanlığı malum. Politika ise gerçekten zor ve yaratıcı bir sanat; kötü politikacı ise kötü bir büyücü çırağı gibi onulmaz sorunlar yaratıyor. Kültürel birlik içinde olduğumuz Kıbrıs'la Avusturya-Almanya ikileminden daha sorunlu bir ortama girdik ve benzer hataları Kafkasya'da da tekrarlıyoruz. Sorunları sadece bayrakla sokağa çıkan ve nahoş sloganlar atanlarda aramamak lazım.

RAUF DENKTAŞ
KIBRIS'A DİRENMEYİ ÖĞRETEN ADAM

İngiltere'nin 35 yıl idareden sonra Birinci Dünya Savaşı'nın başlangıcında resmen ilhak ettiği fakat iki büyük savaşı ateş ve baruttan uzak geçiren bir adadır Kıbrıs... Şükrü Sina Gürel'in araştırmalarında görülür; Rusya, Osmanlı İmparatorluğu ve Avusturya-Macaristan kolonyel imparatorluklar değildi, mülklerinin her köşesine ticari zihniyetten uzak yatırım yaparlardı. Fransa kendi kültürü ve askerî üstünlüğü için bazen abartılmış harcamalarda bulunurdu. Antakya ilk asfaltı Fransız işgalinde gördü. Beyrut'u kamu binaları ve kültür müesseseleriyle Fransa donattı. Britanya İmparatorluğu ise Kıbrıs'tan doğru dürüst bir iskeleyi bile esirgemiştir.

Çok açıktır; böyle ortamlarda dışarıdan destek gören azınlıklar berikine göre daha çabuk palazlanır, keza Rumlar öyleydi. Türkler ise uzun yıllar bugünkünün aksine fakir olan Türkiye'den iktisadi bir destek göremediler ama okulları vardı ve kendi kimliklerini korumaya yardım eden iyi öğretmenler gelmişti.

Ada Türklerinin hem İngilizlerle hem de çoğunluk olan ada Rumlarıyla iyi geçindiğini söylemek mümkün değil. Bazı insanlar genellikle zamanın rüzgârları esip tarihin izleri silinmeye başladıkça kendilerine göre tarih yazarlar. Adadaki Rum ve Türk dostluğu bu efsanelerden biridir ve genel bir kural işlemiş gibi görünüyor. Dr. Fazıl Küçük'ten evvelki gazete koleksiyonlarına baktığınız zaman, Türk cemaatinin okumuşlarının her şeye rağmen İngilizler sayesinde selamete erişeceğine inandığını görürsünüz. Çünkü çoğunluk olan Rum halkı kendi bağımsızlığını ve geleceğini tasarlarken öbür azınlığı hiç kaale almaz ve hatta aradan çıkarmaya çalışırdı. Onların Britanya İmparatorluğu'nun okyanus aşırı sömürgelerine gitmesi özlenen ve izlenen bir hayal ve politikadır.

Rauf Denktaş, ben tanıdım tanıyalı bilgisiz insanların "Kıbrıs Türkleri, Ada Rumları ile bağımsızlık için birlikte hareket edeceklerine İngilizlerin yanında yer aldılar" diye yaptıkları çıkışla alay ederdi. Oysa dünyanın diğer yerlerindeki benzer durumlardaki azınlıklar arasında ortaya çıkan çatışmalar, bu kolayca konuşan insanları hizaya getirmeliydi.

Böyle bir ortamda Rauf Bey'in buradakilere göre nispten bir talihi vardı. Kolayca ilmin parlak merkezi İngiltere'ye okumaya gidebildi ve diğer yerlerdeki Türk azınlıkların gençliği gibi mühendislik ve tıp okumaktansa hukuk okumayı yeğledi. Çünkü kendisinin de mensup olduğu Türk cemaatine haksızlık yapıldığı kanısındaydı. İngiltere'de hukuk okuyan birinin düzgün, zengin lügatlı ve hedefi tutturan üslubuna sahipti. Bunu kulaklarımla duydum ve metinlerini okudum. İnatçı ve taviz vermeyen diplomasisinde, karşısındakine çıkış yolunu kapatan diyaloglarında bu meziyetin etkisi çoktur.

Bu inatçı diplomat kadar insanlara açık ve mütevazı bir yönetici az görülür; kendisinin yakın dostları da, benim gibi yüz yüze çok az görüşebilenler de bu keyfiyeti teslim eder. Sağlık kurallarına, perhize dikkat eden biri olmadığı açık, 88 yaşına kadar yaşaması herhalde direncinden ve soyundaki sağlık özelliklerinden ileri gelmeli.

Rauf Denktaş, Ankara'daki sürgün günlerinde de, Ada'da da bütün insanlarla geçinmeyi bilen ve o yüzden de taraftarı olan bir devlet adamıydı. Zaman oldu Ankara'yı yönetenler, zaman oldu Ada'daki muhalifleri kadar kendi taraftarları da onun önünde en büyük engel oldular. Bu tip bir kavga adamının başına gelebilecek en kötü şey "Ama sen de inadı bırak artık" tavrıdır. O yine de bu söylemlere aldırış etmedi ve inadı bırakmadı. Kuzey Kıbrıslılar ne olursa olsun ayakta durmayı öğrendi. Şimdi istikbale daha emin bakmayı biliyorlar.

Saklı bir gerçek değildir; Denktaş'ın en büyük müttefiki Kıbrıs Rumlarının uzlaşmaz ve mantıksız tutumu oldu. Referandum onun kabul edeceği bir yol değildi. Ama Annan Planı'nı Rumlar reddettikleri an sergilediği hayatının en mutlu gülüşünü herhalde herkes hatırlar. Muhalefette olmasına rağmen anında atağa geçti. Kimsenin diyecek bir şeyi kalmamıştı. Şurası bir gerçek; Kıbrıs Adası bugüne kadar kayda değer sadece iki politikacı çıkardı.

Makarios'un da aleyhinde ve lehinde unsurlar vardı ama lehinde olacak unsurları Denktaş kadar kullanamadı. Ustalık mücadelesini başpiskopos değil, savcılıktan gelme cemaat meclisi başkanı kazandı. Kıbrıs'a direnmeyi öğretti. Beriki Yunanistan ile kavga ediyordu, hatta öyle ki kavga ettiği

kuvveti kullanmaya kalktı, bu onun dünyasını mahvetti. Denktaş her zaman Türkiye ile beraber olmaktan vazgeçmedi, bu söylemi onun Ankara'daki aleyhtarlarını bile saf dışı etmesine yaradı. Neticede Kuzey Kıbrıs onun uzun hayatı boyunca ayakta kalmayı öğrenen bir kitle oldu.

YENİ OSMANLICILIK VE TÜRKİYE'NİN GELECEĞİ

Yeni Osmanlıcılık bir müddettir Türkiye dış siyaset değerlendirmelerinde, daha çok orta şekerli vatandaşın ruhunu okşayan bir kavram olarak geziniyor. Azınlıkta kalan ve tarihi radikal bir biçimde "laik ve cumhuriyetçi" olarak niteleyenler bu gibi eğilimlerden pek hazzetmezdi. Şimdi ise etnik milliyetçiler de bu gibi kavramlardan rahatsız olduklarını söylüyorlar. Ama şurası bir gerçek, yeni-Osmanlıcılık sözü bu çevrelerde dahi bir endişe ve heyecandan çok, laklakiyat konusudur. Türkiye halkı henüz yaşam standartları itibarıyla imparatorluk hülyası kurabilecek bir kitle değildir. Kaldı ki bu gibi hülyaların karşısında engel teşkil edenler, bazılarının zannettiği gibi alışılmış klasik sol ve laik çevrelere girenler değildir; çünkü muhafazakâr çevreler imparatorluk hülyası kuranların gereksinim duyacağı kurumları herkesten daha süratle yıpratmaktadırlar. Üstelik Türkiye coğrafyası şu anda tarihte en çok tartışıldığı bir döneme girmiştir. Tartışmayı yapan grupların, kavramları ne kadar bilinçle ve hatta samimiyetle ele aldıkları malum değildir. Fakat yeni-Osmanlıcılık kavramı Batı Avrupa'nın basın çevrelerinde sık sık ele alın-

maktadır. Hiç şüphesiz ki büyüyen Türkiye'nin büyümeyen yönleri ve sıkıntıları, dışarıdan bakanlara içindekiler kadar açık değildir. Bugünün Türkiyesi'ni değerlendiren yabancı uzmanlar 19. asır uzmanları gibi değildir. İçlerinde Alman *Karl Krüger* yoktur, Avusturyalı askerî ateşe *von Pomiakowski* yoktur, Başkonsolos *August von Kral* yoktur. Sonraların büyük tarihçisi *Arnold Toynbee* ve hatta zamanımızın Britanyalı gazeteci tarihçisi *David Bartchard,* müteveffa *Jan Pier Tec* gibileri de bulunmaz. Maalesef beynelmilel medya bazı yerli arkadaşlardan aldığı bilgilere dayanmaktadır.

Sert etnik yapılanmalar

Yeni Osmanlıcılık safdil bir milliyetçiliğin değil, tahakküm kurmak isteyen dar bir muhalefetin kullandığı mızmız bir ifadedir. Osmanlı İmparatorluğu'nun eski topraklarının böyle bir gelişimi kaldırması mümkün değildir. Bir kere "maşrık" dediğimiz Doğu Akdeniz'deki Arap âlemi ve İsrail'in konumu, çatışmaların buzdolabına girip dondurulacağı bir yapıda değildir. Gelecekte Arap âlemi ve İsrail arasında ancak yorgunluktan ileri gelen bir uzlaşma dönemi söz konusu olabilir. Balkanlar ise II. Dünya Savaşı'ndan sonra, Soğuk Savaş döneminde buzdolabına konmuştur. Kutuplaşan dünyanın yarattığı sözde dinginlik bugün çözülmüştür. Gerçi Arap Ortadoğusu'nun ve İsrail'in aksine nüfusu ihtiyarlayan, iktisadî bakımdan üretim ve tüketim eğrileri düşüş gösteren bu dünyanın aynı şiddette kronik bir çatışma ortamına girmesi beklenemez. Ama değil sözde dirilecek Osmanlı dahil hiçbir kuvvet Balkanlar'ı bir iktisadî, siyasi ve askerî çatı altında monolit güçlünün nüfuz alanına çeviremez.

Yunanistan'ın içine düştüğü iktisadî kriz geçici değildir. Hele temelden çözümlenebilir gibi hiç değildir ve durumun bir göstergesi olmalıdır. Arap Ortadoğusu birincisinden çok farklı bir yapıdadır. Nüfus gençtir ama öbürü ile karşılaştırılamayacak derecede eğitimsizdir. Etnik yapılanmalar çok serttir. Bu ülkelerin aydın sınıfları Balkanlar'dakinden daha renklidir ama kurumsal etkileri çok zayıftır. Yanı başlarındaki İsrail ile mukayese edilemeyecek derecede nitelikli çalışan gruplar, açık toplum kurumlaşması, hukuki yapılanma farkı içerisindedirler. Üstelik İsrail üretir, Arap Ortadoğusu üretemeyen bir dünyadır; sorunlar da bundan ileri gelir.

Türkiye olaylı bir dünyada yaşıyor. Güney sınırlarımızda kısa bir süre önce Saddam rejimi Kürtleri katletti, binlercesi bize sığındı. İranlı göçmenlerin buraya sığınması gerekiyor. Şimdi ise iyi ilişkiler kurmak için gayret ettiğimiz ve hatta müşterek iktisadî projeler üretmeye başladığımız Suriye halkı bir felaket yaşıyor, bütün bunlar şimdilik bir göçmen dalgası getiriyor. Gelecekte bir zaaf anında nasıl müdahalelerin geleceği de bilinemez. Üreten, yapısı değişen ve demokratik açılımları bazı iddiaların aksine sadece son sekiz yılla sınırlı olmayan Türkiye'nin hem siyasi konumu hem de yerküreye açılan iktisadî yatırımlarının yeryüzünde bazı noktalarda "neo-Osmanlıcılık" olarak abartılması anlaşılabilir bir durumdur. Ama galiba böyle bir geleceği program olarak benimseyen grupların dahi mevcudiyetinden söz edilemez. Türkiye'nin kendini eriten bazı sorunları var. Bu sorunları, imparatorluğumuzu dağıtan 19. asır ulusalcı akımlarıyla da kaba bir şekilde mukayese edemeyiz.

OSMANLI'DAN GÜNÜMÜZE ELİTLER

"Beyaz Türk" tabirini matbuatta Ufuk Güldemir, Serdar Turgut, Sedat Ergin, Ertuğrul Özkök gibi dostlar yaygınlaştırdı. Deyimi Amerikan "beyaz ve siyahi" ayrımına dayandırdıkları açıktır. Zeynep Göğüş işaret ediyordu, haklıdır; İslamiyet öncesi Türk kavimlerinde "akbudun-karabudun" ayrımı geçerliydi. Hatta akbudun, karabudunu bazen besliyordu. Şölenlerde de kesinlikle yemek artıklarını karabuduna dağıtırlar.

Bugünün Beyaz Türkleri kolej tahsili gören, tercihen varlıklı, beynelmilel ölçüde iyi giyindiğine şüphe olmayan, tatil yaşam biçimini hemen her yerde ve her zaman da sürdüren tipler olarak algılanıyor. Bir İtalyan genç meslektaşımız arasının bozulduğu Türk erkek arkadaşından "Beyaz Türk" diye şikâyet etmişti. Medyadaki tartışmalara bakarsak, kavram bu genç hatunun kullandığından daha fazla oturmuş gibi görünmüyor.

Türk tarihinde hiç şüphesiz ki ulus beyleri ve ulus mirzaları olmuştur. Bunların unvanları vardır ve statüleri irsidir. Osmanlı İmparatorluğu'nun Türk dünyasında yarattığı radi-

kal değişiklik -ki bütün şark ve İslam dünyasını da kapsar- bu gibi kan aristokrasisini ve irsiyeti ortadan kaldırmak, daha doğrusu zayıflatmak olmuştur.

Ama bu biçimlenme mesela Mısır Memlukları'nda olduğu gibi çok aşırı değildir. Mısır'da yönetimi elinde tutanlar dahi, adı üzerinde "memlûk" yani "satın alınmış kul veya kiralanmış asker" demekti. Çerkezlerden, uzak Orta Asya'dan, Volga boyundan getirilirlerdi. Zamanla bu beyler de hanedanlaşmıştır ama Mısırlı topluma yabancı kaldıkları da bir gerçektir.

Osmanlı İmparatorluğu'nda yönetici Osmanlı hanedanı kesinlikle soyludur. Ancak bilhassa 16'ncı asırdan itibaren bu soyluluğa evlilik yoluyla kadınları sokarak başka hanedanlara güç kazandırmaktan çekinmişlerdir. Devlet devşirmeden çıkartılan iyi eğitim görmüş, liyakatli bir sınıfa terk edilmiştir. Kuşkusuz ki bu sınıfın sahip olduğu meziyetler yanında önemli kusurları da vardır. Bir aristokrasinin var olamayışı bugün bize çok demokratik bir gelenek gibi görünse de, toplumdaki kurumlaşmalar açısından mahzurludur.

Osmanlı seçkinleri kimlerden oluşur? Kaleler fetheden kudretli vezirin çocukları zamanla halkın içinde kaybolup gidebilirler. Hatta bu gibi bir paşayla evlenen padişah kızlarının (yani prenseslerin) torunları bile aynı akıbete uğrayabilir. Benzer gelenek Osmanlı'dan Kırım Hanlığı'na da geçmiştir ve Mısır hidivleri tarafından da benimsenmiştir.

Osmanlı'nın dışında hanedan teşekkülü pek mümkün değildir ve doğrusu pek de istenmez. 19. asırda bile bir yerin muteberanı demek, belirgin miktarda emlak vergisi ödeyen ve II. Abdülhamid devrindeki bir uygulama ile ahlaklı ve ölçülü davranışı mahalli memurlarca tasdik edilip ona göre

tasnif edilen adamlar demektir. Bu toplumun seçkinleri kesinlikle devlet kapısında talim ve tedris görüp yükselenlerdir. Bir ticaret ve sanayi burjuvazisi yaratmak faaliyeti, herkesin bildiği gibi bizim tarihimizde ancak İttihatçıların "millî iktisat politikası" deyimi ile ifade edilmiştir.

Bugünün Türkiye seçkinleri doğrusu hızlı bir değişimle ortaya çıkmıştır; bunda devlet desteğinin payı kadar insanların atılım ve teşebbüs kabiliyetinin de payı vardır. Bununla birlikte bir yerde beyaz Fransız'dan, beyaz Türk'ten, beyaz İtalyan'dan bahsederken başka tiplemelere de dikkat etmek gerekir; Türkiye seçkinlerinin tüketim alışkanlığı henüz kültürel birikime ve kültürel yaratıcılığa dayanmıyor. Bu konudaki pırıltılar pek azdır. Çoğu kere toplumun ulusal birikimini temsil edebilecek kişilerle karşılaşmıyorsunuz. Hatta iktisadî ve sınai kalkınması Türkiye'nin çok gerisinde olan İran gibi ülkelerde bu anlamda daha seçkin bir zümre vardır. Bundan başka üç dört nesil devam edecek zenginlikler ve yaşayış biçimi henüz tam teşekkül etmiş değildir. Tırmanıcı gruplar; alüvyonu götüren bir nehir gibi sık sık devreye girmekte ve muhtevasız bir yaşam tarzı sunmaktadır.

Orta sınıfların sorunu üst sınıfları da içeriyor. Dahası var, Anglo-Sakson üst sınıf gençliğinin atılım ve uyum yeteneği bizim üst sınıf gençliğinde daha azdır. Bulundukları coğrafyayı ve ülkenin şartlarını kavramak ve uyum sağlamak konusunda beceriksizdirler. Yeniköy'de yetişen bir gencin herhangi bir varoşta simit bile alamayacağını söyleyenler pek haksız sayılmaz. Dünyaya açılım ve uyumları sınırlı sayıdadır. Bizim Beyaz Türklerin henüz "gri" olduğunu bunun için ifade ettik. Ciddi örgütlenme ve eğitim "beyaz" denenlere de herkes kadar gereklidir.

II.

OSMANLI'DAN GÜNÜMÜZE ORTADOĞU

ORTADOĞU
HER ŞEYİN BAŞLANGICI

Ortadoğu, tarifi yapılamayan bir coğrafya... Çünkü coğrafyacıların aklı dahi bölgenin fiziğinden, hatta ırkların yapısından evvel dinine takılıyor. Bu gayet saptırıcı bir yaklaşım... Çünkü dinlerin hepsi Ortadoğu'nun ürünü... Vahye inanan insanlar için Allah peygamberleri sadece Ortadoğu'ya göndermiş demek lazım. Niçin bu koca kıtanın fiziğine göre tarif yapılamıyor? Tabii ki araştırma tam tamına yapılamadığı için...

İki tane okyanusun arasındaki bu dünyanın sınırları onu da aşıyor. Üstelik o sınırlar Kafkaslar ve Himalayalar'la kesildiği zaman dahi onu öte tarafa taşıyacak unsurlar önem kazanıyor. Tarihî olaylara ve kuruluşa bakıldığı zaman, mesela Osmanlı İmparatorluğu'nun yer yer Kafkas'ı zorlaması, Tuna mansabının ötesine geçip birkaç asır oturması, 13'üncü asrın ilk çeyreğinden beri Volga boyu ve Rusya'daki Altınorda hakimiyeti; dine göre çizilen bir Ortadoğu dairesinin sınırlarını gene zorluyor.

Aslında bu Ortadoğu bölgesi, imparatorlukların ülkesi... Bilinen tarihin kayıtları bu gerçeği hep hatırda tutmamızı gerektirir. Yine ulaşım teknolojisinin ilk geliştiği bölge burasıdır. Zaten onun bile sınırlarını zorlayan bir iletişim ağı her zaman mevcut olmuş ve Ortadoğu bölgesinde büyük imparatorluklar insanlık tarihinin bir gerçeğini; idari örgütlenmeyi ortaya koyabilmiş. Mısır'ın İsis kültürünün izlerini Batı Anadolu'da bulabiliyorsunuz. Mezopotamya'nın kalayı, çivi yazısıyla birlikte Orta Anadolu'ya milattan önce 2000'in başlarında ulaşmış. Toplumlar birbirinin kültürü ve diliyle yaşıyor. Gılgamış'ı ve Nuh tufanını İbraniler de okuyor, Hititler de okuyor. Hem de Akadça tercümeden değil, Sümerce metinlerden. Urartular ne Sami ne de Ariyen... Son araştırmalar bu dilin bağını Kuzey Kafkasya ile kurdu. Ama medeniyetin bölgedeki diğer halklar tarafından alındığı aşikar. Ortadoğu diller ve dinler arası gerçek bir enternasyonalizmin ülkesi ve çok erken zamanlardan beri de bu böyle... Roma, Ortadoğu'da devlet vasfına sahip oldu. Yunanistan ve Yunanca; Mısır, Suriye, Filistin ve Mezopotamya'da yerli kültürlerle temasa geçerek ve onlardan bir şeyler öğrenerek gerçek anlamda bir dünya kültürü oldu. Roma'nın bir imparatorluk maliyesi oluşturması ve gerçek anlamda devletleşmesinin Mısır'ın mali sistemini öğrenerek tamamlandığı herkesin tespit ettiği bir gerçektir. İslam hukukçusuyla Romalıların hukukçuları, aynı baronun üyesi olacak kadar birbirine yakınlar. Mısır İslamlaştı. Mezopotamya da İslamlaştı. Ama Amr ibnü'l-As ile Halid bin Velid'in gerçekleştirdikleri fütuhat, İslam devletine gerçek bir imparatorluk vasfını kazandırdı. Emeviliğin Araplığı;

Roma'nın Helenizmiyle, artık kaybolmakta olan Latin kültürüyle onları dirilterek temasa geçti. Helenizm ve Roma, İslam medeniyetinin kurtardığı ve geliştirdiği iki mirastır.

Hazreti Ömer devrindeki fütuhat her şeyden evvel eski Roma, Ortaçağ versiyonu olan Bizans ve Sasani İranı'nın asır görmüş kurumlarını, toprak, şehir ve devlet idaresini benimsemiş ve geliştirmiştir. 11'inci asırda Ortadoğu dünyası Selçuklu Türklerini gördü. O döneme kadar klasik İslam, fütuhat devrini tamamlamıştı. Hatta Bizans dahi Makedonya sülalesinin imparatorlarının başlattığı yeni Rönesansı›yla; Antakya, Kuzey Mezopotamya, Kıbrıs ve Girit Müslümanların elinden çıkmıştı. Sicilya ve Güney İtalya, Normanların eline geçmişti. Endülüs'te ise Hıristiyanlar bir yeniden fetih (reconquista) başlatmıştı. Gerilemeyi durduranlar ise Türkler oldular. İki asır içinde Türk imparatorlukları Balkanlar'a sıçradı ve Tuna mansabına kadar yayıldı. Karadeniz'in kuzeyine çıktı. 13'üncü asırda Ortadoğu, İlhanlı ve Moğol istilasına uğradı. Doğruyu söylemek gerekirse tam anlamıyla korkunç bir savaştı. Girdikleri topraklarda İlhanlılar -yıkıcı savaşçılar olmalarına rağmen- yerli unsurlarla, hatta Asya'dan getirdikleri kuvvetlerle işbirliği yaparak bir Rönesans devrini başlatabildiler. Bunu İran ve Suriye'de görmek mümkün. Memluklar ise Filistin ve Mısır'ı Moğollara karşı hem savundular, hem de Ortadoğu dünyasının son medeni dönemini yaşattılar. Aslında bu Rönesans'ın sonunda Timur'un imparatorluğunu ve özellikle Uluğ Bey dönemini belirtmek gerekiyor.

Ortadoğu dünyası, Osmanlılarla, Yavuz Sultan Selim'in fütuhatıyla yeni bir döneme girmiştir. Bu dönemin tahlili uzun sürecek. Araplar Osmanlı döneminden şikâyet edi-

yorlar. Oryantalist dünya da Osmanlı dönemi hakkında ünlü Fransız şarkiyatçı Henri Masignon'a yakın hükümler veriyor. Tabii aksini savunanlar da var. Arap dünyası Türk hâkimiyetini Balkanlar kadar yoğun biçimde hissetmedi. Daha doğrusu ikircikli bir yapı yaşadı. Mutlaka uzun bir barış ve denge dönemine girdi. Kendine özgü yapılanmaları vardı. Dört asır Arap dünyasının, kültürel yapılanmasının nasıl bir istihaleden geçtiği meçhul... Bu konu hakkında Ekmeleddin İhsanoğlu'nun geç devir Mısırı üzerine yazdığı gibisinden envanterlere ihtiyaç var. Çünkü hükümler çok muhtelif ve farklı...

Bunun üzerinde durmamız gerekir; şaşılacak ölçüde Suriye, Filistin ve Mısır'ın Arap ulemasıyla imparatorluğun Anadolu ve Rumelili âlimleri birbirinden uzak durmuştur. Mesela ilmiye sınıfımızın saflarında çok uzak bir dilden olmalarına rağmen Çerkes ve Abaza, Anadolulu ve Kırımlıların dışında Arnavut kökenli âlimler ve Bosnalılar bulunmasına rağmen Arap uleması ayrı bir silk teşkil etmiş ve kendi ülkelerindeki tedris hizmetlerini bunlar yerine getirmiştir. Muhtemelen Arapça bilgisi, Arap edebiyatına aşinalık, Araplar açısından da Türk dilini kavrama meselesi önemli bir gerilim noktasıydı. Şurasını belirtmek gerekir ki Ahmed Haşim -ki Bağdatlı ve Arap'tır- ve gene Bağdatlı Süleyman Fehmi gibi bilgin ve münevverler pek nadirdir. Bunlar Türk dili çevresine çok iyi uyum sağlamış, hatta üstat derecesine ulaşmıştır. Orduda Türkçeyi anadili olarak kullanmak fevkalade önemlidir. Bu klasik devirdeki devşirmeler için böyle olduğu gibi 19. asırda orduda da ana unsurun Türkçe konuşanlar olmasına dikkat edilirdi. Bürokraside Araplarla kaynaşma bilhassa II.

Abdülhamid devrinin tedricen geliştirdiği bir süreçtir. Şüphesiz müspet neticeleri görülmüştür. Ama sonun yaklaştığı bir döneme has bir gelişmedir.

19. asırda fiilî özerkliğe rağmen Mısır da Osmanlı İmparatorluğu ile eskisine nazaran daha çok kaynaşmıştır. Suriye, Bağdat vilayeti, Musul vilayeti gibi kozmopolit yerler bürokrasiye daha çok eleman yetiştirmiştir. 19. asırda Arap dünyasının Beyrut, Hayfa, Trablusşam gibi limanları gelişme göstermektedir. Kudüs-i Şerif Sancağı'nda Bierşeba (Yedipınar) II. Abdülhamid devrinde kurulup gelişmiş ve göçebe kabileler için bir buluşma ve yerleşme mekânı olarak düzenlenmiştir. Aynı şekilde Yafa Limanı'nın geliştirilmesi ve Kudüs'le doğrudan demiryolu bağlantısının kurulması Filistin'in tarihî yapısını değiştirmiştir denilebilir. Çünkü Filistin bütün devirler boyu Akdeniz ile bağlantısını Caesaria denen bugünkü şehir-liman aracılığıyla kuruyordu. Halep ve Şam'ın bağlantısının kurulması bir yana, asıl önemli yatırım Şam ile Medine arasındaki Hicaz demiryoludur. II. Abdülhamid döneminin bu mühendislik başarısı, bütçedeki düzenlemelerden çok İslam dünyasının her tarafından toplanan ianelere dayanır. Bu Osmanlı konsolosluk ağının bir başarısıdır. Saniyen inşaatta yabancı mühendisler, bilhassa başlangıçta kullanıldığı halde eğitimi çok daha eskiye uzanan olan Türk mühendisler kısa zamanda inşaatı ve teknik bilgiyi kavramışlardır. Bu sebeple Hicaz demiryolu yerli mühendisliğin de bir atılımı sayılmalıdır.

Hiç şüphesiz ki 19. asır boyunca Fransız, İngiliz, hatta Alman, Avusturyalı ve Rus misyoner okullarının yanında Amerikalıların Doğu Anadolu vilayetlerinin yanında Osman-

lı Arap dünyasında da önemli eğitim kurumları kurdukları bir gerçektir. Hatta Beyrut, Amerikalıların sayesinde Fransız ve Anglo-sakson kültürel kavgasının yansıdığı bir alandı. Bu nedenle II. Abdülhamid devrinde Türkçe eğitim veren oluşumlar, büyük vilayet merkezlerindeki sultaniler ve Şam'daki hukuk ve tıp mektebi gibi kurumların gerçekleştirilmesinin önemli bir atılım olduğunu unutmayalım. I. Dünya Savaşı sonunda, 1917 yılı içinde bütün bu havaliden çekildik ve o güne kadar son 30 yılın içinde yapılanlar çehreyi değiştirmiş, Türkçe ve Türk entelektüel hayatı kendini hissettirmeye başlamıştı. Şehirlerde beledi hizmetlerin geliştiğini, Halep, Şam, Trablusşam, Hayfa, Kudüs, Yafa, Mezopotamya'da Bağdat, Basra ve Musul gibi kentlerde çehrenin değişim gösterdiğini Sir Mark Sykes gibi dikkatli gözlemciler ve birçok seyyah tekrarlar. Birinci harbin yıkıcı ve ani sonucu Arap dünyasının bir kaos içinde yalnız kalmasına ve parçalanmasına neden olmuştur. Böyle bir netice olmasaydı daha mutedil ve dengeli bir gelişimin olacağı ve daha müttehid bir Arap dünyasının ortaya çıkacağı konusunda şüphe yoktu.

I. Dünya Savaşı'nın arifesinde Osmanlı İmparatorluğu'nun parçalanmasına karar verilmişti. İngiliz-Fransız blokunun bu havalide başka birini görmeye tahammülü yoktu. Hatta müttefiki oldukları Rusya'yı bile... Bolşevik Devrimi olmasa Rusya galipler arasında olacaktı. Ama Ortadoğu'da sadece kilise, manastır ve okullarıyla varlığını sürdüreceği anlaşılıyordu. İngiltere, Balfour Deklarasyonu ile Yahudi yurduna bir imkân tanıdı. Kolay yorum yapanlar, Ortadoğu'daki Yahudi varlığını İngiltere ile izah ediyorlar. Ancak Kayzer Almanyası'nın Filistin'e Hıristiyan Alman ve Almanca

konuşan Yahudi göçünü ne kadar desteklediğini kimse hesaba katmıyor. Galip taraf Almanya olsa ne değişecekti? I. Dünya Savaşı'nın sonundaki Yahudi yerleşimi kısa zamanda kültürel özerklik ve idari katılım isteyen bir tutumdan silahlı mücadeleci bir politikaya yöneldi. Ama asıl kuvvetini Avrupa'daki Nazi zulmünün yarattığı göçle edindiği açıktır. Hiç şüphesiz kesin yerleşmeye kararlı İsrail, kurulduğu günlerde Filistinlilere karşı acımasız davrandı. Bugün sorun çözülmez boyutlarda gelişiyor. 1967 Savaşı'nda işgal edilen topraklarda 1980'lerin başında bile 20-30 bin diye ifade edilen yerleşimciler bugün on misli artmıştır. Her artış karşı tarafta durdurulamaz tepkiler yaratıyor. Böyle bir kavganın içine karışanın kendinden çok emin olması, güçlü olması ve stratejisinin tutarlı olması gerekir. Gerisi, sadece yangını körüklemektir.

Ortadoğu dünyasında, daha doğrusu Arapların iç zaafı I. Dünya Savaşı'nın sonunda suni olarak yaratılan siyasi coğrafyalarıdır. Emeviler devrindeki gibi müttehid bir imparatorluktan söz edilemez. Osmanlı devrindeki hadisesiz beraberlik de düşünülemez. Ancak Bayan Gertrude Bell gibi gerçekten çok bilenlerin çok yanılacağı haritalar çizildi. Tarihte Irak yoktur. Irak, bölgenin Orta Irak bölgesinin coğrafi adıdır. Halep ile Şam'ın Suriye olması, Lübnan'ın ayrılığı uzun vadede belki rayına oturabilecek şeylerdir ama şu son 60-70 yılda sadece karışıklık yaratır. Ürdün'ün konumu ne olacak? Filistin ile ne kadar bağdaşacak? Ürdün denen ülkenin nüfus yapısı içinde Bedeviler ve Çerkesler var; Filistinlilere göre azınlıktalar ama asli unsur oldukları için azınlık olmaları çok fazla bir şey ifade etmiyor. Monarşi

yavaş yavaş oturuyor ve benimseniyor. Filistinliler belki öbür Arap unsurlarla romantizmin ötesinde ciddi düzeyde bir gerilim içindeydiler. Ama 40 yıllık süreç içinde bütün dünyaya yayıldıkları, eğitim gördükleri, hem Ortadoğu'da hem de dış dünyada ciddi bir lobi oluşturdukları da bir gerçek... Ortadoğu'nun tarihi her gün yapısal bir değişim geçiriyor. Bunu yaşamak çok ıstıraplı... Ama gözlemek çok ilginç... İsrail bile 1950'lerin İsrail'i değil. Hatta bu kargaşanın kenarındaki İran ve Türkiye bile büyük değişimler geçirdi.

Değişen kuvvetler dengesi vakıa politik söylemlerdeki abartılarla uyumlu değil. Ama 1948-1958 dünyasının Arap âlemi bugünkünden çok farklı. Üretim ve sanayileşme büyümüş değil. Lakin sorunlu ve hızlanan şehirleşme var. Bu şehirleşme mesela Türkiye'deki ve Hindistan'daki gibi bir üretim artışına ve yapısal değişikliğe dayanmayabilir. Ama ne olursa olsun şehirleşmenin kitleleri mobilize ettiği, yeni siyasal yapılanma ve örgütlenme biçimleri ortaya çıkardığı açık. Cemal Abdülnasır'ın kavga ettiği Seyyid Kutub ve İhvan-ı Müslimin (Müslüman Kardeşler), bugünkü Mısır rejimi ile de kavgalı, ama onlar da artık aynı Müslüman Kardeşler değil. Mısır, konumuna daha uygun bir politika takip ediyordu; bu ona hem bir dünyaya açılım imkânı getirirken hem de geleneksel iç düşmanlar karşısında bir zaaf yaratıyordu. Neticede olanlar malûm; ama kimse Arap Baharı beklemesin ve rejimin askere dayalı temellerinin değişeceğini beklemek için de ortada bir neden yok. Suriye'de de eğer bir kan davası olmayacaksa, bu sefer muhtemelen ordunun öbür kanadının hâkim olması beklenmelidir. Nitekim İran, eski İran değil. Çok insanın totaliter dediği rejimde bile bugünün İran seçimleri daha

çok direnişçi ve siyasal meydan okumayı temsil edebiliyor. Şehir halkı sesli ya da sessiz bir direniş içinde... Türkiye ise çok farklı yerlerde... Üstelik İsrail kentsel periferideki kitlelerin siyasi ağırlık ve baskısını daha çok hissediyor. Bütün bu ağır yapılanma herkesin Ortadoğu'daki komplo teorileri söylemini ve sohbetini artırıyor. Ama o nispette de bunların çoğu zaman gerçekle örtüşmediğini ispatlıyor. Ortadoğu'ya müdahale ve denge oyunlarına girmek herhangi bir dış kuvvet için çok zor. Ortadoğu temenniler ve arzu edilir olgularla anlaşılıp müdahale edilecek bir dünya değil. Tedbirli olmak, olabileni konuşmak ve yapmak gerekiyor.

OSMANLI İMPARATORLUĞU'NDA ARAP MİLLİYETÇİLİĞİ

Osmanlı İmparatorluğu 16'ncı asra kadar bir Balkan İmparatorluğu olarak yaşadı. Araplar bu devletin uyruğu değildi ve o dönemler için İslam'ın ülkeiçi ve ülkedışı rolünden abartılı bir biçimde söz edemeyiz. İlk defa 18. asırdaki toprak kayıpları ve Avrupa dünyasından gelen baskılar nedeniyle, Osmanlı hükümdarları İslam'ın sözcülüğü ve halife unvanına titizlikle sarıldılar. Öte yandan bu bilinçli İslam'ın yanı başında, ulusçuluk düşüncesiyle örgütlenme ve hareket aşamasına geçilmekteydi. Aynı dönemde Arap ulusçuluğu hem düşüncenin doğuş ve gelişmesi, hem de örgütlenme yönünden Balkan ulusçuluklarıyla karşılaştırılamayacak düzeydeydi. 19. asırda seçkinler arasında bir Arap ulusu ve Arapçılık bilinci vardı, ama bu bilinç siyasal örgütlenme, siyasal eylem ve hele bağımsızlık isteği aşamasına ulaşmadan imparatorluk parçalandı ve Araplar imparatorluğun dışında kaldılar.

Arap vilayetleri 1830'larda Mehmet Ali Paşa'nın işgaline kadar Osmanlı idari bünyesinde, Balkanlar'a göre daha özerk

bir statüye sahiptiler (Bu özerkliği hukukî statüsü olan, mahalli meclisler ve mahalli demokrasiye dayalı bir sistem olarak anlayamayız). Yerli hanedanlar yönetimde söz sahibi olmuş, tımar rejimi her yerde ve yaygın olarak uygulanmamıştı. Ancak Tanzimat döneminde merkeziyetçi reformlarla Arap vilayetleri; Trablusgarb (yani Libya), Şam, Halep, Filistin, Lübnan, Irak (Musul, Bağdat, Basra) merkezî yönetim sistemine girmiş; Hicaz'da böyle bir uygulama yer almamış; Yemen'de ve hatta Trablusgarb'da tepkilerle karşılanmıştı. Ardından 1840'larda Lübnan'da Maruni-Dürzi çatışması çıkıp beynelmilel müdahaleler bunu izleyince Cebel-i Lübnan için özerk bir statü hazırlanmıştı. Arap vilayetlerinde 19. asırda meydana gelen bu yeni yönetim modeli bölgedeki sosyal ve ekonomik değişimle paralel biçimde yürüdüğünden, ideolojik yapıda da yeni oluşumların, yeni kültürel kalıpların geliştiği görülmektedir. Batı ekonomik sistemi, gelişen ulaşım ağı sayesinde ticari etkinliğini büyüttü. Bölgede endüstriye yönelik hammadde ve yarı-mamul madde üretimi arttı. Hatta Lübnan ve Suriye'de ipekli dokuma dalında gelişmeler görüldü. Mezopotamya'da Basra, Akdeniz'de Hayfa, Beyrut, Lâzkiye gibi iskeleler liman etkinliklerine kavuştular; ticari mübadele hacmi büyüdü. Batı'nın bölgedeki girişiminin ticaretle sınırlı olmadığı açıktır. Fransa çok önceden dinî-kültürel alanda etkindi. İngiltere ve Amerikan dinî misyonları hatta Rusya bunu izledi. 19. asır başlarında dinî misyonların ve yabancı eğitim kurumlarının sayısı artmıştı. Bu tür değişmeler Arap dünyasında klasik İslam'ın ideoloji birliğini sarsmaya başladı ve Arap dünyası 19. asırda Osmanlı yönetiminin hatırı sayılır karşı tedbirlerine rağmen imparatorluktan çözülme sürecine girdi.

Bunlara rağmen ilk önemli ayaklanma, Arap dünyasının kentsel ve tarım kesiminde değil; uzak çölde, Arap Yarımadası'nda görüldü. Hareket katiyen ulusçu değildi; dinî bir hareketti. 18. asrın sonunda Arap Yarımadası'nda bağnaz bir tarikat olan Vahhabilik önemli rol oynuyordu. Tarikatın kurucusu *Abdülvahhab* daha çok 14'üncü asır düşünürü olan İbn-i Teymiyye'den esinlenmiş görünüyor. Asr-ı saadetten (peygamber devri) sonraki her adet ve kurumu ve daha çok otoriteyi *bid'at* diye reddediyordu. Bu daha çok çöl Araplığının içtimaî kültürel kurumları dışındaki her şeyin reddi demekti. Abdülvahhab, çölün en muhafazakâr ve başkaldıran unsuruyla, Suud kabilesiyle birleşti. *Suudiler* onun ölümünden sonra Vahhabiliği sürdürdü. 1806'da Emir Muhammed es-Suud Mekke'yi işgal etti. Bu hareket çok sonra Kavalalı Mehmed Paşa'nın oğlu İbrahim Paşa sayesinde bastırıldı. Çöldeki bu olayı ve potansiyeli, sonraki gelişmeleri, özellikle Birinci Dünya Savaşı'ndaki Arap ayaklanmasını değerlendirebilmek için hatırda tutmak gerekir.

Çağdaş boyuttaki Arap ulusçuluğu Mısır'da ilk ürünlerini verdi. Mehmed Ali Paşa, Mısır'da reformlarını uygulamaya başlayınca, bir grup öğrenciyi Avrupa'ya yolladı. Bunların içinde *Rıfat el-Tahtavi* (1801-73) Arap ulusçuluğunun öncüsü sayılmalıdır. Tahtavi daha çok Fransız eğitim sisteminin ve Fransa'daki sosyal kurumların etkisi altında kalmıştır ve Arap ulusunun eğitimdeki kalkınması ve yurttaş bilincine ulaşması için gerekli yöntemler üzerinde durmuştur. Ulusçuluğu bir ayrılıkçılık değildi ve Osmanlı Devleti'nin İslam birliği ve bu birliğin gelişmesinde rolü ve toplayıcı kudreti olduğuna inananlardandı. Gene Mağrib'de, Tunus'ta ortaya

çıkan ve Osmanlı bürokrasisinde en yüksek yere (sadarete) ulaşan *Tunuslu Hayreddin (Paşa)* de bu tür düşüncelere sahip ve modernleşmeci İslam'ın çerçevesi içinde değerlendirilmesi gereken bir kişiliktir. Arap ulusunun gelişmesi İslam ve Osmanlılık sayesinde mümkündür. Gerek imparatorluğun gerekse İslam'ın modern bir uygarlık ve kültür atılımı içinde yeni bir yorumu ve başarısı, Osmanlılığın sağlayacağı birlikle mümkündü. Tunuslu Hayreddin Paşa, sonraki politik kariyerinde de görüldüğü üzere, özgürlükler ve anayasal kurumların bu gelişme için gereği üzerinde durmuştu. Fakat Genç Osmanlılardan farklı olarak, Halife Sultan'ın otorite ve birliği sağlayan kişiliğinin zedelenmesi taraftarı değildi. Sultan II. Abdülhamid bu dönemde Arapların bu tip eğilimlerine karşı tepkisiz kalmadı. Bürokrasinin genç üyeleri arasında onlara yer verdi. İlk başta liberal eğilimli Arap gençler de bürokraside tırmandı. Tunuslu Hayreddin bu gençlerdendi, fakat tıpkı Türk ve Arnavut meslektaş ve fikirdaşları gibi sahneden elendiler. Yerlerini kendi yönetimine daha sadık olanlar aldı. *Arab İzzet Paşa ve Melhameler* bu ikinci gruptandır. II. Abdülhamid döneminin görünüşte çok saygı gösterilen fakat Yıldız çevrelerinin aynı zamanda ihtiyatla bir kenara ittiği ideolog *Cemaleddin Afgani* dönem içinde Arap ulusçuluğunu etkileyen ve ona çehre kazandıranların başında gelir.

Britanya'nın Mısır'daki egemenliğine karşı fikir hareketi başlatan çevreler *Muhammed Abduh* ve *Saad Zağlul* ondan çok etkilenmiştir (Her şeye rağmen Mısır'daki Arap ulusçuluğu ve hareketi Osmanlı İmparatorluğu'ndan farklı boyutlarda gelişti ve örneğin *Urabi Paşa Hareketi* gibi olayları bu yazının

dışında tutmak zorundayız). Abduh'a göre, İslam artık bir din olmaktan çok, bir medeniyet ve çağdaş dünyanın arayışlarına cevap verecek bir düşünce ve hareket olarak düşünülmeliydi. Abduh'un bu Afganîvari modern İslamcılığı benimsemesine rağmen, Afganî'den farklı bir yönü vardı: İslam'ın asıl sahip ve öncüsü olarak Arapları görüyordu. Bu, modern Arap ulusçuluğu için önemli bir boyuttu. Muhammed Abduh, örneğin, Osmanlı yönetimindeki Suriye'de bürokrasinin ve ordunun Türklerden oluşması, dilin Türkçe olması ve eğitimin de Türkçe olarak düzenlenmesinden şikayet etmektedir. Onun Suriyeli izleyicisi *Reşid Rîda* (1856-1935) Mısır'a geçmiş ve çıkarttığı *El Manar* (Aydınlık) gazetesinde aynı fikirleri yaymıştır. Rîda'ya göre tarihte Araplık fütuhat ve medeniyetle İslam'ı yayan ve yerleştiren bir unsurdur. Türkler ise fetihlerine rağmen, İslam'ın kuvvetlenmesini ve yerleşmesini sağlayamamışlardır. Hatta öyle ki İslam'ın gerilemesine neden olan bir unsur olmuşlardır. Bu görüşün Türkler ve Hind Müslümanları arasında, İslam'ın Türkler sayesinde geliştiği tarzındaki tezin tam tersi olduğu açıktır. Buna rağmen Rîda'nın Osmanlı hakimiyeti ve birliğini parçalamak gibi bir görüşü yoktur. Gene Suriyeli modernist İslamist *Abdurrahman Kevvakebi* (1849-1902) de bu gibi görüşleri savunur. Kevvakebi bütün Arap dünyasını gezen politikacı bir düşünürdü. O da Sünnî bir Müslüman'dı. Rîda'nın Vahhabîliğe yakın fikirleri vardı ve dinî liderliğin Araplara verilmesi taraftarıydı. Buna rağmen ikisi de Arap dünyasının yakın gelecekte üstün ve öncü bir siyasi misyon yüklenemeyeceğinin bilincindeydiler ve Osmanlı'nın devamından yanaydılar.

Müslüman Arap düşünürlerindeki bu ortak boyut Hıristiyan Araplar tarafından da paylaşılmaktaydı. *Butrus el-Bustani* 1861'de Suriye'de kurduğu ilim akademisine (El-Camiyya el-İlmiyye es-Suriyye) Ali ve Fuad Paşalar gibi devlet ricali, daha doğrusu Tanzimat'ın aydın bürokratlarını üye yaparken böyle bir strateji izliyordu. Ona göre Osmanlı birliği Arapların da birliğini sağlayacak, onların kültürel ve içtimaî gelişmesine yol verecek tek unsurdu. Bu sayede Arap dili de eğitimde kullanılabilecek ve bu sayede Arap dili ve imlasının yanı sıra Arap kültürü de bu birlik içinde gelişebilecekti. Siyasi kalkınma için de bu gerekliydi. Aslında yabancı eğitim kurumlarında (örneğin Syrian Protestant College ve Fransız Cizvit Koleji gibi) okuyan bu Hıristiyan Araplar; Arap tarihi, kültürü ve diliyle ilgili araştırmalarda oldukça olgun bir düzeye ulaşmışlardı. Hıristiyan Araplar, İslam tarihi ve kültürünü Arap tarih ve kültürü olarak yorumlayan eserler verdiler (Kuşkusuz bu bir abartmadır). Bu düşünceler Arapların seçkin medeniyete büyük katkılar yapan ve yapacak olan bir ulus olduğu yönündeydi. Osmanlı yönetiminde Arapların daha çok söz sahibi olması, Arapçanın eğitim dili yapılması doğrultusunda istekleri vardı. Bu istekler, aynı zamanda, liberal bir düşünce ve anayasal kurumların gerçekleştirilmesi üzerinde yoğunlaşıyordu. İşte bu noktada Hamidiye rejimi liberal Arap ulusçuluğuyla, tüm İslamcı niteliğine rağmen, uzlaşmazlığa düştü ve Yıldız Sarayı'nın izlettiği Arap milliyetçiliği de buydu. Fakat II. Abdülhamid diğer yandan bürokraside, hem de hükümet merkezinde ve vilayetlerde en çok memur istihdam eden bir hükümdar olarak karşıt bir grup oluşturuyordu. Kaldı ki resmî Yıldız İslamcılığı da öncü

ve üstün rolü Türklere yüklemekteydi. Özellikle Said Paşa'da bu açıkça görülür. Hamidiye yönetiminin Arap düşünür ve aydınlarıyla arasının açılması, Midhat Paşa gibi uzlaştırıcı bir devlet adamının idareden uzaklaştırılmasına rağmen Hamidiye yönetimi ve sansürü Araplar üzerinde Türklerin üzerinde olduğu kadar etkili olamamıştır. Mısır'da basılan her şey kolayca ülkeye sokulup dağıtılabilmekteydi. Arap ulusçuluğu bu dönemde federalist bile değildi. Ancak Arap dilinin kabulü yönündeki istekler de Osmanlı yönetiminee dikkate alınmadı ve tam tersine Türk dili, artan sayıdaki okullarla birlikte daha fazla ve daha yoğun bir şekilde Arap gençliğine okutturuldu. Üstelik merkeziyetçi yönetimde yer alan Arap seçkinleri ancak istişari ve daha çok yönetimi tasdikçi bir işlev seçmek zorunda bırakıldılar. Aslında bürokraside görevlendirerek Arap seçkinlerini eritmek başarılı bir yol olabilirdi. Ne var ki, gerek İstanbul'da kurulan *Aşiret Mekteb-i Hümayunu,* gerek *Galatasaray*, gerekse *Mekteb-i Mülkiye*'deki özel sınıflara Arap eşrafının seçkin çocukları değil, daha çok orta ve alt sınıflardan gençler getirildi (Mekteb-i Mülkiye'de 1901 ve 1907 arası yüz altmış yedi Arap genci okumuştu).

Bir yandan Hicaz demiryoluyla doruğuna çıkan bayındırlık faaliyeti, öte yandan Filistin'deki Siyonist kolonizasyon Arapların dikkatini Türkler üzerinden başka noktalara çekmekteydi. Yabancı eğitim kurumlarına rağmen bir de Türk mektepleri artıyordu. Sadece Halep'te bir İdadi, yirmi Rüşdiye; Şam'da bir İdadi, üç Rüşdiye 1880'lerde faaliyetteydi. Bu sayı Birinci Dünya Savaşı başında yüzü aştı. Basın organlarında, etkin basın dili Arapça ve Fransızca olmasına

rağmen, altı civarında Türkçe resmî gazete vardı. Bundan başka resmî basınla propaganda dışında, dinî liderler de kazanılmıştı. Halepli *Rufai Şeyhi Ebu'l Huda* bunların başında geliyordu. İmparatorluğun sonunda Türkçeye dayalı önemli bir kültürel miras bırakılmıştı. Şu kadarını belirtmek gerekir: Hamidiye döneminde Arap ulusçuluğu ve resmî Osmanlı merkeziyetçiliği bir uyum içindeydi. Ancak bu uyumun da yakın gelecekteki patlamayı içinde barındırdığı açıktı. İttihad ve Terakki ilk başta bütün unsurlar gibi Araplarla da iyi geçinme yolunu seçti. Meşrutiyet'in ilk yılında Araplarla İttihatçılar arasında Arap-Osmanlı kardeşliği komitesi kuruldu. Ancak bu kurul çabuk çözülecek ve İttihatçılarla Arap liderler karşı karşıya gelecektir. Tek istisna halen İttihad Terakki'ye sempati besleyen Canbulad ailesi ve Lübnan Dürzîleridir. İkinci Meşrutiyet'te federalist bir yapıyı amaçlayan ve artık bir programı olan ulusçu Arap örgütleriyle Arap siyasal yaşamı yeni bir aşamaya girdi; ancak bunlar Balkan ulusçuluğu gibi etkin ve yaygın bir karakter gösteremiyorlardı. Örgütlenme ve faaliyet biçimi sadece farklı değil, aynı zamanda zayıftı. Arap örgütleri içinde *Aziz el-Mısri*'nin önderliğindeki *El Kahtaniyye* ve 1911'de Paris'te oluşan *El Fatat* en önemlilerindendir. İttihatçılar Araplarla iyi geçinmek için özellikle El Kahtaniyye'ye yakınlık gösterdiler. Başkentte ve başka yerlerde sürgünde bulunan Arap aydın ve kabile liderlerini affettirip Mekke'ye geri gönderdiler. El Kahtaniyye grubu Avusturya-Macaristan modelini izleyerek bir çifte monarşi istiyordu. İşte bu hiç kabul görmemişti. İttihatçılar komiteyi yıkıcı ve kanun dışı ilan ettiler ve Aziz el-Mısrî ile arkadaşları daha 1912'de Kahire'ye iltica etmek zorunda kaldılar.

Bu sıralarda faaliyette olan El Fatat da 1913'te Paris'te bir Milli Arap Kongresi topladı. İttihatçılar kongreyi etkisiz hale getirmek için anlaşma yolunu seçtiler ve bir temsilci grup gönderdiler. Anlaşma Arapların lehineydi. Buna göre; Arapçanın resmî dil olması, Arapların askerlik ve memuriyette belirli bir oranda istihdamı ve özellikle Arap vilayetlerinde Arapların memur olması (bizzat beş tane vilayeti Arap valiler yönetecekti), bundan başka Osmanlı kabinesinde en az üç tane Arap nazır bulunması gibi esaslar üzerinde anlaşıldı. Kuşkusuz kongre sonunda İttihatçılar bu kararları uygulama konusunda hiçbir girişimde bulunmadı ve unuttular. İttihad ve Terakki'nin Arap politikası aslında Turancılık gibi akımlardan çok, bu gibi acemice politik manevralar yüzünden çıkmaza girmiştir. Fakat her şeye rağmen Arap unsurun imparatorluğun son günlerine kadar, Lawrence'in kışkırtıp yönelttiği Hicaz'daki ayaklanma dışında örgütlü ve yaygın bir ulusçu direnişe geçmediğini belirtmek gerekir.

FİLİSTİN

Filistin tarihî bir isim gibi görünüyor; nitekim öyledir de. Tarihte Filistenler diye bir kavim var. Bunun, büyük ölçüde, batıdan gelen deniz kavimlerinden, Palasilerden olduğu açıktır. Fakat bu Palasilerin, Filistin denilen bölgeye yerleştiği de aşikâr olmasına rağmen bunların Filistin'i ne ölçüde oluşturdukları, oraya ne kadar hâkim oldukları tartışmalıdır.

Filistin toprağı, çok açıktır ki miladın 8 bin yıl öncesinden beri yerleşimin olduğu bir toprak... Hatta bu, yazıdan öncesine de gidiyor. Ortadoğu toprağı, tarihin bilinen en eski zamanlarından, yani ezelden, İngilizlerin tabiriyle *from time immemorial*, "hatırlanmayan zamanlardan beri uygarlığın göründüğü yerler." Nihayet, bildiğimiz tarihsel çağlar, İslamiyet'in ilk zamanlarında Emeviyye devrindeki enteresan kültürel geçişi hatırlayalım. Diller, mesela Aramca, Arapçaya dönüşüyor. Mısır'da aynı grupta Kerbt dili yavaş yavaş yerini Arapçaya bırakıyor. Bundan başka maddi kültürel dönüşüme bir örnek; Halife Hışam'ın Jericho'daki sarayında Bizans ve Roma döneminin resimlerinin mozaiklerini, hatta nü resimlerini bulabiliyoruz. Dahası klasik İslam devrinden

sonra nihayet Memluklar ve Osmanlılar... Memluklar bu bölgede, Ayn-ı Callut Savaşı'nda İlhanlı Moğol ordusunun hücumunu durdurmuşlar. Dolayısıyla Ortadoğu asırlarının son altısı, özellikle Memluklulardan sonra Osmanlılar döneminde bir sulh u sükun devri olarak geçmiştir. Arada "Mısır'ın fatihi" olan Napolyon'un –o zamanki tabiriyle General Bonaparte'ın- Akka'da, yerel ayanlardan sayılan Cezzar Ahmet Paşa tarafından püskürtülüşü var ki bu, Bonaparte'a karşı önemli bir koalisyonun büyük başarılarından biri sayılır. Ardından Mısır valisi Mehmet Ali Paşa ve onun oğlu İbrahim Paşa'nın bu bölgeyi tekrardan bir süre için Osmanlı'nın elinden alması var. Halk pek memnun olmamış bundan. II. Mahmut'tan itibaren bu bölgenin daha sıkı bir şekilde merkeze rabtedildiği görülüyor.

Filistin ismi, çok açık belirtelim, Memluklular devrinde de, Osmanlılar devrinde de kullanılmamıştır. Buraya genellikle Bilad-ı Şam, yani Avrupa tabiriyle *Greatest Syria* deniliyor. Suriye tabii ki coğrafya bakımından bugünkü Suriye değil; daha geniş bir bölge. Filistin ismi de Osmanlı yönetimi yıkıldıktan sonra yeni gelen idarenin verdiği, tarihî coğrafyayla ne kadar bağdaştığı belli olmayan bir isim... Ama şurası bir gerçek ki bugünkü İsrail artı işgal altındaki Batı Şeria ve Gazze ve hatta Golan Tepeleri'nin bir kısmı; kullanılan dil, dinlerin haritası, hatta muhtelif etnik grupların bileşimi bakımından çok özgün bir bölge... İşte bu Filistin'in içinde bugün kaynayan bir kazan var. Bunun üzerinde durmamız gerekiyor.

Yavuz Sultan Selim Han Maraş'tan başlayarak ta Kahire'ye ulaştığı bir sene içinde, yani 1516 Mercidabık ve 1517 Rida-

niye arasında bu bölgeyi almış. Bu yıldırım savaşını yöneten mareşal Osmanlı padişahı Yavuz Sultan Selim Han'ın halefleri de bu bölgeyi idare etmişler. Hatta Anadolu ve Rumeli'den daha gevşek bir tımar sistemi olmasına rağmen vakıfların geniş ölçüde yayılmasıyla dört asır burada kalmış Osmanlı... Birinci Dünya Savaşı'nda, 1917 ve 1918'de elden çıkmıştır Filistin. Ondan sonra Doğu Arap ülkelerinin, yani Maşrık dünyasının İngiltere ve Fransa'nın bölüşümü arasındaki kaderi bugünlere kadar gelmiştir.

Bu bölgede Yahudiler var mıydı? Elbette ki vardı. İsrail denen Filistin'in bir kısmı, Yahudi ırkının anavatanıdır. Ne var ki tarihin muhtelif zamanlarında Yahudi ırkı buralardan sürülmüş, başka yerlere yerleşmiştir. Bu sürgün hayatını, tarihî bilgi ve deliller kadar menkıbeler de kendine göre anlatmaktadır. Ama çok açık bir pasaj daha vardır; bilhassa M. S. 70'te, İmparator Titius zamanında mabedin tekrardan yıkılması –ikinci mabed yıkımı sayılır- ve bu olay Yahudi kavminin etrafa sürülmesi ile birleşir. Çok az Yahudi, Galilea ve Judea denilen kısımda kalmıştır, Yahudilik etrafa dağılmıştır. Bu dağılmadan evvel de Yahudi kavmi Akdeniz'in muhtelif yerlerinde, mesela 330'larda İskenderiye'de, tabii Anadolu şehirlerinde de bulunmuştur. Mesela Miletos'ta bir tiyatroda taşın üzerinde "Judeon Simeon" yazıyor; abone olmuş adam. Demek ki bütün şehirlerde zengin-fakir koloniler halinde yaşıyorlardı. Aslında St. Paul'un yaydığı Hıristiyanlığın doğrudan doğruya Yahudi cemaatlerinde ve onların her yerdeki sinagoglarında propagandası yapılmıştır. Çünkü St. Paul, bir haham olarak bütün yetişkin Yahudi erkekleri gibi sinagoglara girip konuşma özgürlüğüne sahipti. Yahudilerin olduğu

yerde ön planda Hıristiyanlık tutulmuştur. İslam fetihleri başladığı zaman -ki bu Hz. Ömer devrindedir- Filistin ve Mısır aşağı yukarı paralel zamanlarda fethedilmiştir. Her ikisinde de komutan Amr ibnü'l-As'tır. Araplar geldiği zaman bu bölgede, çok ilginçtir, Arapça çok az yerlerde adalar halinde, çölde konuşuluyordu; yaygın dil ise bir Sami dil olan Aramcaydı. Yahudilerin kendi dili olan İbranice ise artık sadece dua kitaplarında ve sinagoglarda yaşıyordu.

Peki Aramcanın Arapçaya dönüşümü nasıl oldu? Hiç karanlık bir olay değil. İkisi de birbirine yakın, Sami diller ve benzeşen pek çok özellikleri var. İbranice ve Aramca çok benzeştiği için M.Ö. II. asırda bütün bir bölgede İbranice silinmiş, diğer Keldani dili silinmiş ve yerini Aramca almıştı. Şimdi de Aramcanın yerini Arapça alıyordu. Bugün artık Suriye'de tamamen ortadan kalksa bile yer yer Aramca konuşulan küçük köyler vardı. Bunlar bizim ülkemizde de mevcuttu. Bu yerleşmelerdeki Aramca bilhassa İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra yavaş yavaş silindi; sebep de bu dili konuşan Yahudilerin İsrail'e göç etmesidir. İslam fütuhatından sonra ilginç bir dönem içindeyiz; Arapça İslam'la birlikte bu bölgeye yayılıyor ve karşımıza daha evvelden Musevilerin, sonra Hıristiyan cemaatlerin yaşadığı ve nihayet Müslümanlaşan bir bölge çıkıyor. Filistin'in XVII. ve XVIII. asırlardaki yapısı çok açıktır. Bu ülkede muhtelif diller; en başta Arapça, çok az da İspanya'dan göç edip gelen Sefarad Yahudilerin dilleri hâkim. XIX. yüzyılda yeni bir unsur ortaya çıkıyor; Doğu Avrupa'dan gelen Yahudiler. Bunlar bilhassa Rusya İmparatorluğu'nda -ki o zaman Polonya'nın doğusu da Rusya'nın elindeydi- ve Orta Avrupa'da gördükleri itilip

kakılmadan dolayı kurtuluşu İsrail'de görenler... Yani geleneksel inançları "gelecek yıl Jerusalem'de buluşalım" neşidesini takip ederek geliyorlar. Bu gelenler ilk başta belki çok büyük zorluklarla karşılaşmadılar ama zamanla bölgedeki Arapların itirazıyla birlikte Osmanlı hükümeti vaziyete el koydu. Çok ilginç bir şekilde Rusya'dan gelenlerin göçü durduruldu. Bu sefer ne yaptılar? Amerikalı olarak geldiler. Kudüs'ün ABD konsolosu olan Salah Merril'in bu konuda çok büyük rolü olmuştur. İşin daha da ilginci; müttefikimiz olmaya başlayan Almanya ve onun Baron Rosen ve Alten gibi konsolosları buradaki Alman Yahudi göçünü, Yidiş dilini konuşanları, Alman kültürüne yakın olanları teşvik ediyorlardı. Filistin topraklarına sadece Almanca konuşan Yahudiler değil, bizatihi Hıristiyan Almanlar da göç ediyordu. Hayfa'dan güneye kadar uzanan, Emek Rafaim, Valhalla gibi birtakım koloniler vardır. Hatta Türk idaresinin kurduğu Berşava'nın civarında bile vardır bunlar. Böylelikle Filistin modern zamanlarda da çok-dilli bir coğrafya olmaya devam etti. Bu çok-dilli coğrafyanın içine nihayet 1878 Rus-Türk Savaşı'ndan sonra Dobruca ve Bulgaristan'dan kopup göç etmek zorunda kalan Çerkezler de katıldılar. Bazı Çerkez köyleri ve Rusya'dan atılan kabileler de Filistin'e yerleşti. Falih Rıfkı Atay'ın "Söğüt ağacı Filistin'e Çerkezlerle gelmiştir, Çerkez köyleri burada söğüt ağaçlarından tanınır" gibi bir cümlesi mevcuttur. Hakikaten Filistin artık çok-halklı olmaya başlamıştı. İdarenin göçü önlemesi, dengeyi sağlamasına rağmen her zaman bir yan yol bulunuyordu. Filistin topraklarında II. Abdülhamid Han, bu sınırsız göçü önleyen bir hükümdar olarak elan kutsanır. Fakat öte yandan göçün bu zaman başladığı

da bilinir. Birlikte 2,5 milyon Yahudi, Rusya imparatorluk topraklarını terk etmişti. Bunların hemen hepsi ABD, Kanada, Güney Amerika gibi yerlere göç etmişlerdir; en başta Filistin'e gelip yerleşeni 30-40 bini geçmiyordu. Ne zaman ki Avrupa Nazizm denen zulüm dönemine girdi, buraya göç edenlerin sayısında da artış başladı. Her şeye rağmen Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra Birleşmiş Milletler'in yaptığı taksimatta bugünkü İsrail'in yarısı bile Yahudilere ait değildi. Bu nereden başladı? Birinci Dünya Savaşı'nda Yahudi ulusu aslında her iki tarafa da müzahir gibi görünmesine rağmen geleceğin İngiltere'de olduğunu anlamıştı. Nitekim Lord Balfour, savaşın hemen ertesinde İsrail'de bir *Jewish home* yani "Yahudi ocağı" kurulacağını vaat etti. Şüphesiz bu bir Yahudi bağımsızlığı değildi. Zaten Osmanlı zamanında göç edenler de henüz bunu istemiyorlardı; kültürel otonomiye iştirak istiyorlardı. Ama gelişen hadiseler ve dış dünyanın itisiyle vaat edilen *Jewish home* giderek kuvveden fiile evrildi. Sonra Yahudiler de silahlanmaya başladılar (özellikle Rusya'dan gelen şair düşünür Vladimir Jabotinsky bu radikalizmi temsil eder) ve olaylar bir iç çatışmayı, ardından da İsrail'in 1948'de ilanından sonra Arap devletleriyle Yahudiler arasındaki bir savaşı getirdi.

Vladimir Jabotinsky ilk silahlı mücadeleyi başlatan Yahudi olmasıyla dikkatleri üzerine çekiyor. Bugün Tel-Aviv'de bir Jabotinsky Caddesi var. Bir de Lichtheim Caddesi var. Lichtheim da bir Alman Yahudisi... Rus Yahudisi olan Jacobson'la birlikte İstanbul'da Siyonist temsilcisi olarak bulundular. Güya Siyonist Banka'nın (Anglo-Levantine Banking Company) yöneticisiydiler ama bankacılıktan çok

siyasetçilik yaptıkları da bir gerçekti. Yalnız Osmanlı Yahudilerinin Siyonizm'e çok yüz vermedikleri de aşikar. Bu onların havsalası ve siyasi programı dışında kalmış. Bittabi, Osmanlı Yahudilerinin çok önemli bir özelliği daha var; Batı'dan gelen milliyetçiliğe yüz vermedikleri görülüyor. O zaman bunu Hıristiyan bir doktrin olarak gördükleri için vaziyet alıyorlar. Bu uzun süre devam etmiştir. 19. asırda Theodor Herzl ve arkadaşları tarafından daha çok Almanca konuşulan bölgede ortaya çıkarılıp Rusça konuşulan bölgede asıl dinamik karakterini bulan Siyonizm'i herkesin benimsemediği çok açıktır.

Ben Gurion ve arkadaşları ki İzak Ben-Zvi daha sonra cumhurbaşkanı olmuştur, sosyalist, laik insanlar, dinle imanla ne kadar alakaları var; tartışılır.

Bir kimlik olarak önemle üzerinde duruyorlar ama bazı Yahudilerin Siyonistlerle de ilgisi yok. Bunlar ya çok dindar oluyorlar veya Şark hahamından dolayı Batı'dan gelen modern Yahudilik akımlarına bile ihtiyatla bakıyorlar. Mesela İttihatçıların hahambaşısını Siyonistler hiçbir şekilde sevmemiş.

Mesela Ben Gurion, Emmanuel Karasso'yu da hiç sevmiyor; burada bir mücadeleleri var.

Evet, oldukça açık bu. II. Abdülhamid'in tuttuğu hahambaşı Moşe Levi'dir. Ondan sonra İttihatçıların getirdiği hahambaşıyı hiçbir şekilde benimsemiyorlar. Tabii Troçk gibi benimsenmeyen başka Yahudiler de var. Keza Marx da öyle. Onlar artık Yahudi kavminin düşmanları şeklinde mütalaa ediliyorlar.

1948'de İsrail'in kuruluşu ilan edildi. İngiltere çekiliyor, çekildiğini açıklamadan bir gün evvel, o boşlukta Ben Gurion devleti Tel-Aviv'de ilan ediyor. Bunun arkasından ne oldu? Arap devletleri, başta Ürdün Krallığı olmak üzere Mısır savaşa giriştiler. Çok hazırlıksız, donanımsız, bağımsızlığı olan ama çoğunun ordusu iyi eğitilmemiş Arap devletleri... Beş cephede savaş sürdürülüyor ama İsrail'in savaş eğitimi var, onların yok; isterse on cephe olsun, İsrail savaşmaya hazır. Bir vakit sonra İsrail kuvvetleri üstün duruma geçiyor, bu arada geçmişte İngiliz ordusunda görev yapmış olan John Bagot Glubb Paşa Ürdün ordusunu eğitiyordu. Onun raporunda çok enteresan bir nokta var; "Bunlara önce saldırgan olmayı öğretmeliyim" diyor. O kadar sulhsever bir yapıları var ki... Peki savaşçı olanlar kimlerdi? Bedeviler... Ama Bedeviler kendilerine göre bir savaş, bir ideal belirlemişlerdir, onları düzenli bir ordu savaşına alamazsınız, bu sebeple Arap dünyasının durumu çok zordu.

Başlangıçta hiç kimsenin beklemediği bir biçimde Siyonist devlet beş cephede başarılı oluyor ve devlet varlığını sürdürüyor.

Sürdürüyor ve sonra girdiği yerleri de terk ediyor. Hangi bölgeler bunlar? Kudüs; Kudüs'ü böldüler. Surların içi, Alaeddin Caddesi ve tabii ki Zeytindağı bölgesi Arapların elindeydi, Ürdün'ündü. Buna karşılık Scopus Dağı (Mount Scopus) dediğimiz tepe ve (bir zamanlar oranın ucunda da Cemal Paşa'nın karargâhı vardı) etraf tepeler İsrail'in elindeydi. Scopus Dağı ayrı bir bölgeydi ve Birleşmiş Milletler birkaç haftada bir oradakileri konvoyla Kudüs'e götürüp getiriyor-

lardı. Yani sabah akşam işe gitme dertleri yoktu. Bu arada da mesela Scopus Dağı'ndaki yazma kitapları daha içerideki emin bölgeye (Kudüs Üniversitesi Kampüsü) taşımışlar. Çünkü Siyonistlerin kurduğu bugünkü İbrani Üniversitesi'nin bir bölümü de Eski Kudüs'te yapılmıştı. Bu çok ilginç; Yeni Kudüs'te Osmanlı idaresinin modernizasyonunu görüyorsunuz; belediye binasını, mutasarrıflık binasını, birtakım başka tesisleri... Eski Kudüs ise bildiğimiz eski Kudüs...

Şehrin etrafındaki karakollarda da Alman mimarisi göze çarpıyor.

Tabii, orada Alman kolonizasyonu, Osmanlı modernleşmesi mevcut. Bilmediğimiz bir şey var... 19. asır boyunca bilhassa II. Abdülhamid ve çok kısa da olsa İttihat Terakki döneminde Arap ülkeleri müthiş bir modernleşme geçiriyorlar; hatta öyle bir modernleşme ki Anadolu'dakinden bile daha hızlı...

Aslında 1988'de Filistin tanındı. Burada büyük ümitler doğmuştu ama Filistin ne olarak tanındı, nasıl tanındı; hâlâ tartışılan bir konudur. Tam 1988'de bir şeyler yoluna girdi derken sonuç gene hüsranla sonuçlandı.

İsrail'deki hükümetin meşrebine göre Filistin hükümeti nefes alıyor veya alamıyor; ama tek sorumlu İsrail değil, öbür Araplar ve hassaten Filistin Arapları arasındaki farklı cephelerin de bu durumda payı var. İş hakikaten yavaş ve bir ümit beslememize fırsat vermiyor. Memleketin içinde grup grup insanlar, İsrail tarafında da çok değişik fikirler, çatışma eğilimleri var. Demek ki Ortadoğu o dört asrı özletecek du-

rumdaydı. Tabii bunu burada dört asrın restorasyonu için söylemiyoruz, çünkü bu adeta kırılmış bir bardaktır, yeniden bir araya gelmesi çok zordur, olmaz zaten.

Dahası Filistin'in karışık tarihinden daha karışık olan bir hukuki geleceği söz konusu. Burada hukuki yapı sakat vaziyette... Birleşmiş Milletler organları, Uluslararası Adalet Divanı hiçbir zaman kesin hükümler verecek bir statüde değil. Sadece mütalaalar söz konusu, bağlayıcılık yok. Özetle klasik bir çözülmezlik içindeyiz demek yanlış olmayacaktır. Tragedya zaten çözülmezlik demektir. Durum bir çözülmezlik unsuru üzerine gidiyor. Bakalım insanlığın görüşü bunu ne kadar değiştirebilecek? Herhalde çözülmezliğin getirdiği sorunlar iki taraf için de geçerlidir.

Oradaki insanlar dört asırlık Osmanlı yönetimine hasret duyuyorlar.

1967'de de bize Meydan-ı Ekbez'den bindiğimiz trendeki ihtiyar Araplar "Ah nerede o Osmanlı!" diye yakınıyorlardı. Cevabı düşündürücüdür. Acaba o Osmanlı'yı kim kovaladı, bizimle beraber mi kovalandı; bilemiyoruz. Beşeriyet böyledir; önce gerekli olanı kovalar, sonra onu arar.

ARAP DÜNYASINDA BASKICI LİDERLER VE OĞULLARI

Arap dünyasında cumhuriyetçileri sükût-u hayale uğratan bir yapılanma vardır. Bir zamanların Lübnan'ı etnik gruplara dayalı, demokrasisini oldukça düzgün yürüten, müreffeh bir ülkeydi. Derken ardından kıyamet koptu, halen de eskiyi arayan bir yapı var. Geriye nispeten sükûnete sahip Arap dünyasının monarşi ile yönetilen devletler kalabalığı kaldı.

Buralarda alışılmış Batı demokrasi sistemi işlemez; siyasi partiler ya bulunmaz ya da tamamen göstermeliktir. Sivil toplum kuruluşları ise monarşinin seçkinlerinin kontrolündedir. Lakin hukuk devleti esaslarının oturmadığı monarşi toplumlarında inkar edilemeyecek bir yapılanma söz konusudur: Kanun...

Burada kanun, dinî kural ve adetlerin getirdiği mekanizmalar halinde işliyor. Suudi Arabistan'da birinin evine polis girmesi çok zor ve istisnai kararlara dayanabilir. Kabileler ve etnik gruplar arasındaki dengenin gözetildiği Ürdün'de bazı koruma mekanizmalarının ihlali söz konusu değil. Körfez

şeyhliklerinde dahi dikkat edilen kural ve gelenekler var. Maalesef halk idaresi denen Arap devletlerinde liderlerin üzerinde hukuki ve mali hiçbir endişe yok. Güvenlik güçlerinin fert hayatına ve hürriyetlerine, daha doğrusu temel var olma haklarına saygı göstermeleri söz konusu değil.

En olumsuz örnek Saddam'ın oğullarıydı. Kaddafi'nin oğlu Mutassım petrol idaresinden kendi adına 1,2 milyar dolar istemişti. Babası itiraz etmediyse muhtemelen de almıştır. Zaten petrol gelirlerini lider idare ediyordu. Büyük oğlu Seyfülislam da zamanında sınırsız para harcıyormuş ve kendisinin bir nutkundan da anlaşıldığı üzere iç harbi yönetmeye de hazırmış. Doğu Libya'ya sevk edilen Afrika'dan getirilme lejyonerleri ise diğer oğul Hamis idare ediyordu.

Aile üyelerinin hâkimiyeti, monarşilerdeki prens ve prenseslere benzemiyor. Çünkü oralarda hükümdar çocuklarının devlet adamları ve halkla olan münasebeti, bununla ilgili protokol konumları belli. Halk cumhuriyetlerinde ise devleti yöneten bakan ve memurlar çok kere çocukların baskısına da uğruyor. Asıl hazin olan durum ise birtakım çıkar gruplarının prens ve damatları ticari ilişkilerin içine kanunsuz olarak çekmeye çalışmaları...

Mısır diktatörü Hüsnü Mübarek'in oğlu Cemal ilk anda ülkesini terk etti; anlaşılan pek ısınmadığı pozisyondan dolayı ailesinin ve kendi başının derde girmesini hiç istemiyordu. Sokaktaki insanın onun için kanaati ise şu şekildeydi; "Babasının oğlu olmaktan başka önemli bir kusuru olduğu söylenemez."

Turgenyev'in babaları ve oğulları arasında beşeriyetin çelişkilerinden doğan bir çatışma var. Arap liderlerinin oğul-

ları ise genelde yeteneksiz, mutsuz ve kendileri için yaşıyor. Suriye devlet başkanı Hafız Esad'ın büyük oğlu babasının halefi olarak yetiştirildi, yetkilerine tecavüz eden istihbarat şefi amcası Rıfat ile sık sık çatışmaya düştüğü söyleniyordu. Babanın beklenmeyen ölümü ile Suriye'nin bugünkü devlet başkanı iktidara geldi. BAAS Partisi'nin iki grubu arasındaki sürtüşme ise devam ediyordu. İyi niyetli Başer Esad'ın durumu bu yüzden pek zordu ve neticede kendine çizilen yola teslim oldu.

Arap monarşilerinde aşiret var; aşiretin içinde de "hay"lar yani oymaklar var. Hükümdarın bunlara karşı hesap verme durumu söz konusu... Hükümdarın mutlak hâkimiyetini sınırlayan unsurlardan birisi, hükümdar ailesinin genç üyeleri veliaht ve prensler için de söz konusu. Hiçbiri tahtın karşısında şımartılmış çocuk rolü oynayamaz. Bu bazı konularda kendilerine bir sınırlama getiriyor; ama kamu kurumları ve hizmetleri gibi bir düzen orada da gelişmemiş.

Maalesef Arap dünyasında cumhuriyetçi diktatörler istenen mekanizmayı geliştirebilmiş değil. Reform için zaman gerekiyor. İşadamları ve sanayici gibi ensesi kalın bir zümre -buna isterseniz burjuvazi de diyebilirsiniz- mevcut değil. Böyle bir zümre çağdaş dünyada, sermayenin devletle olan ilişkilerinde herkesin satrancı kurallara göre oynamasını düzenler. Ama ortada ağırlığı olan bir sınıf yoksa herkes kendi gemisini kurtarır.

Yolsuzluğu götürenler bilhassa devrimin ilk yıllarında lidere sokulamazlar. Ama kısa zaman sonra yaşı büyüyen, aklı pek o kadar gelişemeyen liderin oğulları avlanır ve onların aracılığıyla rüşvet ve yolsuzluk olayları büyümeye başlar.

Toplumsal değişme ve hukuk düzeni kolay kurulamıyor fakat bu kurulamayacak demek de değil. Dünyanın her köşesinde birbirinden farklı toplumlar var, aralarında eşitlik ve paralellik olacağını düşünmek beyhudedir. Ama Ortadoğu toplumlarının uzun geçmişlerine, şimdi küçümsediğimiz aşiret toplumlarının kendi içindeki geleneklerine ve bir asırdır filizlenen modern aydın takımına güvenerek bazı gelişmelerin mümkün olacağını pekala ümit edebiliriz.

III.
TARİHÎ MİRAS
VE
İSTANBUL'UN GELECEĞİ

İSTANBUL'UN TARİHİ VE KİMLİĞİ

Hayatınızda İstanbul'un önemli bir yeri var. Hayatınızdan, sizi kimlerin etkilediğinden, İstanbul'da yaşadığınız semtlerle de ilişkisini kurarak biraz bahsedebilir misiniz?

Ben İstanbullu değilim. İstanbul'da doğmadım, Avusturya'da doğdum. Türkiye'de ilk geldiğim, havasını aldığım yer İstanbul'dur, ona şüphe yok. Daha evvel soluduğum hava İtalya'dır. Çocukluğumun bir kısmı Ankara'da geçti. Ankara o zaman daha istimlake uğramamıştı ve civarındaki Etlik, Dikmen gibi bağlar tabiat bakımından çok hoş yerlerdi ve hâkim mimari de daha çok Ermenilerin veya Ankaralıların oturduğu eski tip evlerden oluşmaktaydı. Onları görmek insanı çok etkiliyor.

İstanbul'u çocukluğumdan beri her zaman için çok çarpıcı buldum. Mesela hatırlıyorum, Topkapı'ya ilk gelişlerimizden birinde bir rehber vardı, kendisi galiba Coşkun Bey'di. Mustafa Paşa Köşkü'nde bir izahat veriyordu (orası 1950'lerin başında demek açıktı) ve çok güzel Fransızca biliyordu. Fransız dilinin güzel bir dil olduğunu ilk defa o zaman fark

ettim. Bu dili, onun sayesinde sevdim. Beyoğlu ise bambaşka bir şeydi. Birkaç sene sonra baktığımda gene güzeldi, fakat rahatsız edici bir yerdi, yani kozmopolitizmi gerçek bir kozmopolitizm değildi. Bir taşra kozmopolitizmiydi ve demodeydi. Bazılarının iddia ettiği gibi dünyayı tanıtıp, koklatıp öğretecek durumda değildi. Fakat buranın izlerinde bir dönemi belki arayabilirdiniz. Ben, insanların Beyoğlu'yu o dönemi aradıkları için sevdiklerini zannetmiyorum. Burası değişik bir yerdi ve genelde İstanbul, Beyoğlu, Üsküdar ve Kadıköy tarafında oturanların birbirlerinden haberi yoktu. Yani Kadıköylülerin çok büyük bir kısmı Üsküdar'ı bilmez ve sevmez. Üsküdarlıların Kadıköy'e ne kadar geçtiklerini ise Allah bilir. Beyoğlu ilçesinde oturanların da sur içi İstanbul'u tanıdıklarını, dahası meraklı olduklarını hiç zannetmiyorum. Hatta o kadar ki mesela İstanbul Teknik Üniversitesi gibi bir kurumda okuyan öğrencilerin üniversite dönemi boyunca İstanbul'un içine inip de bir turist kadar keyifle ve merakla burayı ziyaret ettiklerini, bazı yerleri incelediklerini hiç sanmıyorum. Mühendislerin yaptıkları işlerden belli; bunlar gerçi iyi mühendislerdir, bunu herkes söyler. İyi hesap kitap bilirler, iyi tasarımları vardır. Fakat birkaçı hariç, hatta öyle olmaları gerekenler de dahil olmak üzere bu kişilerin çoğu kültür adamı değildir. Ben mesela mimari tarihiyle uğraşan mühendislerin Osmanlı mimarisinin gizemine ve estetiğine ulaştıkları kanaatinde değilim. Şayet böyle bir şey olsaydı, İstanbul'un ortasına Belediye Sarayı gibi bir ucube konduruLmazdı. En azından bu konu hakkında büyük itirazlar söz konusu olurdu. Tabiatın ve ilahi bir kudretin binayı çatlattığı son depremden sonra da oraya kazma vurulurdu. Bana kalırsa

burasının millî mimari eser olarak ilan edilip -neresi millî, neresi mimari anlamadım, berbat bir bina- tescil edilmesi büyük bir utanmazlıktan başka hiçbir şey değildir.

Şimdi otel yapılacakmış...

Ne yaptıkları beni hiç ilgilendirmez, bina yıktırılmadı ki. Biz hep yıkılsın istiyorduk. Solun ucube binasını, sağ takım otelciliğe çeviriyor, kumaş aynı kumaş... O binayı yaşatmak belediye için müspet bir puan değil. Bunu her zaman da söylerim. Bu binayı yapan insanlar her şeyden evvel kendilerini Mimar Sinan yaklaşımındaki bir eserle yarıştıracak kadar şuursuz, küstah ve tarihe tamamen düşmandırlar. Yani ahşap bunlar için bir sefalet, gençliklerindeki bir sıkıntıdır. Bu ucube bina yapılırken Şehzadebaşı'nın konakları yıkıldı. Maalesef İstiklal Harbi'nin abidesi olması gereken bir mekân (karakol) ve yeniçeri acemi kışlası diyeceğimiz acemi oğlanları odaları da yıkıldı. Bunların hiçbirine birkaç kişi dışında ses çıkaran olmadı.

İstanbul'daki Osmanlı ve Bizans mirasının korunduğunu düşünüyor musunuz?

Türkiye'de bir güruh vardır. Bunlar sistematik olarak bilhassa Türkiye Cumhuriyeti'nin Bizans mirasını tahrip ettiğinden söz ederler, kasıtları odur. Kendilerine cevap olarak şunu söylerim: Ayasofya örneği dünyanın başka bir yerinde yoktur. Kurtuba'daki mescidin durumunu görürseniz bunun ne kadar büyük bir fedakârlık ve alicenaplık olduğunu anlarsınız. Belki şartlar ve zamanın zorluğundan kaynaklanmıştır ama bu gerçeği değiştirmez. İkincisi; bir

alt katman olduğuna göre Bizans mirasını tahrip etmek için önce Osmanlı'yı tahrip etmek gerekir. Belediye sarayı bunun tam bir numunesidir. Osmanlı'yı tahrip ettik. Şimdi çevreyi kurtarmak için altındaki Roma mirasını savunmak durumundayım. Bundan sonra beynelmilel mehafilde de sabah akşam her yerde tahrip edilen Roma mirasından bahsedeceğim. Ta ki o gudubet bina oradan kaldırılana kadar... Bu şekilde etrafındakileri, hiç değilse Şehzadebaşı'nın görünümünü ve Ankaravi Medresesi'ni bir parça kurtarırız. Bu sebeple orada Romalıları yaşatalım diyorum. Eğer İstanbul medeni bir beldeyse belediyenin o binayı oradan kaldırması lazım. Bunun üzerinde çok duruyorum, oldukça önemli bir konudur.

Sur içi İstanbul'a gelip gittikten, orada kısmen oturduktan sonra İstanbul'un ne olduğunu anladım. Çünkü aşağı yukarı 1960'tan evvelki sur içi İstanbul sadece mimari dokusu itibariyle değil, ahalisi ve insan unsuru itibariyle de İstanbul'du. Atmosfer çoğumuzun bayılacağı, seveceği gibi değildir. Çünkü İstanbul halkı sıkıntı çeken bir şehrin insanıydı. Bunlar sizin bildiğiniz Tokatlının, Konyalının, Erzurumlunun, Anteplinin, Kayserilinin eli açık adamları değildi. Nitekim İstanbul, kurulduğundan beri sıkıntı çeken bir şehirdi. Buranın iaşesi çok pahalı ve zor yollarla elde edilir. Bu bir Bizans mekanizmasıdır ve Roma'dan gelmektedir. Roma, bilindiği üzere Mısır'ın buğdayı, Ege Adaları'nın zeytinyağı ile geçinirdi. Konstantinopol'de de öyle olmuştur ve aynı mekanizma bizim için de geçerlidir. Yani Darü's-Saadet, Der-Saadet ve Bilad-ı Selase, Karadeniz'in kuzeyinden gelen yağ, peynir, bal, Dobruca'dan gelen buğday, Bulgaristan'dan gelen hayvan

ile geçinen, mevsim-i şitada büyük yakacak sıkıntıları yaşayan ve bu işin mesuliyetinin İstanbul kadısına, hatta ondan da ziyade sadrazama ait olduğu yerdir. Öyle bir durum ki sadrazam ekmekçi, fırıncı teftişi yapar, şiddetle narh konur. Aslında böyle bir şehirde insanlar daha sert, daha cimridir. Daha zor koşullarda yaşarlar ama öbür tarafıyla da buranın bir payitaht olduğu gerçeği yatmaktadır. Kendine has bir dili, nezaketi ve zarafeti vardır. Ben bunu 1950'lerde gördüm. Zaten bilindiği üzere 1950'ler Türkiye'nin zenginleşmeye başladığı bir dönemdir. Daha evvel de Tanzimat döneminde bu bahsettiğim sıkıntılar ortadan kalkmıştı. Ekmek ve et dışında narh kaldırılmıştı mesela. O zaman demek ki artık birtakım sebze meyve bulunabilmekle birlikte kolay da nakledilebiliyordu. Hele Sultan Abdülhamit devrinde rahatlık başladı; çünkü Anadolu Demiryolları yapıldı. O dönemde şehre Rumeli'nin ve Anadolu'nun buğdayı, zenginlikleri, eti, meyvesi ve sebzesi aktı. Bunun da etkisiyle dönem bir ucuzluk, bolluk devriydi. Bilhassa Fatih'te, şimdi içinde bulunduğumuz Vefa semtinde, insanlar yiyecek ve giyecek sıkıntısı çekmezdi. Onun için orta ve alt-orta sınıf ahalisi Hamidiye devrinin İstanbulu'nu bolluk ve adalet devri olarak hatırlar. Bunun böyle olduğunu unutmamak gerekir. Mühim olan yaşamdır, yani kitle doyuyor muydu? İstanbul her zaman için sübvansiyonu olduğu kadar sıkıntısı da olan bir şehirdir. Fakat şehir maalesef 1960'tan sonra süratle bozulmaya başladı. Bugün bu büyük göçün, büyük bozulmanın başlamasından aşağı yukarı yarım asır geçti ve bu daha ne kadar devam eder bilmiyorum. Biraz daha devam ettiği takdirde şehir tamamıyla ölecektir ve bu ölüm tamamen şekil ve bünye

değiştiren bir canlı haline dönüşmesiyle gerçekleşecektir. Bu bizi tabii çok üzecektir demiyorum, insanlar buna da alışacaktır. Benim çocukluğumun İstanbulluları camiye ve türbeye göre referans vererek randevu verirlerdi. Bugünküler "alışveriş merkezi" dediğimiz o Amerikan tipi çarşılara göre yaşıyorlar, bu alışveriş merkezleri referans noktası oluyor. İnsanların semtlerden haberi yok ve Eski İstanbul'da değişmeyen hastalık devam ediyor. Pera takımı sur içine gelmiyor. Sur içi İstanbul, Türklerin ilgisini çekmeyen bir yer... Şimdi Pera yavaş yavaş ancak ecnebilerin geldiği ve ecnebiler geldiği için de Türklerin ilgilendiği mıntıkalar olacak. Bu ilgisizliğin süratle düzeltilmesi lazım.

Eski İstanbul'un idaresine ilişkin düşünceleriniz neler?

Eski İstanbul (sur içi İstanbul), Dersaadet sadece ve sadece literatürde kaldı ve haritaya baktığınızda büyük İstanbul'un içinde hakikaten devede kulak kalır. Şayet bu şehrin arazisi bir an evvel büyük istimlaklerle kurtarılmaz, yeni bir imar düşünülmez, yeni bir idari düzenleme getirilmez ise, diğer bir deyişle Paris'in ortası gibi seçim mekanizmasına dayanmayan bir şekilde idare edilmezse burası için kurtuluş yok, bunu üzüntüyle söylemek gerekir. Henüz bu yolda sur içinde atılan tek olumlu adım Fatih ve Eminönü'nün birleştirilmesi olmuştur, bunun dışında idari bakımdan olumlu bir adım görmüyorum. Seçim yapılıyor, o seçimde İstanbul'la alakası olmayan kitleler rey veriyor, dahası burayı anlamayan insanlar seçiliyor. Kendilerinin İstanbul'a dair bilgileri bile yok. Şimdi bunu ispat etmek için size sadece bir tek şey söyleyeceğim. Kanun icabı belediyeler için kent

konseyleri kurulmuştur. Bu kent konseylerine bazı insanlar seçilmiştir. Bunlar toplantıya gelmiyorlar. Mesela biz Fatih Belediyesi'nde, sur içi İstanbul'da delege diyebileceğimiz bu arkadaşlarla toplantılarımızı, ekseriyet sağlanamadığı için informel (biçimsel) olarak yapıyoruz. Zaten karar yetkimiz yok. Ama resmen belediye başkanının önüne bir tavsiye de koyamıyoruz, yani "Sayın başkan, biz sana bunun için bir tavsiye kararı koymuştuk, hiç kaale almadın" diyemeyiz. Bu kadar alakasız insanlar İstanbullu oluyor, kuşkusuz bu şaşılacak bir durum... Düşünebiliyor musunuz; mahalle olarak seçtiğimiz insanların bile çok büyük çoğunluğunun şehirle ilgisi yok. Hâlbuki mesela Yezd, İsfahan veya Erdekan'da, Orta İran'ın şehirlerinde, mahallenin ortasında bir meydancık var. Orada, Muharrem'de taşıdıkları nahl etrafında toplanıyorlar, mahalle işini konuşuyorlar. Bizde bugün bile bu yok. Maalesef böyle bir İstanbul ile karşı karşıyayız. Kadir Bey'in yaptırdığı bir büyük anketten çıkan sonuca göre -galiba bu işi Ümit Meriç götürüyor- İstanbulluların yüzde 70'e yakını İstanbul'u bilmiyor ve sevmiyor. Sanki zorla getirmişiz, demek zorla getirilmiş ki sevmiyor. Peki o zaman neden İstanbul'a geliyor? Demek ki birileri veya iradesi dışında olaylar bu koşulları yaratıyor.

Arazi meselesinin halledilmesi lazım. Yani bizim araziler süratle ehline, parayı verene satılmalı veyahut askerî mıntıkalara çevrilmeli. Bu yüzden Anadolu'da ziraatı öldürüyoruz. Bereketli, altyapısı olan, şehir merkezine yakın, elektrikli yerler terk ediliyor. Bundan çoğu kimsenin haberi yok. Gidin şarktaki valilere sorun. Şark dediğim de Şırnak, Beşiri, Hazro vs. değil, Erzincan ve Sivas mesela. Erzincan'da böyle

bet bereket içinde bütün altyapısı tamam olan yerler var. Kemah'ın ötesine doğru giden köyler boş bırakılıyor. Başına bir tane maaşla, yalvararak muhtar koyuyorlar. İşte, yazın biraz geliyorlar İstanbul'dan. Mesela şimdi Kemaliye'ye gidin, bütün kazada belki 10–15 ihtiyar çift bulursunuz. Allah'tan burada televizyon olduğu için oturabiliyor ihtiyarcıklar. Kaymakam onlarla ilgileniyor, bir şey olursa hastaneye götürtüyor. Yazın oraya bir müddet soyu sopu geliyor, ondan sonra şehir gene boşalıyor. Yumurta bile üretmiyorlar orada. Tavuk beslemiyorlar. Hâlbuki bunların hepsi hem bereketli hem de artık yola yakın yerler. Neden üretmiyorlar? Çünkü Türkiye köylüsü topraktan kaçıyor. İstanbul'da gecekondu yapıyor. Gecekondular eskiden olduğu gibi, Zeytinburnu'ndaki, Kazlıçeşme'deki öyle masum çamur binalar değil, katlı katlı; öyle ki bunları uçaktan görürsünüz. Görüyorsunuz, inşaatların bitimine yakın arabalarla gelip bekliyorlar, sonra hop diye içine giriyorlar. Ucuz evler bunlar. Eski gecekondu gibi yavaş yavaş bir yerlerini yapıyorlar ve İstanbul'un yerleşim haritası aydan aya değişiyor. Şüphesiz bunun önünün alınması lazım. Şehir arazisinin, vilayet arazisinin kesinlikle miri statüden çıkarılması lazım; ya satılacak veyahut koruma bölgesi olarak çitlenecek. Bunun başka hiçbir çaresi yok. Şehir çok hızlı ve gereksiz büyüyor. Öyle "köyün yitimi" gibi bayat sosyolojik teorileri kimse tekrarlamasın, çünkü bunlar yavan izahlar...

İstanbul'a ilk defa hangi tarihte gelmiştiniz?

İlk defa 1948'in sonlarında geldim, tam olarak hatırlamıyorum tabii. Sonra Ankara'ya gittik. 1952-53 yılında Ankara'dan tekrar döndüğümü hatırlıyorum. Tabii şahane bir

İstanbul'du. Demiryoluyla geliyorduk, bir kere otobüsle de geldik. Tabii bütün İzmit-İstanbul arası boştu ve zeytinlikler vardı. Hani, şimdi nerede onlar! Şaşılacak bir durum belki ama burada zeytin vardı, insanlar buranın zeytinini, kirazını yerdi. Onun için İstanbul'da sıkıntı olmamıştır. Ama harp içinde ekmek, şeker sıkıntısı çekilmiş çünkü üretilmiyor. Kahve tabii her zaman kıttı. Ama bir yandan da üzüm kurusuyla çayını içiyordu

O *zamanın İstanbulu'ndan bahsedebilir misiniz?*

Üsküdar'daki tramvaylar, camiler... Henüz Kabataş'a araba vapuru Üsküdar Meydanı'ndan kalkardı. Sirkeci'nin halinden unutulmaz manzaralar... Ahşap evler, bahçelerinde ağaçlar... Mesela bugünkü Barbaros Bulvarı yoktu. Barbaros Bulvarı'nın yerinde bir yokuş vardı. Her şeye rağmen şehirde otomobil azdı, tramvaylar doluydu; otobüslerle falan ulaşım bir dertti. Minibüsler 1960'lara doğru sonradan çıktı. Şunu söyleyeyim; ufukları, sur içi İstanbul'un ve Beşiktaş'ın ötesine gidemeyen kimseler -ki bunlar taşralıdır- bu şehri ıslaha kalktılar. Efendim tramvaylar binanın cumbalarına sürtünerek geçiyormuş! Lizbon'da da geçiyor. Böyle teranelerle o acı yıkım başladı. İstimlakten dolayı zengin olanlar çıktığı gibi, mali yönden sıkıntı çeken insanlar da ortaya çıktı. Bence, gayrimüslimleri 6-7 Eylül olaylarından çok yıkım mıntıkalarındaki evlerine takdir edilen düşük bedel rahatsız etmiştir. Daha kötü olaylar oldu, demin bahsettiğim belediye sarayı yapılırken oradaki konaklar yıkıldı. Tabii konaklarda paşa efendi oturmuyor. Konağın içindeki varisler fakirleşmiş. Türkiye'de aristokrasi yoktur. Birer-ikişer odayı kiraya veriyorlar. Ev sahibi de gene iki odada oturuyor mesela. Temizdi

bunlar, bugünkü bekârhaneler gibi değil tabii. Tuvaleti ve varsa mutfağı her zaman temiz tutulurdu. Buralar yıktırılınca gidecekleri yer olmadığından ağlaya ağlaya Gaziosmanpaşa'ya gittiler. O zaman adı Taşlıtarla olan bu bölge, çok uzak kalıyor. Hatırlıyorum; müteverrim bir kadın ağlayarak beddua etmiş ve gitmişti. Mutlaka söylenmesi gerekir ki bu şehir o yıllarda maalesef çok sıkıntılar çekti

İstanbul'u nasıl gezerdiniz?

İstanbul'u rehber kitaplarla sokak sokak gezerdim. O zaman Türkçe rehber yoktu tabii. Schröder okuyorum. Fakat benim sokak sokak gezmem eskiden de vardı, 1960'tan önce mesela. Avusturya Lisesi'nden çıkıyordum, Karaköy'den buraya gelmek için nereyi dolaşıyordum biliyor musunuz? Unkapanı, Unkapanı'ndan Balat, Balat'tan Salmatomruk'u dolaşıp ta bostanlardan geçip geliyordum. Bugün Emlak Bankası'nın ve Emniyet Müdürlüğü'nün olduğu yerlerde bostanlar vardı ve tekin olmayan, tehlikeli mıntıkalardı. Oraya gidiyorum diye bana çok kızarlardı. Böyle gezerek zaten kare kare çıkarttım İstanbul'u, bundan memnunum. Çünkü ondan sonra yani o İstanbul bitti, silindi artık. Tarihî camiler dışında -nasılsa camiye ve türbeye hürmet ediyor millet- hemen hemen hiçbir şey kalmadı. Ama Menderes imarı sırasında beş âdet Sinan Camii gitti. Zaten istimlak sırasında Menderes Simkeşhane'yi yıktırmıştı, binanın ancak yarısı ayakta kalabildi.

Yok edilen mimari eserler ile ilgili ne söyleyeceksiniz?

Mesela Karaahmet Paşa Camii... Topkapı'da meydan açacağız diye, camiyi hangi hayırhah kurtardı bilmiyorum

ama gözümüzün önünde *fontana*yı, meydan sebilini yıktılar, bu çok sarsıcı bir olaydı. Yıkılan Mimar Sinan eseriydi. Beyazıt'ta, çarşının girişindeki 17. asır şaheseri Kemankeş Kara Mustafa Paşa Külliyesi de aynı şekilde yıkıldı. Sinan'ın Vatan ve Millet caddeleri civarında beş adet mescidi bu şekilde gitti. Bunlardan ikisinin Özal devrinde güya kopyasını yaptılar ama hiç yapmasalar daha iyiymiş. Çünkü elde evrak yok, doğru dürüst rölevesini bile çıkaramamışlar. Evliya Çelebi'nin bazı esnaflar için kullandığı bir tabir vardır. Onu mimarlarımıza uyarlarsak; bu şehrin mimar uleması da az muzır adamlar değillerdir hani. Bir rölevesini çıkarmamışlar, bir doğru dürüst fotoğraf albümü meydana getirmemişler. Şimdi, düşünebiliyor musunuz, Almanlar Varşova'yı kinle yıkıyorlar, bunların ortada hiçbir eseri kalmasın diye uçurup gidiyorlar. Polonyalılar arşivlerden, yayınlardan hepsini bulup yeniden inşa ediyor, o da yetmiyor sokak sempozyumu yapıyorlar. Ahali, "Vah efendim o aslında böyleydi!" diye yakınıyor. Mesela iki ihtiyar çıkıyor, "Burada böyle yaprak yoktu, başka türlü bir motif vardı" diyor. Peki, nereden biliyorsun? "Yanımdaki hanımefendiyle gençlikte flört ederken burada otururduk" diyor. Tabii bizim millette böyle bir şuur da söz konusu değil. Bugün yeniden yapalım desek, kim gidip de Beyazıt'taki Kemankeş Kara Mustafa Paşa Camii için şahitlik yapacak? Öyle bir şey olabilir mi? Halamın yanına gelmesem buraları ben de bilmezdim. Yani İstanbul halkı demek, mahallesinin dışında çok az yeri bilen adam demek. Bu, bugün için de geçerliliğini sürdürüyor, maalesef böyle acı bir durum söz konusu. Netice itibariyle 1960'tan sonra Ankara'ya kapanmak zorunda kaldım. Burası da me-

deni bir şehirdi. Fakat buraya dört sene gelmemişim. Dört senenin sonunda Gazanfer Bilge otobüsleriyle gelirken, bir gece Kadıköy'den İstanbul'un silüetini görüyorsun. Bu belli ki bir aşk, ondan sonra artık ayağım kesilmedi buradan.

İstimlaklerin açtığı başka yaralar da var değil mi?

Tabii, mesela bir rivayete göre eserim daha iyi görünsün diye Sedat Hakkı, Ordu Caddesi'nde yolun seviyesiyle oynadı. Bunun sonucunda Koca Ragıp Paşa Medresesi dipte kaldı, kendinin Edebiyat Fakültesi güya öne çıktı. Öbür tarafta, bu yol düz olacak diyerek yolu kazıdılar. Fatih Medreseleri temel açığa çıktığı için çatladı. Sonra onu pis bir beton zırh ile çevirdiler, bugün bile hâlâ bu şekildedir. Maalesef bütün bunların ıslahı gerekiyor ve giderek Türkiye'nin burjuvazisi denilen kesimin sanat sevicilik merakı arttı. Bunlar hırsızlığa başladılar. Mesela Üsküdar'da Valide-i Atik'in koca bir panosu çalındı. İmama çattık, imam dedi ki "Bulundu efendim, restoratör çaldı!" Murat Bardakçı bunu ilan etti. Bir tek o levha geldi. Gayet kötü bir şekilde yeniden monte edildi. Buna karşılık mesela Piyale Paşa'daki hırsızlık çözülemedi. Ondan sonra Mesih Mehmet Paşa Camii'nin paha biçilemeyen çinileri de çalındı.

Yahya Efendi'nin de halılarını çalmışlar...

Halıları zaten götürüyorlar. Evkaf-ı İslamiyye Müzesi'ni II. Meşrutiyet'te Halil Edhem onun için kurdurmuştu. Bu arada Yenikapı Mevlevihanesi'nin yakılış nedeninin bu depoların ortadan kaldırılması, daha doğrusu yok edilip de örtbas edilmesi için yapıldığı söylendi. Yenikapı yedek çini deposudur. Tüm bunları oraya bakan adam satmış. Bunu

biliyorum, İstanbul'un monden(!) hatunları giderler, pazarlık edip oradan bir sürü şey alırlardı. İşte öyle tuhaf bir yerdi. Bunların dışında, şehirde ben artık bilinçsizliğin değil, düpedüz paranın getirdiği hırsızlık mekanizmasının işlediğine kaniyim. Bu böyle devam edemeyecek, sur içi İstanbul için bazı tedbirlerin alınması gerekiyor. Şimdi hoş bir haber, Sultanahmet ve Binbirdirek'in dışında daha bazı başka yerler de trafiğe kapatılıyor. Fatih Belediyesi bu konuda oldukça kararlı... Yani yavaş yavaş hiç değilse eski Eminönü mıntıkasını bu şekilde kurtarırsak, yaya trafiğine ve sadece elektrikli araç trafiğine açarsak durum bir nebze de olsa düzelebilir.

İstanbul üzerine yapılan topografik çalışmalar hakkında ne düşünüyorsunuz?

Ben de onu söylemek istiyordum. Bir defa İstanbul rehberleri yeterince ciddiyetle hazırlanmıyor. Bunda da şüphe edecek bir şey yok; çünkü şehrin topografik tetkiklerini sadece yabancılar yapıyorlar. Onların hazırladıkları arasında da farklılıklar bazı farklılıklar söz konusu... Mesela Mamboury Rehberi öyle değil ama Wolfgang Müller-Wiener yapmıştı. Daha evvel sadece Oberhummer, Mayer gibi eski coğrafyacılar vardı. Onlara göre bir Erol Tümertekin Hoca vardı. Yani Türkler bu şehrin topografya tetkiklerine meraklı değillerdi. Daha da kötüsü onomastika yapılmıyor ve patroloji çıkarılmıyordu. Patroloji Bizans'tan kalma bir tabirdir: "Patria Konstantinopel." Bu unvana, bu başlığa göre şehrin tetkikleri yapılır. Şu anda bunu Alfred Berger yapıyor. Bizde Bizans patrolojisi üzerinde çalışan İstanbullu bir Türk yok; bu şüphesiz önemli bir eksiklik... Ne garip ki şu Marmaray

bir umut oldu. O sayede birtakım şeylere rastlıyoruz. Düşü nebiliyor musunuz; şehrin ana arterinin sonunda Yenikapı civarındaki limanı, Theodosius Limanı'nı bu sayede bulduk. Gemiler bulundu ve Konstantin surlarının, yani ilk surların da buradan başladığı tespit edildi. Halbuki bu konular fazlasıyla önem arz etmesine rağmen uğraşan yok. Allah'tan su arkeoloğu olan Cemal Pulak o ilk kazıyı götürdü ve önemli buluntular ortaya çıktı.

Bu konuda neler yapılabilir?

Her halükarda eski İstanbul'un, hiç değilse Sarayburnu ve civarının tamamen yaya trafiğine açılması ve buralarda bazı kazıların yapılmasına taraftarız. Yıkılacak binalardan birisi maalesef millî mimarımız denen, mimari tarihimizi aslında iyi bilen ve hakikaten sanatkâr olan ama bazı şeyleri gözden kaçırabilen mimar Sedat Hakkı Eldem'in yaptığı mahkeme binasıdır. Arkeolojik bir mıntıka olması hasebiyle Sultanahmet Adliyesi'nin behemehâl kazınması gerekiyor. Bu konunun üzerinde durulması gerekiyor. Divan yolundaki binalara kesinlikle dikkat edilmeli. Hiç değilse 19. asır şemalarına uymak zorundayız. Cerrahpaşa civarında aynı şeyi yapmamız gerekiyor. Arkadius Sütunu dediğimiz, Semavi Eyice'nin keşfettiği sütunun etrafının yeniden ele alınması gerekiyor. Kısacası İstanbul'un hiç değilse Pera yani Beyoğlu, sur içi ve Üsküdar'dan oluşan eski yapısına özellikle ayrı bir önem atfetmemiz şart.

Yeni yüksek binalar şehrin silüetini nasıl etkiliyor?

Biz gökdelene karşı değiliz. Maslak civarındaki binalar aslında hoş da görünüyor. Fakat Dolmabahçe'nin arkasına

otel dikemezsin, buraya Swiss Otel'i yapamazsın. Bunlar çok caniyane hareketlerdir ve maalesef gene taşralı politikacıların eseridir. Dalan, dinamik bir belediye reisi olabilir ama bazı şeyleri çok yanlış yaptığı da bir gerçektir. Conrad-Hilton böyle bir yapıdır. Tabii bunların parası verilecek, öyle yıkılacak. Mesela şimdi Swiss Otel satışa çıkmış. Berbat da bir bina, onu alıp yok etmek lazım. Bu paranın mutlaka verilmesi gerekiyor, bu kadar kesin yani. Burayı kurtarmak lazım, sarayın arkasında, o yeşil sahada o bina olmamalı. Sonra İnönü Stadı'nı da kaldırmak lazım. Her ne kadar benim tuttuğum takımın stadı olsa da başka yere yapılması gerektiğini düşünüyorum. Şehir içinde, böyle bir stadın olmasının doğru olmadığını apaçık. O, ayrıca Dolmabahçe'nin müştemilatını götüren bir yerdir biliyorsunuz. Saray tiyatrosu oradaydı ve yıktırılmıştı.

Peki Topkapı Sarayı'nın durumunu sorsak...

Topkapı Sarayı'nın kendine göre sorunları var. Bir kere Marmara tarafındaki duvarların restore edilmesi gerekiyor. Bunun masrafının birkaç milyon dolar tutacağı söyleniyor. 1940'la 1965 yılları arasında yanlış restorasyonlar geçirmiş. Onların muştalama (raspa) yöntemiyle ıslahı yani yeniden restorasyonu lazım. Sarayın aşırı ziyaretçi yükü var, onun bir şekilde dağıtılması ya da azaltılması lazım. Yeni bir teşkilatlanma ve teşhir düzeniyle olur tabii, bu teferruatlı bir şeydir. Mesela çini ve kumaş için aynı binalar; yazmalar ve arşiv için Fossati Arşivi (vilayetin bahçesi) gibi ayrı binalar lazım. Bunların üzerinde durulabilecek literatürde neler yapılıyor peki...

Literatüre değinmişken, İstanbul tarihçiliğini nasıl değerlendirirsiniz?

İstanbul için son zamanlarda Osmanlı tarihçiliğine arız olan bir sorun var. Tamamıyla yabancı literatür kullanılıyor, Türkçe şeyler okunamıyor. Çünkü Türkologların çoğunun maalesef Türkçesi çok kötü, yani hızlı okuma yapamıyorlar ve böyle "Kendin oku kendin yaz" gibi bir literatür ortaya çıkıyor. Bunların içinde vahim hatalar var. Mesela yabancı bir yazar Azaphane'yi "azap çekilen yer" gibi kullanmış. Kaynak bilmiyorsa, yani hazır bir kaynak varsa mesele yok ama bu şansı yoksa bocalıyor. Ya da Valide Sultan mefhumundan haberi yok. En önemlisi Valide Sultan'a nasıl hitap edileceği konusunda bilgisi yok. Haliyle ortaya vahim hatalar çıkabiliyor. Bunların düzeltilmesi lazım ve İstanbul tetkiklerine İstanbulluların arşiv araştırmalarıyla yol göstermeleri gerekiyor. O da patroloji yapmakla mümkün olacak. Bu yapılmadığı takdirde ortaya iyi bir şey çıkmaz. Şimdiki halde 19. asır tarihî İstanbulu'nun sınırları üzerinde yoğunlaşmamız gerekmektedir. Bunu ben aşağı yukarı 1970'lerden beri yazmaya çalıştım: İşte üzerinde durduğum ilk konu bir mekân organizasyonuydu. Sonra literal bir kitap yazmaya çalıştım İstanbul'dan Sahifeler. Topkapı Sarayı'nda maalesef gereken yoğunlukta arşiv araştırması yapamıyorum ama bunun yapılması gerekiyor. Çünkü sarayın arşivi İstanbul için fevkalade önemlidir; hiçbir yerde rastlamayacağınız kadı sicilleri burada mevcut. Bunların üzerinde durulacak. Şimdi İSAM, 40 cilt sicil yayınladı. Bir yandan hem çok seviniyorsun hem de bir o kadar da tehlikeli. Şundan korkarım ki bundan sonra millet o 40 cilde kapanacak. Hâlbuki kaynak

bunun birkaç misli ve o birkaç mislin içinde bunu hazırlayan arkadaşların dikkatini çekmeyen bir şeyler illa ki çıkacak. Çünkü her tarihçi, tarihî çevreyi yeniden yaratır. Şimdi mesela Cerrah Mehmet Paşa Camii'ni geziyorsun, hazirede bir tane mahalle kethüdası var diyor. O kaynakta bu bilgi varsa çok iyi fakat yoksa işte bunu atlamış oluyorsun. Türkiye'de bu tehlike söz konusudur. Bundan sonra artık millet Osmanlıca da bilmediği için 40 cilde kapanacaktır. Üniversitelerdeki akademik çalışmalarda bunun kullanılmaması gerekir. Yani sicil kullanıp kullanılmadığı, asıl kaynaktaki zenginliklere inilip inilmediği kontrol edilecek; neşriyat değil. Tabii bazı ülkelerde her şey neşredilmiş. Mesela Bamberg'e gittiğimde, Klaus Kreiser bana "Bu şehrin arşivi çok bakir, buradaki her şey yayınlanmamış" dedi. Dikkatinizi çekerim "Okunmamış" demiyor, "yayınlanmamış" diyor. Kaynaklar çok büyük ölçüde yayınlanmış ve o yüzden Almanya'da tarihçiler "kurrent" (kurrentschrift) yazısını okuyamaz. Mesela 18. yüzyıl tarihçileri o asrın yazısını niye okuyamıyor? İstanbul hakkında seyahatname okumak yetmez, konsüler raporlarına da bakılması gerekir. Bu konsüler raporları yurtdışında, onların mutlaka okunması, bilinmesi gerekiyor. Arayacaksınız ki -daha başka neşredilmemiş ne raporlar var şark ülkelerinde- görebilesiniz. Böylelikle bir zenginlik çıkar. Hiç şüphesiz ucu bucağı olmayan ve her zaman yeniden yorumlanacak, yeniden görülecek bir saha bu.

Peki, İstanbul tarihçiliği söz konusu olduğunda bahsedilmesi gereken isimler kimler?

En başta Reşat Ekrem Bey gelir. Bu konuda pek çok arşiv, -bizim arşivler değil ama- olmadık pek çok vesikalar bulmuş.

Onun bulduğu o halk şairlerini, defterleri kim bulur, onları kim okur? Mesela polis kaynaklarını okumuş, onlara meraklı. Hem eskilerini hem de "ceride-i adliye" gibilerini... O bir kere çok orijinal bir yaklaşımcıdır. Yani Osman Nuri Bey neyse bu da öyle ve bu ikisinin yöntemleri de çok moderndir. Kendisinin kolay aşıldığı kanaatinde değilim. Tabii sonra Ayverdi, Ömer Lütfü Bey ve Halil İnalcık... Şu anda başka isimler aklıma gelmiyor. Bizantinistleri saymıyorum yani. Wolfgang Müller-Wiener, Eugen Oberhummer, Alfons Maria Schneider veya Alfred Berger. Bunlar sathi ama zaten kazı yapılmıyor. Aslında çok kazı yapılması lazım ve dahası bu kazılara yönelik bir altyapının olması gerekir. Bu zevatı çok seviyorum. Bunun dışında, İstanbul tarihçiliğinin turist rehberliğinin ötesine geçtiği kanısında değilim ve maalesef orada da yabancı kaynakları, yabancı yazarları kullanıyorlar.

Vakıflar Umum Müdürlüğü, bir okul gibi bünyesinde bu tür adamlar yetiştirmiş, müthiş bir arşivleri var.

Sedat Hakkı Eldem'in de vardı. Hatta o okulunun arşivini ödünç olarak kaldırıp evine götürmüş; istedikleri zaman geciktirirmiş. İyi ki vermemiş, çünkü o okul yandı.

Son olarak yurtdışındaki Osmanlı çalışmaları konusunda da fikirlerinizi almak isteriz. O konuda ne tür eleştirileriniz var?

Var ama benim söylediğim en büyük şey, bu Anglo-Sakson dünyada Türkçe okumuyorlar. Hızlı Türkçe okuyan ve gayret eden ancak birkaç isim var. Bunlar okumuyorlar. Yani Türkiye'yi tanımıyorlar, ben onu da anlamıyorum. Bunlar

roman, gazete okumuyorlar. O eski tip adam yok artık. Tanımıyor zaten, umumen bir sakatlık var, dil bilmiyor. Avrupa kültürü tarihi filan da yok. Türkçe okuyamadıkları gibi, gelip arşivde elli kelime içeren tahrir defterlerini talim etmekle bir tez yazmakla yetiniyorlar ve ondan sonra o iş bitiyor. Devamlı işletmediği için de unutuyor tabii dili. Ondan sonra, hayat da zor tabii, bunlar başlıyor, işte üç dilde kaynak kullanılmıştır diyerek bir "Ottoman Empire" yazıyor. Rusça kaynak kullanmadan Rusya Tarihi yazabilir misiniz?

BİZİM ÇOCUKLAR NEDEN OKUMAZ?

Okumayan bir toplumuz, sanatçımız, teknokratımız, bürokratımız, hekimimiz, yargıcımız, öğretmenimiz, işadamımız, askerimiz, sivilimiz, dahası bilginlerimiz ve de maalesef öğrencilerimiz hep az okuyor. Üniversitede önerdiğim en kısa makaleleri bile öğrenci çoğunluğu tarafından pek iltifat görmediğini söyleyebilirim.

Üniversite koridorlarında boş gezinen ve çene çalan öğrenci kalabalığı, sınırı Balkanlarda başlayan manzaradır zaten. Öğrencilerin kitap okuma alışkanlığı yoktu, kitabı kullanmayı da pek bilmiyorlardı. Bir konuyu veya deyimi aramak için, kitabın indeksine bakıp ilgili sayfayı bulmak ve gerekli bilgiyi edinmek, açık kitap sınavlarında bile beceremedikleri bir işti. Çoğun kalabalıkça bir sınıfta klasiklerle ilgili sorular cevapsız kalıyordu. Niçin okumuyorsunuz sorusuna, "kitap pahalılığı, vakit yokluğu veya iyi beslenememe, gürültülü yurt ve yatakhane" gibi yürek parçalayıcı cevaplar da veriliyordu. Bu sorunların çözülemediği ve çözümü için herkesin politik tercihini yapması, konuya birinci derecede ilgi duyması gerektiği malum. Ama doğrusu bu sızlanmaların hiçbir zaman

soruma cevap olmadığını ve yüreğimi parçalamadığını da belirtmeliyim. 19. asır üniversitelerinin okuyan öğrencileri, Viyana'da, Paris'te, St. Petersburg'da açlık ve soğukla boğuşarak kitap karıştırıyordu. Dahası var, Auschwitz'de, Dachau'da bile insanlar son günlerine kadar bulabildiklerini okumuşlar, kâğıda duvara resimler yapmışlardı. Okumak başka bir alışkanlık, zenginlikle, demokrasiyle, dinle doğrudan ilgisi olduğunu da sanmıyorum. Bir toplumda okumak veya okumamak illeti tek yanlı, tek boyutlu açıklamalarla anlaşılacak bir sosyo-kültürel olgu değil.

"İnsanlarımız öğrenmeye üşeniyor" diye yakınmak da açıklayıcı değil. Öğrenme isteği, okumak için gerekli ama yeterli olmayan bir ön şart. İnsanlar öğrenmek ister kuşkusuz, ama neyi nasıl öğrenmek ister. Yeniçağ insanının öğrenme isteği günlük dedikodu ve rivayetin ötesine uzandı. Sözlü kültür öğrenme düzeni için artık yeterli değil, ama bazı toplumlar henüz bu aşamanın ötesine geçemedi.

Dinin okumayı değil, din adamlarının anlattıklarını ezberlemeyi buyurduğu veya teşvik ettiği söylenegelir. Ancak, böyle bir gerçek sadece İslam dini için değil her dinin örgütlenme ve eğitme tarzı içinde geçerlidir. Okumanın yayılması ve farklı düşünceleri beslemeye başlaması, Hıristiyanlık, Judaizm veya herhangi bir dinin toplumdaki kontrolünü, bireyin ruhunda değilse bile eğitiminde ve düşüncesindeki yerini ve hükmünü kaybetmeye başlamasına paralel olarak gelişmiştir. Geleneksel toplum demek bir bakıma okuyan ve kaydeden değil, fazla düşünmeden ezberleyerek öğrenen ve nakleden, sözlü kültür geleneğine sahip bireylerin oluşturduğu bir toplum demektir. Bizim kültür tarihimizin sloganlarından biri,

matbaayı yobazların kurdurmadığıdır. Ne var ki Türkiye'de matbaa yobazlara rağmen 18. asır başlarında kurulduktan sonra da bir yüzyıl boyu basılan kitap sayısı ne Avrupa ne de Rusya'nın basım tarihi ürünleriyle karşılaştırılamayacak bir sayı ve nitelik fakirliği içindedir. 19. yüzyılda da bu sayı üç beş bin civarında kalmıştır (kanun metinleri, askeri talimname ders kitabı, standart dini metinler de dahil). Sayı ancak 20. asır başında 35-40 bini bulmuştur. Osmanlıca kitap mirası budur. Eğer Osmanlı –Türk toplumunda 16-17'nci asırlarda beş on bin kadar kitap düşkünü olsa, yobazlar matbaaya izin vermese de her şeyin ticaretini yapan Venedikliler istenen ve aranan kitapları Venedik'te bastırır ve getirip satarlardı.

Türk niye az okurdu? Aslında bu az okuma bütün Osmanlı kavimlerinin ortak illetiydi. En belirgin gösterge, geçmiş yüzyıllardaki çocuk edebiyatının fakirliğidir. Bugün de öyle. Bizde dişe dokunur çocuk hikâyeleri ve okuma kitaplarının bir nebze yaygınlaşması İkinci Meşrutiyeti döneminde pedagogların çabaları sonucundur. Çocuk edebiyatının basım hayatında önemli yeri olması gibi bir olgunun üç yüz yıl öncesine uzandığı Avrupa'ya göre önemli bir noksandır bu... Osmanlı Türk toplumu, kurumlaşmış bir aristokrasinin, oturmuş bir intellijensiyanın bulunmadığı bir toplumdu, bugün de durum daha değişik değil. Bugün olduğu gibi o gün de herkes oğlunu okutmak(!) merakındaydı. Ama okumak ve okutmak ne demekti? Çocuk nasıl ve niçin okutulur, sorusuna düşünceli ve farklı cevap pek yoktu. Okumak: Diploma (icazet), imtiyaz ve mevki sağlamak demekti. Okumanın gerçek sonuçlarını bilseler, bu kadar okuma lafı etmeye çekinirlerdi belki de. 19. asırda okuyanların eski okuyanlardan

farklılaştığı görüldü. Aydınlanıp kafa tutmaya başladılar. Ama boyuna mektep açan devlet, mektebi ve ilmi, teknik bilgiyi haydi çok çok doğabilim olarak anlatmaktan öte gidememişti. Ailede çocuk okutmak demek, ailedeki okumuş üyelerin, ebeveyninin katkısından çok, çocuğa çarşıdan cepken almak gibisinden bir sorumluluktu. Osmanlı toplumunda çocuk okutan baba imajı için Yahya Kemal'in "çocukluk anıları"ndaki çizgileri kullanmak açıklayıcı olacaktır sanırım. Şair çocukken Üsküp'te, önce ilkel bir okula yollanır. Zaman geçer bir şey öğrenemez. Okul değiştirilir ve bir süre sonra okumayı söker. Çocuğun artık okumaya başladığı, akşam babaya söylenir. Babası Küçük Yahya Kemal'in okumasını şöyle bir sınar; sonuç olumludur, baba pek keyiflenir, o akşam daha fazla rakı içer. Aynı ilişkiye Yeniçağ Avrupa'sında göz atalım, müzisyense çocuğuna saatler boyu ders veren, okuryazarsa her gün saatler boyu kitap okutan, Odysseus ve İliada'yı anlatan, dindarsa İncil okutup, menkıbeler nakleden orta sınıf Avrupalı baba tipinden farklı bir tiptir yukarda çizilen baba tipi. Bürokrasinin, yönetici zengin tabakanın kendi içinde hızlı devinim geçirdiği, yani bir kuşak içinde yoktan varolup zirveye tırmanan, ertesi kuşaklarda da tepetaklak olduğu; Diplomalıların Rönesans anlamında entelektüel olmadığı bir toplumda, çocuğun ailedeki eğitimi zayıf kalmış; okula terkedilmiştir. Oysa bireyin okuma alışkanlığı büyük ölçüde çocuklukta ailede verilen eğitimin sonucudur. Osmanlı ailesinde çocuğun eğitimi, okuma yazma bilmeyen anaların, nenelerin, dadıların aktardığı sözlü kültüre, çok çok menkıbe, masal anlatımına ve basit dini bilgiye dayanır.

Sonuç olarak, toplumumuzda okuma, yabancı dil öğrenmek, eleştirici bir dünya görüşüne yönelmek ve çevreyi

incelemek bilincinin elde edilmesi olarak anlaşılmamıştır, halen de anlaşılmıyor. Kuşaktan kuşağa aydın olarak kurum laşan bir sınıfımız yok. Bu toplum, çocuklarını okuyarak büyüten ve çocuk okumaya yönelik bir edebiyatı yaratabilen bir toplum değil. Litteras denen yazılı kültürün, okumaya dayanan eğitimin verilemediği bir toplumda, hiç kimse "bu asır başka asırdır" diye bilgisayarların mucizeler yaratmasını beklemesin. Aslında böyle bir gelişme çürük temele gökdelen dikmek gibisinden garip ve tamiri mümkün olmayan sonuçlar da yaratabilir.

TEMEL İLKE: ESER YERİNDE AĞIRDIR

Metropolitan Müzesi'nde Koç ailesi iki galerinin bağışçısı olarak bu yere isimlerini verdirdiler. 75 yıl süreyle Şark eserlerindeki bu iki galeri onların ismiyle anılacak. Sayın Rahmi Koç'un açılış nutku tartışma konusu oldu; bir ülkenin eserlerinin sadece orada mı kalması uygundur veya dünyaya dağılsın mı?

Doğrusu İtalya'yı gezmeye başladığım genç çağlarımda Floransa Ufizzi'de, Roma Borghese galerisinde, Napoli'de saatlerce çakılıp kaldığımda müzenin içine kapatılsa bile her eserin kendi çevresinde etkileyici olduğuna kesinlikle kani olmuştum. Hatta İtalyanlardaki teşhir ustalığının onda birine dahi sahip olmayan bizim müzelerde bile bu kural geçerliydi. Kaldı ki, Türkiye müzelerinin o günden bugüne yaptığı atılımlar ve bazı müzelerin özgün karakter kazanmasıyla eserin çevresinde özel bir ağırlığı olduğu ilkesi çok açık görüldü. İtalya, Türkiye ve İsrail bunun canlı örneğidir. İspanya da öyledir. Bütün olumsuzluk ve fakirliğine rağmen şüphesiz Mısır böyledir ve İran müzeleri böyledir. Bir dükkan kalabalığı içinde bunaldığımız Louvre, British Museum,

Viyana'dan sonra aynı eserleri yerindeki müzelerde görmek insanı büyülemek ne kelime, irfanını artırır. Bu nedenle müzecilikte temel ilke; eserin çevresinde teşhir olmalıdır.

Bununla birlikte bugünkü Türkiye zamanında bedeliyle alınmış en zengin Çin porselen koleksiyonuna ve birçok yazma esere sahiptir. Eski imparatorluğumuzun sınırları içinden çıkma eserler İstanbul Arkeoloji Müzesi'ni doldurmaktadır. Bu alanda Akdeniz ülkeleri içinde istisnai bir konumumuz vardır. Birçok eserimiz de dışarı gitmiştir; Berlin Bergama Müzesi'nde restorasyonu ve teşhiri mükemmel olan Bergama Altarı'nın bizzat Bergama Akropolü'nde bulunması çok daha büyüleyici olurdu.

Berlin'in saçma gerekçeleri

Boğazköy'ün sfenkslerinden biri 1910'larda sözleşme ile geçici olarak Berlin müzelerine verilmişti. Almanlar o tarihten beri bunu iade etmemekte direniyorlardı. Prof. Dr. Engin Özgen ve Mehmet Akif Işık'ın genel müdürlüğü zamanında heyette üyeydim. Doğrusu kaçırılan değil, sözleşme ile geçici olarak verilen bu eseri iade etmemek için saçmasapan gerekçeler ileri sürüyorlardı. Bizde Ankara bürokratları içinde de "Canım orada teşhir ediliyor, görseler ne olur?" diyenler vardı. Oysa bir sözleşmenin ihlaline cevaz verilirse bunun arkası kesilmezdi, onun için ısrar edildi. Bugün nihayet Boğazköy Sfenksi iade edildi. Bunu Ertuğrul Günay'ın başarı hanesine yazmak gerekir.

Koleksiyoncu müzeler veya zenginler eserleri alıyor. İznik çinilerinin hoş bir koleksiyonunun Fransa'da Sevres porselen müzesinde bulunması, buna karşın bizzat Sevres'i kıskandı-

racak en nadide parçalarının Topkapı'da bulunması da hoş bir keyfiyettir. Rahmetli Sevgi Gönül dış dünyada İznik çinilerini toplamakta Katar şeyhi ile yarışırdı. Şeyh bir keresinde onu çok üzdü. İznik'in patlıcan renkli çinilerini satın almıştı. Yalnız doğulu bir senyörün centilmenliğini gösterdi, müzesinin çini eserler katalogunu Sevgi Gönül'e ithaf etti.

İslam eserleri ne durumda?

Bunların dışında St. Petersburg'daki Hermitage'ın, batı Avrupa'nın en nadide parçalarını topladığını biliyoruz. Kuşkusuz kötü örnekler de var. Antalya Perge kazılarından çıkan Yorgun Herkül heykelinin üst kısmı parçalanmıştır. Alt parçayı Metropolitan'ın özel koleksiyonundan sevgili Özgen Acar buldu ve kıyameti kopardı; uzun münakaşalardan sonra bu parçanın bizdeki alt tarafı tamamlandığı tespit edildi ve şimdi o da geri geldi.

Parçalanarak dağıtılan bütün eserler Yorgun Herkül'ün şansına sahip değil. İran ve İslam eserlerinin ünlü tanıtıcısı Süren Melikyan'ın tabiriyle "İslam sanatı en nadide örnekleri parçalanarak yağmalanan bir bütündür." Bugün en büyük müzelerden en önemsiz taşra müzelerine, hatta bilinmedik küçük koleksiyonculara kadar her yerde bir bütünün parçaları görülür.

Son yıllarda Atina Benaki Müzesi'nin 18. yüzyıl Edirne'sine ait bir mihrabın parçalarını dünyanın dört bir yanından toplayarak yeniden monte etmesi istisnai başarıdır. Bu özgün olayda Rahmi Koç'a hak veririm, mihrabın Benaki'de teşhiri ve kalması isabetlidir. Yukarıda verdiğim örnekte de Katar müzesi kendine yakın bir uygarlığın çinilerinin çok

özgün bir türünü bir araya getirmiştir. Artuklular devrine ait ünlü Cizre Ulu Camii'nin ejderha şeklindeki kilit tokmaklarından biri bizde, birini Danimarkalılar çaldı. İslam eserlerinin çoğu maalesef hoyratça yağmalanan ve çoğu sefer teşhirden ve kayıtlardan uzakta saklanan parçalardır. Maalesef bu mübadele, kültürün dolaşımı ve tanınmasına pek hizmet edemiyor. Gelecek dünyanın daha uyanık ve daha insancıl olacağını ümit etmekten başka çare yok.

SONRAKİ NESİLLER BİZİ NEFRETLE ANMASIN

İstanbul'un müzeleri çok kişinin dikkatini çekmiyor ama son 15 yıl içerisinde bu müzeler Türkiye'ye ve dünyaya açılmaya başladı. Bu gelişmenin açıkça üzerinde durmalıyız. Alışılmış müze müdürlerinin dışında gayretli bir şekilde çalışan, ayrıntılarla uğraşan, adeta kendi evinde göstereceği titizliği müzesi içinde gösteren müdürler ortaya çıktı. İslam Eserleri Müzesi, Genel Müdür Cüneyt Ölçer'in ve Dr. Nazan Ölçer'in sayesinde yer değiştirdi. Müze eşyasının Süleymaniye Külliyesi'nden nakledildiği İbrahim Paşa Sarayı, modern anlamda bir Osmanlı etnografya müzesine dönüştü. Sadece kendi koleksiyonlarını teşhir değil, daha önemli bir safhaya geçildi. İlk defadır ki bir Türk müzesi yurtdışından koleksiyonlar getirmeye başladı. Bu bence Türk müzeciliğinin üçüncü dünyacılıktan kurtulmaya başlama dönemiydi. Bir çerçi dükkanı gibi dışarıya eşya göndermektense biraz da biz dış dünyayı tanımaya, tanıtmaya başlamıştık.

Dış müzelerle ve müze otoriteleriyle kurulan yakın ilişki bir başka atılımı getirdi. Londra'da Royal Gallery'de kurulan "The Turks" sergisi buradan gönderilen, ama asıl önemlisi

Avrupa'nın muhtelif müzelerinden toplanan, daha da önemli si Rusya'da Hermitage gibi bize açılması tasavvur edilemeyen koleksiyonlardan nadide parçaların bir araya getirilmesi ile oluştu. "The Turks" sergisi Ölçer-Çağman ikilisinin başarısıdır. Birçok büyük müze ve sergi kuruluşları halen bu serginin kataloglarını kullanarak benzer sergiler yapmaya çalışıyor.

Son 20 yılda İstanbul arkeoloji müzelerinde de önemli teşhir yeniliklerine başvuruldu. Ne var ki yetersizdir. İstanbul hiç tartışmasız yeni bir arkeoloji müzesi istiyor. Bu saha Zeytinburnu ve Yedikule mıntıkasında olmalıydı.

Topkapı Sarayı Müzesi'nin ise çini, kumaş, madeni eşya gibi zenginliklerini sergileyen yeni müze binaları kurulmalıdır ve saraydaki 200 bin evraklık imparatorluk arşivini ve sayısı 17 bine ulaşan şark ve garp menşeli yazma eserler için ayrı bir kütüphane teşkil edilmelidir. Saray bu işe yetmiyor. İstanbul Valiliği arkasındaki, Tanzimat döneminde Fossati biraderlerin tersim ettiği arşiv binasının kendi de yeri de bu iş için uygundur. Saray ve Bab-ı âli'nin yanındadır.

Terk edilmiş binalar müze haline getirilmeli

Has Ahırlar'da açılan "Venedik Kumaşları" sergisi gösterdi ki Topkapı Sarayı kumaş koleksiyonları bakımından her yerden gelen koleksiyonlarla boy ölçüşecek, hatta katkı yapacak zenginliktedir. Halen gündemde olan bir konu var; Halit Narin beyin başkanı olduğu Türkiye Tekstil İşverenleri Sendikası bir kumaş müzesi meydana getirecekmiş. Seçilen müze binasında pekala Topkapı eserleri için de ayrı bir bölüm meydana getirilebilir.

İstanbul'un mutena eski binalarının arasında atıl vaziyette veya terk edilmiş olanların müzelerimiz için kullanılması düşünülmelidir. Fatih'teki Darüşşafaka Lisesi veya Maçka Sanat Okulu bunlardandır. Topkapı Sarayı'nın kumaş seksiyonu daha önce bir sponsorun vaadine rağmen sözünü yerine getirmemesi dolayısıyla restore edilemedi. İkinci bağışçı kuruluşun da aynı şeyi yaptığını söylemeliyiz. Türkiye seçkinleri bağış yapmayı sevmiyor.

Gelecek nesillerin bugünkü halimizi ibret ve hatta nefretle anacaklarından korkarız. Nihayet İstanbul hâlâ bir şehir müzesine sahip değil. Bu konuda ciddi projeler de yok; Tarih Vakfı'nın Şehir Müzesi projesi gayriciddi idi. Sadece Topkapı Sarayı'nın önemli bir bölümünün, yani atölyeler bölümünün 16 yıl müddetle müzenin elinden alınıp fuzuli olarak işgal edilmesiyle sonuçlandı. Müzelerin bilhassa eski sarayların arazi ve binalarındaki bu gibi işgaller son yedi-sekiz yılın içinde bir hayli temizlenmişse de halen devam ediyor. Süratle bu sorunun çözülmesi gerekir.

2000 yılın metropolü İstanbul rastgele teşekkül etmiş perişan müze taslaklarının değil, malzemeyi iyi sunan, gerçek ve özgün nitelikli müzelerin şehri olmalıdır. Bazı müzeler var ki, heyecanla kuruluyor ama bütçesi ve personeli olmadığı için atıl ve bakımsız bir bina haline dönüşüyor. Buralardaki koleksiyonlara ve yapılan bağışlara da yazık oluyor. Sorunun çözülmesi geciktikçe de hakiki anlamda milli serveti eritiyoruz. Bazı müzelere, özellikle şahıs müzelerine mali destek isteyen yok ama hiç değilse takdir lazımdır. İstanbul Belediyesi'nin kurduğu Miniaturk, Panorama 1453 Fetih Müzesi'nin yanı sıra tabii ki Rahmi Koç Müzesi, Pera Müzesi gibi kuruluşlar için böyle bir yaklaşım söz konusu olmalıdır.

İSTANBUL SAHİPSİZ DEĞİL

1946'dan beri bu şehrin profili, büyük abidelerin etrafı, mezarlıklar ve birtakım eserlerin bulunduğu yerler ağır tahribat geçirdi. Türkiye'de "Bizans mirasının sistematik tahribi" gibi bir slogan bazı kimseler tarafından tekrarlanagelir ki boş bir sözdür. İstanbul'da hiçbir tahribin hiçbir şekilde sistematik kavramıyla alakası yoktur ve Bizans katmanı Osmanlı'nın altındadır. Yani Bizans'ın tahribinden önce Osmanlı'nın tahrip edilmesi gerekiyordu ki, elhak yerine getirilmiştir. İkinci büyük savaşın sonuna kadar imar bütçeleri kısıntılı olduğu için yapılan tahribat kısmidir ve daha çok kendiliğinden olmuştur.

Unkapanı'nı Yenikapı'ya bağlayan yol ilk sistematik tahribat başlangıcı sayılır. Dolmabahçe'nin arkasına benim tuttuğum takım Beşiktaş'a ait Mithatpaşa Stadı'nın yapılması da bu tip faaliyetlere bir örnektir. Hiç şüphe yok ki Demokrat Parti'nin 1950'li yılların ortalarında başlattığı çılgın imar bütün kültür tarihimiz için bir kara sahifedir. Bunu yapanlar İstanbul'a hizmet ettiklerini zannetmekteydiler. Hudutsuz

bir bilgisizlik, Avrupa kültürüne ve benzer tarih şuuruna sahip olamayan bir görgüsüzlüğün rolü olduğu muhakkaktır.

Swissotel derhal yıkılmalı

O devirde yıkılan beş adet Mimar Sinan camiinin ikisi 1980'lerde Millet Caddesi üzerinde alakasız bir yere başarısız kopya olarak yeniden yapıldı ama kaybettiğimiz eserler için bir fikir verebilirler. Tahribat listesini saymak için bu sütun yetmez, bu benim bildiğimdir. 1950'lerin yöneticileri ve sanatçıları nelerin gittiğini ilmi bir biçimde belgelememişlerdir. Hafızasına güvenen veya tesadüfen bazı şeyleri belgeleyenlerin bir araya getirilip raporlarının neşredilmesi gerekir.

Tahribat muhtelif dönemlerde muhtelif biçimlerde sürdürüldü. Dolmabahçe Sarayı'nın tepesine kondurulan Swiss Otel bunlardan biridir. Birçok kimselere ve bana göre pek bir şeye benzemeyen bu yapı şimdi satışa çıkarılıyormuş. Derhal alınıp tahrip edilmesi ve Dolmabahçe'nin üzerinde her bakımdan yük olan bu münasebetsizliğin ortadan kaldırılması gerekir. Belki pahalıya mal olacak ama 1980'lerdeki görgüsüzlüğümüzün bedelini 30 sene sonra ödemek bir borçtur.

Surların yanı başına marina yapılıyor

Yedikule'de surların yanı başında bir marina yapılıyor. Böyle bir yatırımın referandum ile kararlaştırılması gerekirdi. Kazlıçeşme'nin ve surların görünümünün değişeceği açıktır. Acaba nasıl bir düzenleme ile bu olumsuz tesir azaltılabilir? O mıntıkadaki eski eserler, mezarlıklar, Merkez Efendi Külliyesi, Rum ve Ermeni hastaneleri ne olacaktır? Bunların hemşehrilere açıklanması gerek.

İstanbul dışında alınan kararlara karşı İstanbullu kendini savunacak durumda değil. Çünkü bizde İstanbullu yoktur, maalesef İstanbulluluk sofra sohbetinden ibarettir. Gümüşsuyu'ndaki otelin inşaatını önleyenleri hatırlarım. Asıl zarar gören Gümüşsuyu Caddesi'ndeki apartman sahiplerinin kendi kendilerine homurdanmaktan başka faaliyetleri olmadı.

Süleymaniye Camii restore edildi, lakin etrafındaki briketle yükseltilen kaçak yapılar hâlâ duruyor. Haliç'in üstündeki muhteşem profil 50 yıldır başlayan kaçak ve usulsüz çok katlı inşaatların camiin temellerine bindirdiği bu çirkin yüke daha ne kadar Sinan'ın eseri ve biz tahammül etmeliyiz? Haliç köprüsünden evvel tartışılacak konu bu olmalıdır.

OTEL DEĞİL, ARŞİV BİNASI GEREK

İstanbul'un en eski ve eskilerin tabiriyle kadimden imar gören bölgesidir. Ta imparator Septimus Severus'tan beri Arena, sonra Hipodrom (At Meydanı) diye anılan bölgede 17. asrın başında ünlü Sultanahmet Camii, Tanzimat döneminde de yenilenen bürokrasinin kurumlar arasında Ticaret ve Meadin Nezareti -ki sonra yüksek ticaret mektebi ve nihayet Marmara Üniversitesi Rektörlüğü- ve Defter-i Hâkânî Nezareti -ki bugün İstanbul Bölge Tapu Kadastro Başmüdürlüğü- olmuştur.

Kanuni'nin ünlü başveziri Pargalı veya 'Makbul' veya 'Maktul' de denen İbrahim Paşa'nın yaptırdığı saray da onun yanındadır. Maalesef 1950'lerin sonundaki imar çılgınlığı ile bu ünlü sarayın art avlusu ve ahırları yıkıldı; ayrıca o zamanki uzmanların feryadına rağmen şehrin merkezindeki arkeolojik zenginliklerin de üstüne Sedad Hakkı Eldem'in adliye binası yapıldı.

Hiç çekinmeden söylemeliyiz, Sultanahmet Adliyesi bazılarının bilmeden tekrarladığı gibi Türk mimarisinin örnek bir eseri değildir. Sedad Hakkı Eldem Osmanlı ve Türk mi-

marisini inceleyen, yüzlerce rölöve çıkaran, bilen bir hocaydı. Ama her eseri aynı düzeyde değildir. Sultanahmet Adliyesi bir lenduhadır, çirkindir. Hem o çevrenin üst görünümünü hem de alttaki arkeolojiyi tahrip etmiştir. Bazılarının zannettiği gibi bu yerin altındaki arkeolojik yapı da "Efendim Bizans- Roma- Yunan kalıntısıyla mı uğraşacağız?" mealinde değerlendirilemez. Onlarla birlikte asıl tahrip olan en üstteki Osmanlı katmanıdır.

Bir köşe yazarı "Burayı müze yapalım" dediğimi söylüyor. Hafızasında bir yanılma var, ben "Burayı yıkalım" dedim. O binadan hiçbir şey olmaz; hele otelcilik yapmaya meraklı beylere uygun bir yer hiç değildir. Bir zamanlar sol kesimden bazı münevveran işsiz kalınca meyhanecilik yapabiliriz sanırdı. Şimdi de başka alanlarda dikiş tutturamayan muhafazakâr kesim otelcilik yapabileceğini sanıyor. Her iki iş de çekirdekten yetişmek ister ve eğitim işidir, işinize bakın. Her gördüğünüz binayı yedinize almaya çalışmayınız.

Bizim müzeden kastettiğimiz binalar Defter-i Hâkânî Nezareti'dir, yani bugünkü Tapu Kadastro Bölge Müdürlüğü... Topkapı'da yer bulmayan ve alanında dünyanın en önemli koleksiyonu olan 12 bin parçalık Çin porselenleri, bine yakın Japon porseleni ve gene ona yakın sayıda nadide Avrupa porselenleri için yer lazım. Amatör otelcilerin elinden kurtarabilirsek bu binanın koleksiyonlara tahsisi gerekir. Tıpkı boşaltılan Başbakanlık Arşivi'nin ve vilayetin arka bahçesinde Tanzimat döneminde Fossati kardeşler tarafından yapılan ana arşiv binasının Topkapı Saray Müzesi Arşivi'ne tahsisinin uygun olacağı gibi.

Bunlar lüzumludur ve dünya çağındaki koleksiyonlarımız dururken çevredeki nadide binaların otel olarak düşünülmesi abestir. Burası dünya imparatorluğunun merkezidir. Kıyıda ve merkezde bulunan her binayı otel yapmak zorunda değiliz ama otel yapmak için bir takım virane 1960'lardan kalma çirkin döküntü binalar vardır; onlar satın alınır, yıkılır ve yerine uygun binalar tersim edilir.

Sultanahmet civarının tersimi, yeniden düzenlenmesi, öyle otel planlamak veya yeni kurulan özel üniversitelere bina bağışlamakla çözümlenecek gibi değildir. Maalesef üniversitelerin bu şehrin ruhunu ve güzelliğini anlamadıkları, en eski üniversitemiz olan İstanbul Üniversitesi'nin Vezneciler mıntıkasını nasıl berbat ettiği örneğinden bellidir.

KÜTÜPHANELER HAFIZAMIZDIR

Kütüphane nedir? Beşeriyetin hafızasıdır. Bazı insanlar bilgisayar devrinin kütüphane ihtiyacını ortadan kaldırdığını ve irfanı getireceğini söylerler, boş bir lakırdıdır. Bütün gece bilgisayarda bilgi edinmeye çalışmak ancak göz bozar. Kitap gibi bir sanat eserini -ki devirden devire değişmiştir- çivi yazılı tableti, hiyeroglifli papirüsü, parşömeni, el yazması ilk matbaa örneklerini (incunable) veya modern baskı teknikleriyle basılanları elden geçirmek bir zevktir.

Bazı kağıt ve baskı asırlara dayanacaktır. Bazı cinsler ise basımından 50 sene sonra elinize aldığınızda ufalanır, içerisindeki asit miktarına ve paçavradan imal edilip edilmediğine bağlıdır. Ünlü bilgin Mez'in "İslam'ın Rönesans'ı" adlı, 1920'lerde basılan kitabının sayfalarını çevirememiştim, un ufak oluyordu. Kütüphaneciye haber verdim, fotoğraf servisine yollamışlardı.

Hiç şüphesiz, tanıdığımız eski kütüphaneler Mezopotamya kültürüne aittir. Tufan efsaneleri, Gılgamış efsaneleri ve Mezopotamya hükümdarlarının tarihini anlatan alçak ve yüksek kronoloji cetvelleri en dayanıklı malzemeye yani kil

tabletlere çivi yazısı ile kazınmıştır. Sizin anlayacağınız, o zamanın matbaası fırındı.

Seçkinler Sümerce okurdu

Mezopotamya, Suriye ve Güneydoğu Anadolu'nun Hitit hükümdarlarının resmî yazışma arşivleri yanında kütüphaneleri de vardı. Üstelik Urfa'nın Sultantepe kazılarında veya Hattuşaş arşivlerinde bulunduğu gibi yerli halkın dilinden çok başka bir dilde tabletler vardı: Sümerce... Bu dil Asuriler ve Keldaniler gibi Sami milletlerden de, Suriye'nin Mari ve Ebla gibi şehirlerinde konuşulan dilden de tamamen ayrı kökendeydi ama seçkinler Sümerce okurdu. Bu keyfiyet, ari bir dil konuşan Hititlere de mahsustu. Hattuşaş arşivlerinde muhtelif dillerde efsaneler ve şiirler vardır.

Savaşlarda tahrip edildiler

Bütün bu kütüphaneler tablete kazındığı için zamanımıza ulaştı. Helenistik ve Roma dünyasının Bergama, Efes Celsus ve asıl önemlisi İskenderiye gibi kitaplıkları, ilim dünyasının hayıflanması ve talebe milletinin "oh kurtulduk" çekmesi bahasına yok olmuşlardır. Eğer sonrakiler de Mezopotamyalılar gibi tablet kullansalardı başımızda kim bilir ne büyük bir bilgi yükü olacaktı. Eski dünya sadece çok okunan eserlerin defalarca kopya edilmesiyle muhafaza edilebilmiştir. Batı Anadolu'nun klasik devir öncesi İyonya kültürü ve felsefesi bize bölük pörçük parçalar halinde geçmiştir. Büyük Yunan filozoflarının bile tam külliyatına sahip değiliz.

İslam dünyasının kütüphaneleri İskenderiye modeline göre kurulmuşlardır ve Romalılardan edinilen istinsah alış-

kanlığı dolayısıyla bugün İslam medeniyetinin önemli eserlerini tevarus edebildik. Bilhassa Yunancadan ve Aramcadan (Süryanilerin dili) çevrilen eserlerle klasik dünya Ortadoğu İslam dünyasında yaşadı. İranlılar, Hintliler giderek Türkler bu dile ve bu literatüre nüfuz edebildiler.

Aynı bilimsel literatür, doğulu Yahudilerin eliyle Endülüs ve İtalya'da Latinceye de çevrildi. Avrupa'nın kütüphaneleri ya hükümdar saraylarında yani şatolarda ya da dokunulmazlığı bir ölçüde herkesçe kabul edilen manastırlardaydı. Şu beşeriyetin rezaletine bak, geliştiklerini iddia ettikçe daha da barbar oldular. Asırlarca korunan ve zenginleşen güney İtalya'daki Monte Casino manastır kitaplığı İkinci Dünya Harbi'nin sonunda Nazi Almanya'sının İtalya'daki savunma üslerinden biri haline getirildi. Yani güneyden giren müttefiklerin ilerlemesine karşı bir rehin, adeta bir hedef olarak tutuldu; kuşatan taraf da manastırı bombalamakta fazla tereddüt etmedi. Ne olduğu, kimler tarafından yok edildiği halen tartışılan İskenderiye kitaplığından daha büyük bir cinayettir. Son Bosna savaşında Saraybosna'daki Oryantal Enstitü Sırp düşmanlar tarafından kasten tahrip edildi. Almanların Varşova'yı tahribi de benzer sorunlar yarattı.

Bizdekileri düzeltmek şart

Osmanlı kütüphaneleri herkesin evinde, medrese hücrelerinde veya saraydaydı. Topkapı Sarayı müze haline getirildiğinde sarayın Harem'den Enderun'a kadar her hücresinden kitaplar çıkmıştır. İçindeki ilk derli toplu kütüphane III. Ahmed'inkiydi. 18. asrın ilk çeyreğine aittir. Ama bu birçok yerde kitap saklanmadığı anlamına gelmez; nitekim 1924

yılında Tahsin Öz'ün müdürlüğü zamanında sarayın her köşesinden toparlanan bu kitaplar, içlerinde adeta tesadüfen bulunan Piri Reis haritası da dâhil olmak üzere Enderun'daki Ağalar Camii'nde bir araya getirildi. 17 bin adet yazmanın şark dillerinden garp dillerine zengin bir koleksiyonu içerdiği açık.

18. asırda payitaht İstanbul'da ve imparatorluğun önemli şehirlerinde vakıf kütüphaneler kurulmaya başladı. Bu kütüphaneler zarif yapılardı ve kâgir olarak inşa edilmişti. İstanbul'da Koca Ragıb Paşa, Atıf Efendi, İsmail Ağa, Nuruosmaniye gibi. Bazılarında birkaç yüz kitap vardır, bazılarında birkaç bin. Yakın zamanlarda muhafazası güç olan bu kütüphanelerin bazı kıymetli yazmaları İstanbul'da Süleymaniye'de, Ankara'da Milli Kütüphane'de bir araya getirildi. Avrupa modeline uygun ilk milli derleme kütüphanemiz Sultan Abdülhamid devrine ait Bayezid kitaplığıdır. Üstad Reşat Ekrem Koçu'nun nakline göre, kütüphane açıldığı gün birisi raflara bir takım "Naima Tarihi" bırakmış, bu ilk bağıştan itibaren de kütüphane zenginleşmiş.

Bayezid çevresindeki kütüphanelerin unutulmayan müdürü, kendi zihni de bir kütüphane olan İsmail Saib efendiydi. Eski tabirle hafız-ı kütub (garp dillerinde "curator" denilen) kütüphane müdürleri genellikle alim kimselerdi. Beşir Ayvazoğlu, Sivas kütüphanelerinde o bölgenin eşrafından Rahatoğullarından gelen Ziya Başara beyden bahsediyor; her vilayetin böyle ünlü kitap uzmanları vardı. Bu aziz memlekete Millet Kütüphanesi gibi bir hazineyi miras bırakan Ali Emiri Efendi hem Diyarbakır'ın hem İstanbul'un ünlü biblofillerindendi. Milli kütüphanemize kazandırılan

"Divan-ı Lügat-it Türk" onun sayesinde bulundu ve Talat Paşa sayesinde bastırıldı. Maarif Nazırı Emrullah Efendi de böyle mütebahhir kitap düşkünlerindendi.

Böyle giderse millî mirası koruyamayız

Ankara'da Milli Kütüphane'den daha önemli bir kurum DTCF'nin merkez kütüphanesiydi. Akıbeti hakkında konuşmak istemiyorum. Onu da geçen zaman içinde birçok üniversitemizin kütüphanesi gibi ihmalin erittiği aşikar. Türkiye'de iyi kütüphaneler de kuruluyor. Üsküdar'daki İSAM (İslam Araştırmaları Merkezi Kütüphanesi) hem zenginliği hem de kitap toplaması, bağışları değerlendirmesi ve işleyişi itibarıyla buna önemli bir örnektir. Ankara'da da Bilkent Üniversitesi Kitaplığı aynı şekilde çalışır.

Bu tip kütüphanelerin artması ve Milli Kütüphane'nin bibliyografya neşriyatının ve hizmetlerinin düzelmesi en büyük temennimiz... Ama şunu bilelim, Türkiye'nin kütüphaneleri bu memlekette atılım yapan birçok kurumun arasında zor yer alır. Düzenlenmesi kaçınılmazdır; ya düzeltiriz ya da bu kadar üniversiteye ve araştırmacıya hiçbir şey sağlayamayız, millî mirası da yeterince koruyamayız.

TARİHİMİZ VE BİZ

İLBER ORTAYLI

İlber Ortaylı, tarih yapan bir milleti geçmişiyle buluşturuyor!

Tarih yapan milletlerden biri olarak biz Türkler tarih bilincine ne derece sahibiz? Geçmiş belgelerimize ne kadar yakın, ne ölçüde uzağız?

Prof. Dr. İlber Ortaylı derin vukufiyeti ve benzersiz üslubuyla bizi tarihimizle tanıştırıyor, yüzleştiriyor. Osmanlı'nın klasik dönemini, XVIII ve XIX. asırlardaki toplumsal ve siyasî panoramayı, bugünkü Avrupa'yı var eden koşulları, Türk, Rus ve Japon modernleşme yolculuklarını, kısacası dünya medeniyetinin kökenlerini gözler önüne seriyor.

"**Trablusgarp Savaşı**'nda Türk komutanlar etrafı şaşırtacak derecede etkin örgütçü, eğitimci ve her şart altında savaşçı olduklarını gösterdiler."

"**Balkan Savaşları**'ndaki yenilgi; İngiltere ve Fransa'da Türk savaş gücü hakkında yanlış değerlendirmelere neden oldu. Bu yanılgıya Türkleri iyi tanıyan Almanya ve Avusturya kurmayları düşmedi."

"**Osmanlı İmparatorluğu**, milliyetçi akımlar sayesinde dağılan tek imparatorluk değildi; fakat ne Rusya, ne de Avusturya-Macaristan'da milliyetçi akımlar bu derecede aktif ve silahlı eyleme dönüşmüştü."

"**I. Dünya Savaşı**'ndan sonra Türk toplumu kaosu ve yeni bir dünya savaşını değil, Milli Mücadele'yi tercih etmiştir."

"**İttihatçılar** milliyetperver ve büyük ideallere sahiplerdi ama kendilerini değerlendiremeyen bir ekip olmaları onları başarısızlığa sürükledi."

"Tarih bilmeyen adam kendine göre bir sınır çiziyor. Mesela kolaylıkla **'Osmanlı'nın bizimle ne alakası var?'** diyor. Bu çok vahim bir durum!"

"1918 yılında, mütarekenin en hazin vaktinde, millet her yerde direniyordu. Ama bu direnişlerin arasında koordinasyon yoktu. O eşgüdümü hangi politik deha sağlayacaktı? Ancak arkasında askerî bir başarı ve müspet intibaları olan bir komutan... **Mustafa Kemal Atatürk...**"

"1967'de Suriye'de trendeki ihtiyar Araplar **'Ah nerede o Osmanlı!'** diye yakınıyorlardı. Cevabı düşündürücüdür. Acaba o Osmanlı'yı kim kovaladı, bizimle beraber mi kovalandı; bilemiyoruz."

***

Türkiye'nin önde gelen tarihçilerinden **İlber Ortaylı** okurlarıyla yakın tarihin tartışmalı konularını ele alıyor: Balkanlarda İsyanlar, İttihat ve Terakki Partisi, Son Padişah Vahideddin ve Osmanlı'nın Son Günleri, Mustafa Kemal Atatürk ve Cumhuriyet'in ilk Dev Atılımları, Anayasalar, Seçimler, Tek Parti Devri ve İkinci Dünya Yılları... Ortadoğu'nun Tarihi, Krallıkların Yükselişi ve Çöküşü, Baskıcı Liderler ve Oğulları, Kanayan Yara Filistin'in Geçmişi ve Geleceğine Dair Yorumlar... İstanbul'un Tarihi ve Kimliği, Sahipsiz İstanbul, Kültürel Mirasların Geleceği...

YAKIN TARİHİN GERÇEKLERİ, 19 ve 20. yüzyıla dair tartışılan, gündemden düşmeyen konulara dair yeni görüşleri merak edenler için mutlaka okunması gereken bir kitap...

203518
AGP

ISBN 978-605-08-0160-6
9 786050 801606

timas.com.tr